

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ПОЛІЩУК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 1:316.3]:17.022.1:316.45(043.3)

**ЦІННІСНІ ЗАСАДИ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ
У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ
(ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант

Бойченко Михайло Іванович,

доктор філософських наук,
професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ	20
1.1. Специфіка соціально-філософського аналізу колективної дії: теорія колективної дії між соціальним реалізмом та соціальним номіналізмом.....	20
1.2. Особливості дослідження колективної дії у окремих соціальних та гуманітарних науках	29
1.3. Аксиологічний аналіз визнання як основа дослідження колективних дій	40
1.4. Колективна дія як чинник утворення соціальної структури суспільства	50
1.5. Вплив формальних соціальних груп на становлення цінностей особистості.....	60
1.6. Колектив як форма самоорганізації суспільства	69
Висновки до розділу 1	81
РОЗДІЛ 2. АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДСТАВ, ЗАСОБІВ І ЦІЛЕЙ ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ.....	83
2.1. Потреби людини як першопричина колективної дії соціальної групи	84
2.2. Матеріальні і нематеріальні блага в структурі цінностей колективів	94
2.3. Соціальні зв'язки і організація колективної дії	106
2.4. Соціальні кліважі та проблема колективної дії	113
2.5. Соціальний діалог як засіб конструктивної колективної дії	122
Висновки до розділу 2	134
РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ І ОБ'ЄКТІВ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ	135
3.1. Колективна ідентичність: основні підходи	135
3.1.1. Дія – основа соціального і колективного в людині.....	135

3.1.2. Перетворення ідентичності у колективній дії соціальної групи.....	144
3.1.3. Колективна дія соціальної групи у процесі соціалізації особистості.....	156
3.2. Структурування громадянського суспільства та ціннісна диференціація видів і рівнів колективної дії.....	169
3.2.1. Фактичність колективної дії громадянського суспільства	169
3.2.2. Аксиологічна проблематизація колективної дії громадянського суспільства.....	174
3.2.3. Приклад колективної дії професійних об'єднань при формуванні соціальної структури суспільства.....	186
3.3. Об'єктивний розмір групи та ціннісні парадокси колективної дії	194
3.4. Критичні соціальні маси і проблема колективних дій	204
Висновки до розділу 3	216
РОЗДІЛ 4. ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ У ЕКОНОМІЧНОМУ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ БУТТІ	
4.1. Колективні дії як чинник економічних та політичних трансформацій суспільства	218
4.1.1. Ціннісні особливості творення колективних дій у європейській цивілізації.....	218
4.1.2. Соціально-філософський аналіз колективної дії у політичній та економічній трансформації суспільства.....	222
4.2. Політика як результат поєднання колективних дій.....	231
4.3. Цінності демократії та колективна дія.....	242
4.4. Колективна дія суспільно-політичних організацій лобістського типу ..	252
4.5. Специфіка колективної дії неформальних молодіжних утворень	266
Висновки до розділу 4	273

РОЗДІЛ 5. КЛІЄНТЕЛІЗМ ТА ПАТОЛОГІЧНІ ФОРМИ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ	275
5.1. Аксіологічний підхід до визначення соціальної значущості клієнтелізму	276
5.2. Змагальність і набуття заборони в політичній і економічній монополіях	286
5.3. Клієнтелізм і сучасні ціннісні трансформації колективної дії	296
5.4. Перспективи уточнення політико-економічної моделі клієнтелізму	309
Висновки до розділу 5	319
РОЗДІЛ 6. ЦІННІСНЕ РОЗМІТТЯ ЗАСАД КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ	321
6.1. Філософське осмислення колективної дії у традиційних суспільствах і суспільствах перехідного типу	322
6.1.1. Ціннісні особливості колективної дії у традиційних суспільствах	322
6.1.2. Колективна дія громадянського суспільства у процесах суспільної модернізації	330
6.2. Принцип гуманізму у колективній дії	340
6.3. Толерантність як соціокультурний чинник колективної дії	353
6.3.1. Значення толерантності у визначенні меж можливої колективної дії	353
6.3.2. Толерантність у системі взаємовідносин «індивід-колектив-суспільство»	361
6.4. Аксіологічний аналіз суспільних засад функціонування соціальних мереж як втілення колективної дії	373
Висновки до розділу 6	388
ВИСНОВКИ	390
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	394

ВСТУП

Актуальність дослідження. Колективна дія як спеціальний предмет дослідження відносно недавно стала предметом спеціальної філософської рефлексії, хоча окремі типи колективної дії – особливо політичної, економічної, правової, релігійної – доволі докладно досліджувалися як у спеціальних науках, так і, частково, представниками філософської думки. Водночас, наростання ролі процесів самоорганізації у сучасному глобалізованому світі загалом і в Україні зокрема викликало потребу сутнісного і системного аналізу розмаїття типів і видів колективної дії, що дає необхідні підстави для подальшого теоретичного синтезу, який покликаний надати універсальну концептуальну модель колективної дії. Такий синтез має здійснюватися, головним чином, завдяки зверненню до методології та понятійно-категоріального апарату соціальної філософії.

Дослідження витоків соціальної інтеграції на суспільному мікрорівні потребує аналізу теорії груп, процесів структурування суспільства, нарешті – аналізу самого феномену колективу і колективності. Тема колективної дії задає той смисловий горизонт, у якому проблематика соціальної структури та соціальної ідентичності вже не суперечать одна іншій, а можуть бути поєднані – передусім, завдяки концепту колективної ідентичності. При структуруванні сучасного суспільства важливого значення набувають процеси самоорганізації громадянського суспільства, різні драматичні аспекти якого дозволяють розкрити підхід з акцентуванням на темі колективної дії. Попри наростаючу актуальність цих та інших сюжетів дослідження проблематики колективної дії у вітчизняній науці вони залишаються або ж практично не дослідженими, або досліджуються частково – переважно у спеціальних соціальних науках.

Особливо гостро постає потреба вітчизняної науки та суспільства у аксіологічному аналізі умов та засобів здійснення колективних дій. Свого часу ця проблематика у марксистській філософії редукувалася переважно до

класового аналізу людських потреб і переосмислення сутності гуманізму у сучасному суспільстві, яке вже пережило кілька хвиль дегуманізації і очікує на нові такі хвилі. Водночас, наявне значно ширше коло соціальних функцій та соціальних спільнот, які суттєво змінюють ціннісні характеристики, властиві сучасному суспільству. Значна частина вітчизняних дослідників як теми соціальної самоорганізації, так і ціннісних характеристик сучасного суспільства послуговуються марксистською та постмарксистською термінологією, а багато у чому і методологією постмарксизму у соціальній філософії. Все це зумовлює актуальність нашого дослідження ціннісних засад здійснення колективної дії у сучасному суспільстві.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Класичні для наукового дослідження колективної дії проблеми виникають на стику політичної та економічної сфер суспільного життя. Якщо на рівні аналітичного розмежування смислових кодів та функцій політики та економіки як соціальних систем не лише можливо, але й необхідно чітко розрізняти економічну та політичну раціональність соціальної дії та комунікації, то з позицій теорії колективної дії таке розмежування економіки і політики буде нерідко не лише штучним, але й підчас шкідливим або й просто неможливим. Це не означає альтернативність теорії колективної дії теорії соціальних систем, однак однозначно означає неможливість редукувати проблематику колективної дії до понятійної сітки теорії соціальних систем. Втім, оминати чи тим більше ігнорувати таку сітку теж неможливо. Тому для усіх наступних досліджень колективної дії слід враховувати напрацювання як у рамках теорії соціальної дії, так і праці класиків системного підходу у соціальному пізнанні.

Щодо теорії соціальної дії, то важливий внесок у осмислення цього поняття та концептуалізацію всієї соціальної теорії під цим кутом зору здійснили німецькі теоретики Й. Фіхте, Ф. Шелінг, Г. Гегель, К. Маркс, згодом М. Вебер та представники франкфуртської школи соціальних досліджень М. Горкгаймер, Ю. Габермас, представники австрійської школи

політекономії такі як Л. фон Мізес, Ф. фон Гаєк, російські дослідники Г. Батіщев, Е. Ільєнков, В. Лекторський та інші, а також вітчизняні дослідники В. Андрущенко, І. Бекешкіна, М. Булатов, Л. Губерський, А. Єрмоленко, В. Іванов, В. Кремень, М. Михальченко, М. Тарасенко, В. Шинкарук, О. Яценко. На певному етапі аналізу теми діяльності важливими для розвитку вітчизняної науки були дослідження психологів Л. Виготського та А. Леонтєва.

Водночас, зв'язок теми соціальної дії із системною проблематикою у соціальних дослідженнях знаходимо лише у небагатьох дослідників: передусім це теорія соціальної дії у викладі Талкота Парсонса та деяких його послідовників (Р. Мертона та інших), а також радянських теоретиків В. Афанасьєва, Е. Юдіна, Г. Щедровицького та інші. Оригінальну версію аналізу суспільства як системи у рамках традиції вітчизняних прихильників діяльнісного підходу презентує В. Бех та його послідовники. Окремий напрям досліджень являє теорія соціальних систем, у якій соціальна дія розглядається лише як складова функціонування соціальних систем або як момент у соціальній комунікації. Таку традицію започатковує німецький теоретик Ніклас Луман, який має своїх послідовників і у Німеччині, і в Україні, зокрема, М. Бойченка. Втім у цих теоріях колективну дію переважно редукують до її організаційних та інституційних втілень.

Важливі аспекти дослідження колективної дії розробляли вітчизняні дослідники Т. Андрущенко (формування духовних цінностей молоді), В. Вашевиц (історична свідомість як свідомість соціальних груп), В. Воронкова (колективна дія за доби глобалізації), Е. Герасимова (економічні аспекти колективної дії), О. Кивлюк (віртуальні спільноти), С. Крилова (співпраця як колективна дія), С. Куцепал (аналіз постсоціальності), В. Муляр (політичні аспекти колективної дії), І. Немчинов (соціальне конструювання), Т. Розова (громадянські аспекти колективності), В. Савельєв (освітньо-політичні аспекти колективної дії), О. Скубашевська (мовно-дискурсивні аспекти комунікації) та інші.

Спеціально тему колективної дії у світовій соціальній думці почали досліджувати економісти (М. Олсон, Е. Остром), соціологи (Е. Дюркгайм, М. Мосс) та політологи (Р. Патнем, П. Розанвалон). Особливу концептуалізацію теорія колективної поведінки отримала у програмуванні як теорія мультиагентних систем (У. Ешбі, К. Шенон, серед вітчизняних дослідників – О. Бочкарьов).

Окремим напрямом досліджень теми колективної дії у світовій науковій літературі є аналіз патологічних форм реалізації колективної дії, зокрема на прикладі розгляду соціальних засад функціонування клієнтел. Такі дослідження здійснювалися світовими класиками М. Крозьє, Дж.-Ф. Медар, російськими науковцями М. Афанасьєвим, К. Рогожиною. Та вітчизняними дослідниками, такими як Я. Пасько, М. Томенко.

Значну кількість філософських та наукових досліджень присвячено було макрорівню аналізу суспільних процесів – під кутом зору їхньої зумовленості процесами, які розглянуті нами на мікро- і мезорівнях такого аналізу. Це дослідники теми соціальних мереж, мультикультуралізму тощо.

Окремим напрямом філософських досліджень, який сприяв розробці нашої теми була філософська аксіологія, класики якої – М. Вебер, В. Віндельбанд, Ю. Габермас, Г. Рікерт, М. Шелер та інші, а також сучасні теоретики Х. Йоас, А. Макінтайр, Ч. Тейлор, які сформували уявлення про цінності та соціальні засади їхнього функціонування. Однак тема колективної дії цими авторами або не розроблялася взагалі, або лише побіжно й в інших контекстах.

Наше дослідження покликане закрити наявні лакуни у дослідженні колективної дії – і передусім за рахунок системного філософського аналізу її ціннісних засад у сучасному суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темою дослідження наукової школи доктора філософських наук, професора, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПН України В. П. Андрущенко «Соціально-

філософські проблеми розвитку людини, її освіти і культури» (затверджена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 10 від 24 квітня 2008 р.), що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук» (затверджений рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 5 від 29 січня 2009 р.). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 25 січня 2012 р.).

Мета дисертаційного дослідження полягає у виявленні сутності, специфіки та взаємозв'язку основних ціннісних, структурно-функціональних та символічно-системних характеристик колективної дії як особливого соціального феномену.

Досягнення цієї мети реалізується через вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати, з яких теоретичних позицій можливим є адекватний аналіз ціннісних засад колективної дії;
- визначити сутність, основні характеристики колективної дії з позицій її ціннісних засад;
- визначити інституціональний статус колективної дії;
- виявити значущість ціннісних характеристик колективної дії для її успішного включення у символічні та соціальні системи сучасного суспільства;
- охарактеризувати взаємозв'язок колективної дії та функціонування колективів у суспільному житті;
- виявити потенціал філософського переосмислення колективізму як джерела творення соціальної структури;
- визначити роль колективної дії у процесах структуризації сучасного суспільства;

- з'ясувати значущість соціальних кліважів для реалізації колективної дії;
- здійснити розрізнення конструктивної та деструктивної колективної дії;
- уточнити концептуальні засади взаємного узгодження та синтезу результатів галузевих досліджень меж і можливостей розвитку колективної дії;
- уточнити значущість ціннісних характеристик колективної дії для визначення структурно-функціональних її параметрів;
- виявити, у який спосіб філософська теорія колективної дії методологічно обґрунтовує теоретичні та практичні завдання щодо розвитку ціннісних складових суспільного життя;
- виявити основні завдання і теоретичні можливості соціальної філософії щодо вивчення системних та комунікативних засад становлення сучасної колективної дії під аксіологічним кутом зору;
- окреслити методологічну значущість соціально-філософського підходу до дослідження основних патологічних форм колективної дії;
- визначити основні напрями теоретичних досліджень колективної дії конкретними соціальними та гуманітарними науками з позицій системної та комунікативної методології сучасної соціальної філософії.

Об'єктом дослідження є феномен колективної дії у сучасному суспільстві.

Предметом дослідження виступає ціннісний вимір колективних дій у сучасному суспільстві.

Методологічна основа дослідження. Методологічною основою даного дисертаційного дослідження є соціальна філософія як аксіологічна теорія колективної дії, на засадах якої здійснено переосмислення і нову концептуалізацію здобутків інших філософських дисциплін та спеціальних

наук, які досліджують колективні дії: від філософської антропології до філософії права і від соціології до економічної теорії. Така концептуалізація значною мірою створює також підстави для зворотного методологічного та ціннісно-світоглядного впливу соціальної філософії на інші філософські дисципліни та спеціальні науки, які досліджують колективну дію.

Соціальна філософія тим самим постала як концептуальна основа для застосування міждисциплінарного підходу, що дозволило різнобічно проаналізувати ціннісні засади колективної дії, розкриті в різних філософських, соціальних та гуманітарних дисциплінах. Під кутом зору виявлення епістемологічних і методологічних засад вивчення ціннісних засад колективної дії було здійснено звернення до теорії соціальної дії та теорії соціальних систем і їхнього методологічного апарату, оскільки ці теорії є наскрізними у їхньому застосуванні у цих дисциплінах. Для виявлення взаємозалежності соціальної дії і соціальної комунікації було застосовано також методологічні засоби аксіології.

Для виконання окремих завдань було використано методи системного та порівняльного дослідження, структурно-функціонального та інституційного аналізу, а також елементи герменевтичної методології. Методи системного дослідження сприяли вивченню ціннісних засад колективної дії в розмаїтті їхніх системних зв'язків і залежностей в рамках символічного універсуму сучасного суспільства, розкриттю взаємовпливу та субординації компонентів, доведенню системоутворюючого значення колективних дій. Застосування методу порівняльного дослідження дозволило зіставляти прояви колективних дій у різних соціальних системах. Структурно-функціональний аналіз дав можливість виявляти сутнісну залежність процесів соціального структурування від функціональних запитів окремих соціальних систем (передусім, політики та економіки). Інституційний аналіз було застосовано для дослідження окремих інституційних втілень колективної дії – від лобізму та клієнтели до держави. Герменевтичний підхід застосовувався для адекватного і цілісного розуміння

змін інтерпретації окремих ціннісних проявів колективної дії, зокрема феноменів колективізму, колективної ідентичності тощо – як у їхніх соціальних проявах, так і у їхньому теоретичному осмисленні.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні соціально-філософського потенціалу концептуалізації ціннісних засад колективної дії, яка визначає основні ціннісні, структурно-функціональні та символічно-системні аспекти становлення колективних дій, а отже і системоутворюючий потенціал колективних дій. Основні положення дослідження розкрито у наступних теоретичних положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

- доведено, що попри усе розмаїття і навіть інколи суперечливість результатів спеціальних соціальних та гуманітарних досліджень колективної дії, усі вони мають спільну філософську основу, пов'язану з аксіологічним опрацюванням проблеми визнання як встановлення особливого типу соціального зв'язку. Виявлення філософськими засобами ціннісних підстав визнання людьми інших, себе та соціальних утворень створює теоретичне підґрунтя для визначення ціннісних засад колективної дії цих людей;

- визначено, що ціннісні параметри колективної дії виступають, щонайменше, у двох основних соціальних функціях: по-перше, вони виражають підстави ангажованості індивідів колективними діями, тобто виступають у якості основної мотиваційної сили стійкого узгодження індивідами своєї поведінки з іншими індивідами; по-друге, ціннісні параметри колективної дії є важливим чинником її узгодження з іншими колективними діями;

- охарактеризовано колективну дію у широкому сенсі слова як поведінковий вимір функціонування соціальних інститутів, тоді як у вужчому значенні саму колективну дію можна розглядати як особливий соціальний інститут, а саме як інститут соціальної творчості, який найбільш відкрито проявляє свій вплив у сфері громадянського суспільства;

- виявлено, що ціннісні підстави колективної дії через механізми соціально-інституційного та соціально-системного узгодження цінностей носіїв різних колективних дій виступають одним з основних засобів відтворення та творення основних символічних систем суспільства – від мови та традицій до ідеологій і наукової картини світу сучасного суспільства;

- доведено, що колективна дія конститує колективи, які постають як інтегральний результат уже здійснених у минулому колективних дій певного типу, здійснюваної у теперішньому колективної поведінки, яка виходить з досягнутого попередніми колективними діями та запланованих на майбутнє колективних дій як мети існування таких колективів;

- розкрито потенціал філософського переосмислення колективізму як принципу визначення соціальної суб'єктності, згідно якого свою соціальну ідентичність особистість реалізує передусім через колективну ідентичність. Таку ідентичність особистість сприймає не як нав'язану ззовні, але як сконструйовану за власної участі, адже у процесі соціалізації людина здобуває свою соціальну суб'єктність, а саме шляхом залучення до діяльності колективів як суб'єктів соціальної дії;

- доведено, що колективні дії постають реальною основою нескінченного процесу переструктурування суспільства як сукупності організаційних зусиль з невизначеним кінцевим результатом. Попри визначальний характер формальних груп та організацій у таких організаційних зусиллях, сам суспільний розвиток постає як принципово ателеологічний;

- проаналізовано феномен соціальних кліважів як загрози успішності колективної дії шляхом поглиблення певних ціннісних «тріщин» у соціальний розкол із численними соціальними патологіями, що його супроводжують;

- здійснено розрізнення конструктивної та деструктивної колективної дії за критерієм спрямованості цінностей, які об'єднують учасників колективної дії: конструктивна колективна дія – як за своїми

намірами, так і за своїми наслідками – спрямована насамперед на розвиток спільноти носіїв цієї дії, тоді як деструктивна спрямована передусім проти інших спільнот та осіб.

Уточнено, що:

- концептуальні засади взаємного узгодження та синтезу результатів галузевих досліджень меж і можливостей розвитку колективної дії потребують розвитку теорії соціальної дії у рамках системної теорії комунікації. Соціально-філософськи обґрунтована системно-комунікативна версія теорії колективної дії постає як теоретична основа для міждисциплінарних та трансдисциплінарних досліджень колективної дії;

- спільні цінності носіїв колективної дії створюють передумови для виникнення соціальних спільнот як базової одиниці соціальної структури суспільства. Завдяки своїй конкретизації у колективній дії ці цінності набувають функціональної визначеності – причому одним і тим же цінностям може відповідати кілька колективних дій: або як серія таких дій, або як послідовна зміна взаємопов'язаних колективних дій, або навіть як сукупність альтернативних колективних дій, спрямованих на єдину мету, визначену спільними цінностями;

- системно-комунікативна філософська теорія колективної дії сполучає виконання своїх теоретичних та практичних завдань щодо розвитку ціннісних засад колективної дії завдяки поєднанню концептуальних можливостей комунікативної філософії (самореалізація особистості через самореалізацію інших особистостей у спільній комунікації), теорії соціальних систем (конкретне втілення особистостями системних принципів комунікації у соціальних інститутах та соціальних організаціях) і філософії соціальної культури (розвиток колективних дій у розгортанні багатовимірності символічного простору культури).

Набули подальшого розвитку:

- положення, що теоретичні можливості соціальної філософії щодо вивчення системних та комунікативних засад становлення сучасної

колективної дії розкриваються у основних її пізнавальних завданнях, до яких слід відносити виявлення функціональних, символічних та структурних наслідків втілення ціннісних засад колективної дії. Так, системно-комунікативна теорія колективної дії постає як функціональна теорія колективної дії, як легітимаційна основа колективних дій та як оновлена концепція колективізму. Демократичне суспільство постає під таким кутом зору як доволі досконалий (з практично можливих) приклад організації функціонування політичної системи на засадах самоорганізації соціальних спільнот у суб'єктів колективної дії. При цьому легітимація окремих колективних дій забезпечується не окремими соціальними інститутами чи системами, а усією їхньою сукупністю – тією мірою, якою вони також є результатом колективних дій. Джерелом соціального структурування суспільства постає колективна ідентичність, причому кожен член суспільства, будучи учасником різних колективних дій, постає як носій множинної колективної ідентичності;

- положення про методологічну значущість соціально-філософського ракурсу дослідження основних патологічних форм колективної дії – на основі виявлення ціннісних підстав розрізнення нормального і патологічного у колективних діях. З одного боку, ціннісне виправдання отримують лобістські та неформальні організації як такі, що виконують функцію узгодження інтересів різних суб'єктів колективної дії, будучи при цьому самі також особливим суб'єктом колективної дії, з іншого боку – клієнтелізм постає як патологічна форма реалізації колективних дій тією мірою, якою окремі колективні дії набувають характеру таких, що збільшують свою соціальну ефективність за рахунок зниження ефективності інших колективних дій;

- визначення з позицій системної та комунікативної методології сучасної соціальної філософії таких основних напрямів теоретичних досліджень колективної дії конкретними гуманітарними та соціальними

науками, які об'єднуються довкола розкриття функціональних, символічних та структурних аспектів втілення ціннісних засад колективної дії.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Теоретично і практично цінним є те, що даний аналіз дозволяє враховувати у дослідженні сучасної колективної дії не тільки характерні риси особистостей і соціальних груп, які прямо і опосередковано беруть участь у творенні колективних дій, але також загальний системний, інституційний та соціокультурний контекст, усередині якого відбувається цей процес – як у сприятливих, так і у несприятливих для комунікації соціальних контекстах. Тому необхідно враховувати і такі важливі як для окремої людини, так і для соціальної життєдіяльності суспільства загалом чинники, як розвиток власних традицій колективної дії у сполученні зі світовим досвідом застосування колективних дій у різних соціальних інститутах та соціальних системах.

Здійснене дослідження показує, що аналіз суспільного життя з позицій соціально-філософської теорії колективної дії має стати звичним для вчених і практиків інструментом, що дозволяє визначати перспективи розвитку вітчизняного суспільства як результату великої кількості взаємно узгоджених колективних дій.

Практично важливим висновком з виконаного аналізу є висновок про необхідність введення до складу курсів з соціальної філософії, політичної філософії та практичної філософії у вищих навчальних закладах України тем, присвячених проблематиці аналізу і розвитку ціннісних засад колективної дії.

Матеріали дослідження можуть бути використані при вирішенні конкретних теоретичних та практичних проблем, пов'язаних з розвитком інституційних структур сучасного українського громадянського суспільства.

Отримані результати можуть бути використані при викладанні курсів соціальної філософії, політичної філософії, філософії культури, філософії господарства, а також соціології, політології, при підготовці спецкурсів для

студентів філософських, історичних та соціально-гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Основні положення й висновки дисертації розроблені автором й знайшли відображення у його наукових публікаціях.

Кандидатська дисертація на тему: «Соціалізація особистості як громадянина України: соціально-філософський аналіз» спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії була захищена у 2009 р. в Інституті вищої освіти НАПН України. Її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та концептуальні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедр соціальної філософії та філософії освіти і філософської антропології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, на низці міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях та засіданнях круглих столів і семінарів, а саме: Міжнародна науково-практична конференція «Час у дзеркалі науки» (19 березня 2011 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Наукове забезпечення процесів реформування соціально-економічних відносин в умовах глобалізації» (29–30 квітня 2011 р., м. Ялта); Міжнародна науково-практична конференція «XXIV Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського» (10–11 лютого 2012 р., м. Львів); V Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми культурної ідентичності: минуле і сучасне діалогу культур» (26–27 квітня 2012 р., м. Острог); Міжнародна науково-практична конференція «Філософія та соціологія трансформаційного суспільства» (24–26 травня 2012 р., м. Сімферополь); Міжнародна науково-практична конференція «Дошкільна освіта у сучасних вимірах» (24–25 вересня 2013 р., м. Хмельницький); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 20-й річниці філософсько-теологічного факультету «Гуманітарно-наукове

знання: розмаїття парадигм» (14–15 жовтня 2013 р., м. Чернівці); Міжнародна науково-практична конференція «Філософсько-гуманітарні читання» з темою «Актуальні проблеми та перспективи розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання» (2 квітня 2015 р., м. Дніпропетровськ); IV Міжнародна науково-практична конференція молодих науковців «Світоглядно-ціннісне самовизначення людини. Толерантність : соціально-сміслові варіації та євроінтеграційний контекст» (8–9 травня 2015 р., м. Чернівці).

III Всеукраїнська науково-практична конференція «Що чинити, як діяти? Філософські, наукові та релігійні аспекти управлінської діяльності» (15–16 квітня 2011 р., м. Львів); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні» (6–8 жовтня 2011 р., м. Сімферополь); XI Всеукраїнська науково-практична конференція «Январские педагогические чтения» (31 січня 2013 р., м. Сімферополь); Всеукраїнська науково-практична конференція «Статус та перспективи соціокультурної лінгвістики: комунікація у мережевому суспільстві» (17 травня 2013 р., м. Хмельницький); III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Захід-Схід» (7 червня 2014 р., м. Кам'янець-Подільський); Міжвузівська Інтернет-конференція «Громадянський дискурс: шлях до подолання конфлікту у сучасному українському суспільстві» (24–28 листопада 2014 р., Хмельницький – Харків); Міжнародний круглий стіл «Незалежність Республіки Польща, незалежність України – шлях до євроінтеграції» (10 листопада 2014 р., м. Хмельницький); Круглий стіл «Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні» (25 лютого 2011 р., м. Ялта); Філософські читання пам'яті Івана Бойченка «Людина. Історія. Нація» (25 жовтня 2013 р., м. Київ); Філософські читання пам'яті Івана Бойченка «Людина. Історія. Системи» (24 жовтня 2014 р., м. Київ).

Публікації. Впровадження результатів дослідження здійснене у 55 публікаціях, з них 1 монографія, 34 – статті, опублікованих у провідних вітчизняних фахових виданнях у галузі філософських наук, 4 – у наукометричних закордонних виданнях, 16 – у матеріалах конференцій та круглих столів.

Структура та обсяг дисертаційного дослідження відповідає меті дослідження і послідовності вирішення поставлених завдань. Робота складається із вступу, шести розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел (463 позиції і складає 45 сторінок). Загальний обсяг дисертації – 438 сторінок, основна частина дисертаційного дослідження – 393 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ

Колективна дія є особливим предметом дослідження, який потребує спеціальної методології. З одного боку, окремі різновиди колективної дії давно досліджуються політологією, економічною наукою, теологією, соціальною психологією тощо. З іншого боку, розмаїття самих колективних дій, як і значна змістова відмінність їхніх різновидів, потребують здобуття такого кута зору, під яким ці різновиди та розмаїття здобудуть єдине значення. Цей кут зору дає соціальна філософія, яка не віддає переваги жодному з різновидів колективної дії і водночас «вписує» її у загальну теорію соціальної дії та теорію соціального структурування. Про це докладніше буде сказано у наступних підрозділах даного розділу. Зараз же варто зупинитися на власне філософській дискусії щодо того, чи може колективна дія бути адекватно осягнута чи то з позицій індивідуальної дії, чи то з позицій соціального цілого як єдиної структури – чи потрібна цілком своєрідна методологія, яка має риси, принципово відмінні як від теорії соціальної дії, так і від теорії соціального структурування, і яка приймає елементи останніх зі своїх власних позицій і за власною мотивацією.

1.1. Специфіка соціально-філософського аналізу колективної дії: теорія колективної дії між соціальним реалізмом та соціальним номіналізмом

У своїх наступних дослідженнях і аргументації ми спираємося на методологічні позиції ціннісного функціоналізму, запропонованого М. Бойченком у його спеціальному монографічному дослідженні [42, с.156–166], згідно якому золоту середину соціальної релевантності між соціальним

атомізмом і соціальним холізмом можна знайти завдяки дослідженню того, як соціальні функції обґрунтовуються соціальними цінностями, властивими конкретним стійким комунікативним спільнотам. Колективи ми вважаємо чи не основними такими спільнотами, а колективну дію – способом їхнього виникнення, відтворення і розвитку. Втім, далеко не кожна колективна дія приводить до виникнення стійких колективів, хоча колективи не можуть виникнути й існувати без колективних дій як конститутивних щодо них.

Необхідність створення нового бачення колективної дії зумовлена не лише важливим, насамперед принципово новим характером людської діяльності, яка вимірюється вже за планетарним масштабом. Науково-технічна революція і створена нею цивілізація виявила суперечності між різними народами, расами й культурами з їхніми партикулярними традиціями. Вперше в історії перед людьми практично постало завдання повному осягнути дію людини. Оскільки вона, на думку Л. Никифорової, спирається на соціальне знання і досить великий обсяг інформації [216, с.200–207]. Людина завдяки соціальним наукам і засобам масової комунікації припускає, що має досить повне уявлення про те, чим є суспільство як об'єкт. При цьому, варто відзначити, що наука – це також колективна дія, і вона підпорядковується колективним законам остільки, оскільки їм підпорядковуються вчені і наукові співтовариства.

Хоча вироблення єдиного бачення є лише регулятивною метою для науки, однак навіть у такій якості воно виключає інші, крім науки, підходи. Засоби масової інформації ці та інші підходи розглядають, але це лише розмиває деяку єдину картину – виникає мультикультурне бачення. На це вказує Ю. Габермас, який відзначає, що суспільство не можна розуміти як деякий єдиний, узагальнений суб'єкт, що пізнає самого себе, тобто як його саморефлексію. Водночас він зауважує, що «процеси соціалізації виробляють усе більше формальних компетенцій, тобто когнітивних структур, які все далі відриваються від конкретних змістів. Особистості дедалі частіше здобувають деяку абстрактну Я-ідентичність» [364, с.263]. З. Бауман

зауважує, що сучасне суспільство розуміє свою неможливість досягти стану, що диктується яким-небудь соціальним проектом як кінцеву мету, скоріше, суспільство є рухом вивільнених атомів, що втілює не зміст проекту, а керується ним як регулятивною ідеєю [23, с.132], щоб заповнити пустоту суспільно-політичного буття. Через колективні дії індивідів висвічується те, що їх соціалізує, об'єднуюче начало – комунікативний розум. Проявом цього комунікативного розуму виступають раціоналізовані соціальні інститути [218], а також свідоме й усвідомлене формування нормативного порядку соціальної дії, мета якої є досяжною тоді, коли дія виступає як взаємодія [233].

Отже, людина, яка діє у комунікації, є основним генератором смислів, що змінює соціальний світ відповідно до потреб людини, надаючи нових сенсів як діяльності людини, так і різним проявам соціального [267, с.59–70].

Пошуку відповідей на це питання присвячені праці В. Андрущенко, Ю. Бойка, М. Бойченка, А. Єрмоленка, В. Навроцького, В. Ніколаєва, Н. Петрук та інших. Напрацювання цих дослідників створюють умови розглянути діяльність людей не як окремо взятих індивідів, а як сукупності взаємодіючих індивідів, що утворюють колектив і діють не поодинокі, а взаємоузгоджено, консолідовано. Адже від цього, ймовірно, дії будуть не просто більш організованими, але і більш результативними.

Розглядаючи дану проблему, доцільно зауважити, що в українській філософії ще не вистачає напрацювань у цій сфері. Більш плідною у зазначеному спектрі виявилася західна наука. Особливої уваги заслуговують дослідження таких науковців, як Л. Медіна («Єдина теорія колективної дії і соціальних змін») [443], М. Олсон («Логіка колективної дії») [224; 225; 449], Г. Марвел і П. Олівер («Критичні маси і колективна дія: мікросоціальна теорія») [440]. Саме вони сформувавши основну понятійну сітку для розгляду колективної дії людини у світі соціальних атомів, як макросвіту атомів, що складається з мікросвіту і під впливом останнього змінюється й заповнює порожнечу. Все ж, своїм завданням, яким ми доповнюємо здобутки

вищезгаданих авторів, ми бачимо потребу вказати на ту якість, яка не може бути редукована до соціальних атомів або ж виведена з макросвіту людей – специфічну якість колективної дії.

Таким чином, вихідним нашим завданням є розкрити вплив колективної дії людей як на соціальні мікросвіти, так і на соціальний макросвіт, а для цього, передусім, розглянути умови виникнення реальних колективних дій людей протягом певного історичного проміжку часу; з'ясувати причини, що спонукали їх до об'єднання і зміни світу свого перебування.

Говорячи про людину як істоту суспільну, ми не ставимо під сумнів того, що вона відіграє роль основного суб'єкта буття і змінює його відповідно до своїх уподобань та потреб. В ході цих змін здійснюється рух, якого зазнають соціальні атоми, тобто відбувається вплив на ці атоми. Відповідно до впливу утворюються чи зникають соціальні тіла, аж до соціального макросвіту. Зважаючи на силу та психологічні особливості людини, слід визнати, що дія однієї людини у макросвіті є незначною, тому він (макросвіт) суттєвих змін від дій окремої людини не зазнає. Однак сьогодні ми спостерігаємо іншу картину, де сучасність створює умови, абсолютно протилежні минулому. Наприклад, якщо пригадати умови соціальної поведінки людини XV ст., вони були набагато вужчими, ніж умови життя людини XXI ст. Така зміна зумовлена дією людей, але не поодинокую дією, а спільною, оскільки, щоб досягти відповідного результату чи задовольнити свої природні потреби, люди почали об'єднуватися у групи, що з часом переростали у колективи. На відміну від домодерних суспільств сучасні суспільства характеризуються не просто радикальним зростанням кількості колективів, але тим, що індивіди одночасно беруть участь у житті багатьох, інколи навіть альтернативних за своїми соціальними цілями колективів [277, с.271–274].

Продовжуючи дану думку, можна зазначити, що життєвий світ визначає семантику поділу світу на «мій» і «твій», «наш» та «їхній»,

забезпечуючи горизонт порозуміння для «нас», «наших» [387–390]. Осі «своїх» та «чужих» утворюють множинність існуючих життєвих світів, плюральність матеріальних інтерпретацій світів. І якщо раніше ці світи були реїфіковані, тобто «чужі» завжди були чужими, а «свої» своїми, то у сучасних суспільствах індивіди легко переключаються з участі у функціонуванні в одному колективі на інший, які по чергово можуть ставати відповідно і «своїми», і «чужими» [50].

З цього приводу Л. Климанська зазначає: люди усвідомлюють свій спільний інтерес і можуть організувати колективну дію для реалізації спільного інтересу. Так, ті, хто живуть у певному місці, можуть організуватися, щоб не допустити побудову дороги через місцевість, де вони проживають, або зібрати кошти на підтримку центру громади. Індивіди як збільшують, так і обмежують свої власні свободи, об'єднуючись у такі громади. Але, яким би не було обмеження, результативність спільних дій перевершує індивідуальну результативність, дозволяє індивіду та групі досягати визначених цілей, в той же час створюючи спільні підтримку та гордість [147]. Однак, якщо на думку Б. Андерсона, раніше такі громади були жорстко визначеними і незмінними для їхніх учасників – нині переважає участь у них на засадах перебування в «уявлених спільнотах» [2].

Значимість об'єднання своїх зусиль на отримання відповідного результату люди розуміли ще в античні часи. Так, первісні люди об'єднувалися в групи під час полювання. З часом людські потреби зростали, створювалися знаряддя праці, зброя тощо. Все це породило соціальну стратифікацію суспільства і утворення колективів. При цьому до їх складу входили представники різних соціальних груп, але постійна зайнятість одним і тим же видом діяльності й вдосконалення його дає підстави відзначити їх професійність. Саме професійність і створила основні умови для заповнення «порожнечі» між соціальними атомами та впливу на рух цих атомів. Наслідком цього стали нові винаходи, подолання різних перешкод на шляху суспільного розвитку та утворення нового світу людини, не подібного тому,

що дала природа. З цього приводу Я. Уескюль зазначає, що, завдяки винаходу знарядь та зброї, людина подолала органічно притаманну відповідність між «світом видимим», що доступний її чуттєвому досвіду, і «світом витвореним» її власною діяльністю. Відтак наслідки її дій виходять за межі можливостей контролю поведінки засобами, які мають чуттєво-емоційну специфіку [115, с.232]. Як бачимо, людина об'єднується з іншими не лише, щоб задовольнити потреби, а й для того, щоб змінювати соціальний макросвіт.

Люди, на думку М. Олсона, почали об'єднуватися у колективи з метою задоволення своїх примітивних, але життєво необхідних потреб [225, с.91]. До них можна віднести: спілкування, виготовлення їжі, одягу, будівництво житла тощо. Все це спонукає людей до спільної колективної дії, завдяки їй людині вдалося витримати усі випробування, які створив макросвіт, і навіть був період в історії розвитку суспільства, коли людина, використовуючи свободу, свідомо, не замислюючись про наслідки, виділила себе з природи і проголосила володарем всесвіту, намагаючись підкорити його. Адже вона є найвищим розвинутим організмом у світі. Саме свобода дій людини створила можливість возвеличити її.

Доцільно зазначити, що цілком виправдовувала дії людини у цьому напрямі теорія К. Маркса і Ф. Енгельса. Зокрема, вони розуміли свободу в гегельянському ключі; вона, як «родова сутність», виступала деяким епіфеноменом, що еволюціонує й розростається в історичному процесі, надаючи йому раціонального смислу. Формою здійснення свободи є колективна дія, але дія не спільноти в цілому й не національної спільноти, як у Г. В. Ф. Гегеля чи навіть у соціалістів, а, передусім, колективна дія пролетарів, інтереси яких позбавлені національно-культурної орієнтації. Очевидно, була певна внутрішня для марксизму логіка в тому, що його пізніші, вже радянської доби адепти перетворили дію на анонімне поняття «діяльність», яке цілком у дусі Г. В. Ф. Гегеля мало здійснювати свою історичну місію під знаком безособового суб'єкта соціальних змін. Властиво,

що саме цей анонімний діяч трудився на ниві підкорення природи, космосу тощо. Однак сьогодні більшість визнає, що твердження це було помилковим, оскільки, подолавши цей бар'єр, людина не зуміла підкорити природу, а лише спровокувала утворення нових порожнеч, у тому числі й соціальних. Тобто іншою причиною, що спонукає людство до об'єднання у колективні форми, є бажання заповнити цю порожнечу і надати їй відповідної подоби.

Отже, роблячи висновок щодо причин утворення колективів, які своїми діями змінюють матеріальний світ, ми частково погоджуємося з М. Олсоном, який визначив лише ті потреби людини, що мають матеріальний зиск. Така позиція дослідника є цілком зрозумілою, адже сучасна людина – це споживач, який у будь-яких діях, у більшості випадків, шукає зиск, тобто рухається відповідно до потреби. Однак, світ можна розділити на світ матеріальний і світ духовний. Зважаючи на такий підхід, теорія М. Олсона не є вичерпною, вона має односторонній підхід, що проявляється лише в отриманні матеріального зиску. Проте існує світ духовний, який не передбачає матеріального зиску, але в ньому так само як і в матеріальному світі люди здійснюють рух. Це змушує нас замислитися над діяльністю різних суспільно-політичних об'єднань та рухів, що об'єднує людей не на основі матеріального зиску, а ідей, світогляду, інтересу тощо. Наприклад, досліджуючи інтереси групи, В. Биковець зазначає, що з погляду походження та рівня організованості, політичні колективи поділяються на анемічні й інституційні групи [33, с.34–36]. Перший тип організованості характеризується стихійністю, непослідовністю, непередбачуваністю і спонтанністю на ту чи іншу суспільно-політичну ситуацію. Відомий французький політолог П. Шампань, аналізуючи діяльність таких соціальних утворень, зазначає відсутність у них постійних організованих колективних дій членів від їх імені. І включення таких груп у політичні відносини з державою є непостійними [376, с.111]. Тобто, вони використовуються лише для наповнення суспільно-політичної пустоти. Такі утворення є непостійно

діючими і недостатньо організованими. Саме через це і знижується ефективність колективної дії.

Другим типом організованості суспільства у колективи є інституційність. Під нею В. Биковець розуміє формальні об'єднання з певною організованою структурою, чітким електоратом, усталеними функціями [33, с.34–36]. Колективна дія таких утворень є цілеспрямованою і ефективною.

Поряд з цим, доцільно звернути увагу на соціально-політичну та релігійну розгалуженість суспільства, що впливає на спеціалізацію діяльності різних колективних утворень. При цьому провідна роль відводиться державі, яка у свій час заповнила порожнечу організованості суспільства і займається управлінням суспільного розвитку й координує колективну дію, опираючись на політику. З цього приводу В. Франкл зазначав, що теза «дія впливає з буття» – це лише половина правди; друга ж її половина звучить так: «Буття впливає з дії» [359, с.208].

Можна зробити припущення: колективна дія у державі не є чимось відчуженим від індивідів і надлюдським. Акти дій, зазначає Т. Бутирська, як і раніше, належать людям, просто самі люди стають понад своє звичайне буття ще й учасниками процесу [48, с.84]. Їх діяльність у рамках колективної дії процесуалізується, а в слід з цим і акти дії окремих людей стають приватними моментами колективної (державної) дії, яка не належить нікому з людей окремо, а тільки державі в цілому. Єднальним моментом такої колективної (державної) дії є результат як інтегруючий момент колективної діяльності: в результаті державної діяльності в кінцевому вигляді наявний результат діяльності кожного індивіда. Державне будівництво стає методологічно безглуздим, якщо не зазначити його найтісніший зв'язок з реальністю цього інтегруючого моменту.

Тобто держава – це не лише суб'єкт, що скоординує колективні дії, а вона також є частиною особливої колективної дії, яка у свою чергу базується на довір'ї та здатності до співпраці. У наш час політика – це конфлікт і

конкуренція. Політична культура у державі мусить знайти певний баланс поміж співпрацею і конкуренцією, що знову залежить від базисного процесу усупільнення чи соціалізації та в який спосіб цей процес усупільнення впливає на розвиток довіри й недовіри кожного індивідуума у суспільстві.

Звідси, на думку Т. Бутирської, впливає, що колективна діяльність є типом опосередковування суспільних відносин, а це створює уявлення про колективну діяльність як найважливіший засіб проникнення у суть державних відносин. І державне будівництво, стихія якого є головною особливістю державного життя, не може не слугувати основою для колективної діяльності. Власне, цей принцип в умовах ускладнення суспільних відносин дає державі набагато більше, ніж може дати так званий механічний вплив держави на громадян: ініціативу, зворотний зв'язок. Тим самим вирівнюється надмірно вертикально стратифікований державний простір, згладжуються його соціальні нерівності, розширюються самостійні політичні можливості індивідів [48, с.161].

З вищевикладеного можна зробити припущення, що людина протягом усього свого періоду існування у соціальному макросвіті постійно його змінювала. Починаючи з античних часів, вона була частиною природи і задовольняла себе усім життєво необхідним, але з винаходом знарядь праці, зброї та об'єднанням у колективи вона зуміла подолати природний бар'єр. Крім цього, їй вдалося, завдяки консолідованій дії усіх учасників, утворити суспільні інститути, що контролюють колективну дію.

Отже, зважаючи на вищевикладене та працю «Філософські основи колективної дії у макросвіті людей» (О. Поліщук) [277, с.271–274] ми приходимо до висновку, що колективна дія в соціальному макросвіті не лише спрямована на його зміну, а й на задоволення матеріальних і духовних потреб людини, які заповнюють внутрішню і зовнішню пустоти соціального макросвіту людини.

1.2. Особливості дослідження колективної дії у окремих соціальних та гуманітарних науках

Людина як істота, що мислить, живе і діє у середовищі природи, намагається її змінити та прилаштувати до своїх потреб і уподобань. Однак, зміни, що відбуваються у світі, який оточує людину, є не в останню чергу результатом колективної дії відповідних соціальних груп у процесі їхньої взаємодії. Люди між собою взаємодіють, створюють свої кола спілкування. Людина здатна до певних особистих звершень лише за умови соціальної взаємодії. Прикладом цього є думка Д. Гвішіані: «На роботі чи навчанні більшою мірою намагаємося об'єднатися з людьми, які нас розуміють і підтримують. ...Можна ще багато перераховувати життєвих циклів і ситуацій, в яких люди намагаються взаємодіяти один з одним за допомогою загальної, єдиної мети чи просто єдиного стану душі. Ось в таких ситуаціях утворюється відповідне згуртування людей, яке в літературі прийнято називати колективом» [73]. Результатом такої взаємодії є колективна дія відповідних соціальних утворень, до складу яких входить особистість.

Зважаючи на таку актуальність, можемо стверджувати, що проблема колективної дії соціальних утворень є надзвичайно важливою не лише в соціумі, а й у житті самої людини. Колективна дія як соціальне явище постала об'єктом дослідження ще з часів Аристотеля, Платона. Проте вони не виділяли її в окреме поняття, а розглядали у контексті соціальної дії, тобто в якійсь частині відбувалося ототожнення колективної і соціальної дій. Такої ж концепції дотримувалися і Г. В. Ф. Гегель, Т. Парсонс, К. Маркс. В їхніх роботах звернуто особливу увагу на соціальні групи. Якщо ж говорити про ці соціальні утворення, то лише в стані спокою вони можуть сприйматися як складові соціального організму. Оскільки основою будь-якої соціальної групи є людина і не просто людина, а людина, яка в силу своєї природи покликана діяти, то відповідно дія, яку виконують люди в соціальній групі, є соціальною дією, про що йдеться в працях дослідників. Крім цього, вони

виокремили наступні соціальні групи: великі, малі, середні; мікро- та макрогрупи, локальні й латентні тощо. Проте практично поза їхньою увагою залишається питання колективної дії зазначених соціальних утворень.

Дана ситуація змінилася у ХХ ст., передусім, завдяки дослідженням М. Олсона. Однак, недоліком його досліджень є те, що він характеризує колективну дію лише у економічній площині. Саме його напрацювання у сфері економіки спровокували інтерес науковців у галузі філософії, соціології, правознавства, політології тощо. Перші спроби у дослідженні колективної дії у вітчизняній філософській думці здійснили В. Андрущенко, М. Бойченко, В. Навроцький, Л. Никифорова, Н. Петрук та ін. На жаль, їхні дослідження розрізнені. В основному дослідники вивчають процеси самоорганізації індивідів, аналізують раціональність дій індивідів, розкривають специфіку колективів на прикладах етносів, націй, громадянського суспільства тощо. Проте поза увагою залишається ще чимало питань: що собою являє колективна дія, чим вона відрізняється від соціальної дії, яка мета соціального утворення і яка мета діяльності індивіда у такому соціальному утворенні та ін.

Ці запитання і формулюють мету цього підрозділу: що таке колектив і яка роль його дії у соціальній системі суспільства під кутом зору соціально-наукового пізнання, яке здійснюють окремі соціальні науки. Завданнями даного підрозділу буде з'ясувати, яким чином соціальні науки визначають, що собою являє колектив як соціальне утворення і яка його роль в соціальній системі суспільства, як співвідносяться колективна і соціальні дії.

Поняття «колектив» походить від лат. «collective» – збірний і розглядається як соціальна спільність людей, об'єднаних на основі суспільно значущих цілей, загальних ціннісних орієнтацій, спільної діяльності та спілкування [4, с.91–109].

Проте таке визначення даного поняття не є остаточним, оскільки кожен науковець по-своєму підходить до розгляду такого соціального явища. Цей стан багатоманітності зумовлений неоднозначністю методологічних основ.

Так, колектив як психолого-педагогічне явище, зазначає В. Казмиренко, розуміється по-різному. В одному випадку під колективом розуміють будь-яке організоване об'єднання людей, в іншому – високий ступінь розвитку групи. Сьогодні люди, як правило, працюють не поодиноці, а у складі групи, об'єднаної за якимось принципом, наприклад, спільності території, професії, соціальних умов, випадкових обставин, в яких вони опинилися. Проте означає, що вони постійно повинні знаходитися поруч і спільно виконувати роботу, головне у цьому плані – включеність у певну систему міжособистісних відносин. У рамках груп можуть утворюватися коаліції – підгрупи, які прагнуть вплинути на групову поведінку. Група у свою чергу має можливість виступати в якості керуючої, керованої або самоврядної структури з різною мірою згуртованості її членів – від неорганізованої юрби до єдиного колективу. Відомий науковець у сфері психології В. Казмиренко зазначає: «Щоб вважатися колективом, група повинна відповідати кільком ознакам, головною з яких можна вважати наявність загальної цілі у всіх її членів. Група, як правило, формується у результаті взаємного впливу її індивідуальних цілей або задаватися ззовні відповідно до місії організації, але завжди буде спільною, єдиною для всіх, а не просто однаковою, схожою» [135; 136, с.158–169].

Іншою ознакою колективу є психологічне визнання членами групи один одного і ототожнення себе з нею. В основі цього покладено спільні інтереси, ідеали, принципи, подібність або взаємна доповнюваність характерів, темпераментів і т.п., хоча переоцінювати ці моменти не слід.

Отже, колектив – це група індивідів, що мають вищу форму організованості, об'єднані загальною метою; члени даної групи ототожнюють себе з нею, мають спільні інтереси, ідеали, чітко розподілені ролі тощо. Вказані ознаки характеризують колектив як соціальну форму. Виходячи з даного визначення, можна зрозуміти, що на першому плані виступає взаємодія індивідів заради досягнення спільної мети; у результаті

цього потенціал колективу виявляється істотно більшим, ніж сума потенціалів кожного з його членів [264, с.345–353].

По-перше, взаємодія дозволяє подолати обмеженість фізичних і інтелектуальних здібностей кожного окремо. По-друге, на його основі вдається виконати набагато більший обсяг звичайної роботи внаслідок поділу спеціалізації праці та виникнення, крім волі учасників, духу змагання, мобілізуючого приховані резерви, що істотно підвищує інтенсивність діяльності. По-третє, створюються умови для успішного вирішення проблем там, де з тих чи інших причин неможливо розподілити обов'язки між окремими членами групи. Таким чином, результатом взаємодії індивідів є колективна дія.

Звідси, на нашу думку, випливає висновок, що колектив як соціальне утворення відіграє неабияку роль у житті кожної людини і в системі суспільства. У його рамках задовольняється природна потреба людей у спілкуванні і діловій взаємодії, у приналежності до групи собі подібних; у колективі людина в необхідних випадках отримує підтримку і захист; у своєму колективі вона у першу чергу знаходить визнання успіхів і досягнень. У той же час, поряд з бажанням бути у колективі, люди хочуть відрізнятись від інших, залишатися такими, якими вони є – індивідуальностями, гідними поваги [264, с.345–353].

Досліджуючи колектив як соціальне утворення, Г. Андреева відзначає, що колективна традиція впливала і на працю. Адже окремі індивіди, всередині колективу поступово усвідомлювали ціннісно-раціональну дію, яка може дати бажане очікування, намагаючись її спрямувати на певну мету, застосовуючи для цього відповідні засоби [4, с.91–100]. Тобто, людина отримує можливість вийти за межі свого «Я», а це сприяє тому, що вона має своє місце у колективі і в соціальній системі.

Впливаючи на поведінку людини, колектив багато у чому сприяє її зміні. У колективі, як відзначають Г. Андреева, Н. Богомолова та Л. Петровська, людина має можливість по-новому оцінити себе і свою роль у

суспільстві [4, с.91–100; 5]; вона вчиться жити і працювати в оточенні інших людей, пристосовувати до них свої бажання, прагнення, інтереси; колектив значною мірою стимулює творчу активність більшості людей, формує у них прагнення до удосконалення, до першості у змаганні.

Однак слід пам'ятати, що в залежності від характеру, структури самого колективу його вплив на особистість може бути як позитивним, так і негативним. Так, згуртований, але не націлений на конструктивну поведінку колектив, може негативно впливати на людину, змушувати її до антисоціальної поведінки, антисоціальних дій.

У свою чергу людина також намагається вплинути на колектив, робити його більш «зручним» і «комфортним» для себе і свого перебування у ньому. Результативність такого впливу залежить від сили обох сторін. Сильна особистість може підкорити собі колектив, зокрема в результаті конфлікту з ним; слабка, навпаки, сама підкоряється колективу. Ідеальна з управлінської точки зору ситуація характеризується довірчими партнерськими стосунками між колективом і його членами, що не відмовляються від власних позицій, але шанобливо ставляться до цілей і потреб колективу [20].

У більш загальному розумінні, колектив – це система обов'язків та відповідальностей, що передбачаються, коли люди мають бажання та волю об'єднатися для того, щоб діяти разом і розподіляти відповідне благо, яке вони отримують як результат своєї діяльності [124, с.509–528; 126]. Під спільною діяльністю і спільними інтересами у колективах здебільшого розуміються виробничі відносини. Крім цього, колектив, або як його називали раніше – мале трудове об'єднання індивідів, зайняте виконанням відповідних виробничих функцій, по суті не є малою соціальною групою незалежно від чисельного складу. Це і наголошує у своїй праці «Логіка колективних дій» економіст М. Олсон [449, с.4]. Далі він зазначив, що термін «колектив» вживається у різних контекстах і кожен з них передбачає співвідношення шляхів, завдяки яким люди гуртуються для того, щоб діяти разом.

Тут не можна не звернути увагу на стійкість колективу, адже ефективність дії залежить від стійкості колективу та його індивідів. Треба зауважити, що стійкість проявляється у колективності. Адже колективні дії сприяють зміцненню відносин співробітництва і спільної підтримки; у колективній поведінці, як зауважує В. Навроцький, реалізовується групова солідарність [209, с.293–301].

Згідно соціологу Г. Блумеру, суспільство визначається як символічна взаємодія людей, груп і колективів; воно включає найрізноманітніші види взаємопов'язаної поведінки і дій людей: і кооперацію, і конфлікт, і байдуже ставлення людей один до одного, і експлуатацію – тобто все розмаїття людських взаємин. Він створює загальну модель людської взаємодії, де центральною постаттю є індивід, який постійно діє і взаємодіє, тому Г. Блумер звертає основну увагу не на статику, а на динаміку людського життя, постійні зміни, які в ньому відбуваються [37, с.173–179].

З досліджень науковця можна зробити висновок, що люди діють стосовно до речей на підставі смислів («meanings»), якими вони володіють. Наприклад, папір на столі є тим, на чому людина може записати свої думки, яблуко – тим, що людина може з'їсти. Кожна людська дія характеризується врахуванням специфічного сенсу відповідних речей; сенс будь-якої речі, що потрапляє у поле зору людини, виникає із взаємодії, у яку ця людина вступає з іншою. Сенс не належить речам самим по собі і не виступає здатністю судження якого-небудь суб'єкта: сенс виникає у процесі взаємодії і вписується в неї, тому за природою цей сенс є соціальним феноменом.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що центральною категорією, на думку Г. Блумера, є колективна дія. Такою дією є і родинна вечора, і гра, і судовий процес тощо, тобто колективними діями виступають і звичайна співпраця двох людей, і масштабні спільні дії великих скупчень індивідів. Колективна дія, за Г. Блумером, – це фундаментальна, основна частина суспільства, в якій активну участь бере індивід. У цьому відношенні думки Г. Блумера і Е. Дюркгейма розходяться. Останній вважає, що

колективні дії та колективні уявлення виступають чимось зверхнім і вищим, визначальним щодо окремої людини. Крім того, колективна дія у Г. Блумера теж розглядається як процес, у русі та змінах. Тобто, колективна дія не є стабільним і сталим явищем [38, с.150–159].

Як бачимо, щоб досягти колективного блага, потрібні спільні дії індивідів – учасників колективу. Доцільно зазначити, що колективна дія є складовою загальної теорії дії. Тому для кращого розкриття цієї проблеми ми схематично розглянемо суть теорії дії, про яку пишуть як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники [85] і складовою якої є колективна дія.

Відомий англійський філософ А. Меле у своїй статті формулює два центральних питання теорії дії: 1) що являє собою дія та 2) як треба її пояснювати, коли перше питання породжує два наступні: 1а) яким чином відрізняється дія від недії; 1б) як дії відрізняються одна від одної [444, с.1–2].

Подібним чином, на думку А. Васильченка, розглядав філософію дії Д. Чарльз. Він визначає її через «три головні складові: онтологію, аналіз та пояснення». Онтологія має справу з питаннями індивідуалізації дії та відношення дії до інших буттєвих одиниць (наприклад, події, процеси, стани тощо). Аналіз концентрується навколо питань про те, що саме вважати «дією» [51, с.3–27]. Нові акценти у визначення дії та її стосунку до дієвця ставлять А.Турен [339;340], С. Жижек [117], певні узагальнення теми легітимації дії у сучасних соціальних теоріях подає М. Тур [338].

Центральна проблема, на думку дослідника, полягає у тому, чи можна пояснити людські дії у наукових термінах економічної каузальності, оскільки таке пояснення вимагає альтернативного підходу (наприклад, у термінах волі, агентності, інтенційності тощо).

Варто відзначити, що колективна дія, як об'єкт філософського дослідження, є похідною від соціальної дії [276, с.231–278]. І для кращого розуміння доцільно розглянути соціальну дію, щоб встановити певні відмінності між ними.

Соціальна дія («social action») є теорією розвитку громади, що базується на простому принципі: зміни можливі. Проте зміни мають сенс тільки тоді, коли люди, яких вони стосуються, залучені до планування, реалізації та оцінки впливу цих змін. Зміни мають впроваджуватися тими, хто має глибоке розуміння проблем та в змозі робити довгострокові інвестиції у розробку ефективних рішень.

Соціальна дія розглядається як підхід, який дозволяє людям різного віку, досвіду та статусу об'єднати зусилля задля досягнення колективно визначеної мети, у цьому контексті соціальна дія частково поєднується з колективною дією, і навіть можна припустити, що вона переходить у неї. Підхід пропонує легкий для розуміння, гнучкий та відкритий робочий процес, який допоможе визначити нагальні проблеми, проаналізувати їх, розробити стратегію змін та втілити її на практиці. Все це робиться відповідно до низки принципів, які поділяються усіма учасниками процесу та покликані забезпечити рівність і максимальну справедливість. Соціальна дія є окремою самостійною методологією, яку не треба плутати з «соціальною діяльністю» або «соціальною активністю» взагалі [249, с.337–343].

Аналізуючи соціальну дію, можна сказати, що вона розглядає усіх членів громади, як експертів щодо власного життя, активних членів суспільства, які мають можливість і право на позитивні довгострокові зміни. «Соціальна дія» є одним із найпростіших елементів соціальної системи.

Залежно від характеру ставлення людини до оточуючого світу та взаємодії її з іншими людьми (критерії поділу), соціальна діяльність поділяється на безліч різновидів. Стосовно характеру спрямованості та існуючих систем цінностей – на позитивну та негативну, законну – незаконну, моральну – аморальну. Залежно від її значення та ролі соціального розвитку – продуктивну (творчу) та репродуктивну (відтворюючу). Більш детальний поділ визначає матеріально-перетворюючу (господарську, трудову) діяльність, політичну, комунікативну, пізнавальну та ін. Згідно з її соціальними формами – індивідуальну, колективну, масову.

Будь-яка свідома цілеспрямована соціальна діяльність включає в себе: інтерес, мету, засіб, результат (так би мовити систему координат дії) і сам процес діяльності.

Одними із перших, хто науково окреслив природу соціальної дії та діяльності, на думку В. Навроцького, були соціологи М. Вебер та Т. Парсонс. Згідно з теорією Т. Парсонса, головною ознакою соціальності в діях є не об'єктивні причини та наслідки, а наявність суб'єктивного смислу дії. Іншими словами, соціальна дія – це поведінка, керована смислом, якого діячі надають предметам та людям. Тут присутні і потреба, і мотивація до дії, і мета, і засоби, і ситуація, символи, цінності [209, с.293–301].

У 1937 р. вийшла у світ перша велика праця Т. Парсонса під назвою «Структура соціальної дії», яка визначила основи і загальну спрямованість усієї його творчої діяльності у створенні загальної теорії дії.

Ця праця сприяла тому, що Т. Парсонс увійшов в історію наукового світу, насамперед, як творець сучасної теорії соціальної дії і на цій основі – структурно-функціональної теорії соціальних систем, покликаної бути основою рішення приватних емпіричних і прикладних проблем. Вихідне місце у цих теоріях займає розуміння соціальної дії як єдності трьох підсистем: 1) суб'єкта дії (індивіда як діючої особи), 2) певної ситуації, 3) ціннісно-нормативних розпоряджень як умов дії [230, с.132].

Фактично, ця система характеризує і колективну дію. Адже вона виникає за певних умов, при наявності суб'єктів і регулюється певними ціннісно-нормативними розпорядженнями. Сам Т. Парсонс розглядав колективи як виконавця функції ціледосягнення у соціальній системі.

Емпіричні дані, за Т. Парсонсом, знаходять справжнє розуміння, якщо вони досліджуються в системі координат «діюча особа – ситуація». Найважливіше значення надається ним категорії «система дії», а сама соціальна система розуміється не як система «культурних стандартів» (Е. Дюркгейм), а як система соціальної дії мотивованої поведінки, яка взаємодіє з культурними стандартами, як із фізичними так із біологічними

елементами навколишнього середовища. Соціальна дія для Т. Парсонса – це самоорганізуюча система, яка характеризується: символічністю (мова, цінності та ін.); нормативністю; волонтаристичністю (незалежністю від середовища) [230, с.120].

У загальній системі соціальної дії Т. Парсонс виділяв чотири підсистеми: 1) соціальна система, 2) культура, 3) особистість, 4) поведінковий організм.

Більш складна форма соціальної дії – соціальні взаємодії – виступають у соціальному просторі у трьох основних варіантах: соціальні відносини, соціальні інститути та соціальні спільності [230, с.131].

Дія, за М. Вебером, – людська поведінка, якій суб'єкт надає певний сенс (мотивацію). Соціальною дією вчений назвав дію, яка за своїм сенсом, що вкладає в неї діючий індивід чи група, орієнтована на відповідну поведінку інших співучасників взаємодії, тобто на певні очікування [54, с.16].

М. Вебер розчленував три основні типи дії: афективні (з метою вираження емоцій), традиційні (засновані на тривалій звичці індивіда і здійснюються, як правило, без осмислення) та раціональні, які в свою чергу розподіляються на цілераціональні (інструментальні, за яких діяч оцінює корисність самої мети) й ціннісно-раціональні («абсолютні», непорівняльні) дії. Отже, на думку М. Вебера, соціальна дія має принаймні дві необхідні ознаки: по-перше, вона повинна мати суб'єктивну мотивацію індивіда чи групи, бути усвідомленою; по-друге, орієнтованою на минулу, нинішню чи очікувану в майбутньому поведінку інших людей (друзів, колег по роботі та ін.) [55, с.147–156]. Згодом концепт інструментальної дії всебічно проаналізував М.Горкгаймер, доводячи її несамодостатність та репресивні наслідки її переважання у соціальних практиках [86].

Варто зауважити, що колективна дія зумовлюється потребою груп в отриманні як матеріальних, так і нематеріальних благ, а соціальні дії – невдоволеністю, тобто невідповідністю між тим, чого потребує людина й

тим, що вона має. У цьому контексті, ми вважаємо, що соціальна дія соціальних груп може перейти у колективну за умови поділу соціуму у соціальні групи з чітким розмежуванням функцій та обов'язків [249, с.337–343].

Невдоволеність виявляється в різних формах: голод, матеріальний дискомфорт, тривога, творчий неспокій. Рівень невдоволеності зміниться, якщо досягнуто мети. Мета – це очікуваний наслідок задоволення потреби.

Формування особистої мети, спрямованої на задоволення власної потреби з урахуванням можливої реакції оточення, є мотивом соціальної дії.

У реальному житті, за М. Вебером, наявні різні типи дій, але найважливішими серед них є цілераціональні – такі, що орієнтовані на очікування певної поведінки інших людей і стану об'єктів зовнішнього світу, побудовані на свідомому виборі засобів досягнення усвідомлених цілей з визначенням усіх можливих побічних наслідків власної поведінки [54, с.121]. Вони характеризуються досконалим розумінням, чого саме хоче людина, якими засобами буде цього досягати, які можуть бути наслідки; ціннісно-раціональні, що пов'язані з вірою в етичну, естетичну, релігійну чи якусь іншу самодостатню цінність (гідності, добра, обов'язку, честі) певної поведінки, незалежно від її успіху; традиційні, що базуються на звичках людей, а не на смислі і відбуваються за давно засвоєним взірцем [329]. Вони частіше перебувають на межі, або й за межами неусвідомленого і є автоматичною реакцією на звичні подразники згідно з певною установкою. Це настільки глибоко засвоєні стереотипи поведінки, що вони вже не потребують перевірки на істинність; афективні, що ґрунтуються на емоціях і є реакцією на несподівані, незвичні подразники, однак нерідко виступають як свідомо емоційна розрядка. Їм притаманний потяг до негайного задоволення пристрасті, прагнення негайної помсти тощо.

Отже, індивід як суб'єкт колективу має насамперед діяти і мислити, мислити і діяти. Розглядаючи таку єдність, цілком правомірним буде давати визначення діяльності як умови, засобу, рушійної сили й сутності

соціального. Адже якщо не буде діяльності, то й не буде соціального. Така взаємодія пояснюється тим, що завдяки діяльності індивід зумів побороти вихідну, початкову тотожність з природою й піднятися над нею, набувши надприродного статусу і форм свого буття. Без діяльності, зауважує І. Надольний, немає сенсу вести мову про можливість соціального [348]. Соціальне живе лише в діяльності й завдяки їй.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що колективна дія є складовою загальної теорії дії. Їй так само, як і соціальній дії, властиві суб'єкт, об'єкт, мета. Відмінність полягає у тому, що суб'єктом колективної дії є соціальні групи, а в соціальній теорії може бути окрема людина, об'єктом виступають матеріальні і нематеріальні блага, мета – це отримання відповідних благ. Крім цього, соціальна дія у більшості випадків провокується тими чи іншими невдоволеннями, що виникають у системі, а колективна дія, як одна із складових соціальної системи, спричинюється відповідними потребами, що виражаються у матеріальних і нематеріальних благах, які отримує соціальна група.

Зрозуміло, що даний розгляд не вичерпує усіх питань, пов'язаних із колективною дією у соціальній системі, але він змушує замислитися над тим, як суб'єкти колективної дії можуть вплинути на суспільство і яких змін від цього впливу зазнає соціальна система.

1.3. Аксіологічний аналіз визнання як основа дослідження колективних дій

Відколи існує світ, людство замислювалося над своєю роллю у ньому. У зв'язку з цим сьогодні існує чимало різних теорій і досліджень із зазначеної проблеми. Проте ми мало замислюємося над тим, що всі зміни, які відбулися у світі, зробила не одна людина, а група людей. Адже сама по собі людина не може завдати значного впливу, а лише у взаємодії з іншими,

подібними собі. Крім цього, людина перебуває і розвивається у суспільстві, адже поза суспільством вона просто не зможе існувати.

Філософською мовою все це отримало осмислення через категорію визнання – люди утворюють колективи довкола спільно визнаних норм. Самі колективи постають як результат взаємного визнання з приводу певних соціальних норм. Коли ж звертаємося до концепту колективної дії, акцент зміщується з пошуку субстанційних підстав соціальної ідентичності колективів на функціональні, і глибше – ціннісні підстави для концентрації колективних зусиль людей у тих чи інших ситуаціях. Ці аспекти аналізують як класики соціальної теорії, такі як Е. Дюркгейм [113] і М. Вебер [54], так і сучасні соціальні філософи – від Ю. Габермаса [66] до П. Рікера [295] та Дж. Александера [403]. При цьому більшість соціальних ситуацій постають як типові, повторювані, а тому колективні дії утворюють собою певні серії, що і спокушає деяких дослідників визнавати наявність певних колективів як соціальних субстанцій. Як бачимо, статус цієї субстанційності насправді аж ніяк не є абсолютним, тобто дійсно субстанційним, колективи є швидше видимими субстанціями, квазі-субстанціями – людей у них об'єднує спільна історична доля. Жоден колектив не може піднятися над історією, яка є плодом поєднання, причому далеко не завжди організованого, але нерідко конфліктного (а інколи й патологічного або взагалі дисфункціонального), спільних зусиль багатьох колективів.

Зважаючи на цю особливість, доцільно звернути увагу на те, що суспільство має складну, розгалужену та нестабільну соціальну структуру, основою якої є колектив. Людина протягом свого життя перебуває у різних колективах, які здійснюють той чи інший вплив на неї. Іншими словами, відбувається процес соціалізації, у ході якого людина засвоює відповідні традиції, звичаї, цінності. Тобто, перебуваючи у колективі, людина вдається до відповідної дії – колективної дії.

Саме колективна дія є важливим суспільним явищем у становленні особистості. Адже у сучасну епоху в суспільстві відбувається раціоналізація

процесів соціального життя, з'являються різні суспільні установи, в основі діяльності яких перебувають колективи.

Дослідження колективної дії як соціально-філософської категорії зустрічається у працях іноземних учених Д. Белла, Е. Тоффлера, А. Турена, які в основу поділу суспільства на групи поклали не власність, а цінності, знання, володіння інформацією, наукову компетенцію тощо. Доцільно зазначити, що серед зарубіжних дослідників чільне місце відводиться М. Олсону, який розвинув основи економічної теорії суспільних благ, розкрив природу такого явища як лобізм, а також проаналізував причини виникнення держави, політичних партій і профспілок.

Серед вітчизняних дослідників варто відзначити таких, як В. Андрущенко, В. Бех, М. Бойченко, М. Михальченко та інші, які у своїх працях звертають увагу на організаційні та саморганізаційні процеси у суспільствах, розкривають вплив партій та інших політичних інститутів на соціально-політичне буття індивіда. Зокрема, у розвиток цього суспільного явища значний внесок здійснила Л. Никифорова, яка, досліджуючи колективні дії індивідів, відзначила, що така дія висвічує особливості їх соціалізації, де об'єднуючим началом виступає колективний розум [216, с.200–207].

Метою даного підрозділу є аксіологічний аналіз колективної дії як соціально-філософської категорії. Звідси ми ставимо такі завдання: розглянути колектив через призму цінностей соціальної групи, розкрити аспекти визнання колективної дії у суспільстві.

Бути людиною – означає бути залученим у відносини з іншими людьми й зі світом, відчути, що світ – це об'єктивна реальність, яку можна пізнати. Тварини, що злилися з реальністю, не можуть мати з нею ніяких відносин: вони – створіння простих прямих контактів. Тим часом, зазначає П. Фрейд, виокремлення людини зі світу і відкритість для світу визначає її як істоту відносин [361, с.19]. Ми хотіли би розвинути цю думку і сказати, що людина передусім є істотою ставлень – те, як людина ставиться до світу, до інших

людей, до себе і є визначальним у її поведінці, у її виборі стратегій дії. Таким чином, цінності постають визначальною характеристикою людської поведінки, але цінності людина формує спільно з іншими людьми, в ході процесу визнання – визнання інших, себе, норм і самих цінностей.

Людські відносини зі світом множинні за своєю суттю. Коли перед людиною постають різноманітні труднощі чи перепони, її реагування не обмежується лише якоюсь однією моделлю поведінки. Люди організуються, шукають найкращого рішення, перевіряють самих себе, діють самостійно або об'єднуються у відповідні соціальні групи. Все це супроводжується численними процедурами визнання, яке завжди виявляється колективним визнанням – або ж взаємним, або спільним щодо чогось іншого [276, с.231–238].

Тому, на наше переконання, однією з особливостей розвитку індивіда, є його перебування у соціальних групах. Соціальні групи – одна з структурних одиниць соціуму, на що звертається увага у багатьох соціально-філософських концепціях. Соціальні групи – це відносно стійкі єдності людей, які мають спільні інтереси, цінності та норми поведінки, що історично сформувалися у межах конкретного суспільства. Однак соціальна група – це обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального середовища на основі специфіки діяльності, соціальної належності тощо [276, с.231–238].

Залежно від компактності, форм зв'язків і кількості учасників соціальні групи, у межах сучасної соціально-філософської думки, розрізняють: за розміром – мікросоціальні (малі), локальні (середні), макросоціальні (великі); за соціальним статусом – формальні (офіційні) та неформальні (неофіційні); за безпосередністю зв'язків – реальні (контактні) та умовні тощо. Розміри, структура і склад соціальної групи визначаються цілями, завдяки яким вона набула буттєвого статусу. Найпоширенішою є класифікація груп за розміром [284]. Адже саме розмір, під яким розуміється чисельність, може вказати на ефективність функціонування такої групи.

Проте, таке тлумачення, на наш погляд, помилкове, адже та чи інша соціальна група може бути як пасивною, так і активною, не залежно від розміру. В даному випадку, ми погоджуємося з думкою М. Олсона, який зазначає, що розмір соціальної групи залежить у першу чергу від її активності у суспільстві, а не від її чисельності [224, с.115].

Аналізуючи активність соціальних груп, доцільно відзначити, що вона у більшості випадків залежить від колективу та індивідів, які входять до нього. Адже колектив – це сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю, спільними інтересами, що заняті вирішенням конкретних завдань суспільства [347, с.265].

Зважаючи на вищесказане, чітко стає зрозумілим, що основу колективу, як і соціальної групи, становлять люди, які постійно діють, а відповідно і діятиме колектив. Дія – це така форма активності, котра здатна до не обмеженого якимись зовні заданими рамками перегляду та вдосконалення програм, які знаходяться в її основі, а до обмеженого «перепрограмування» [215]. У цьому змісті дія – це принципово відкрита система, здатна до вільного саморозвитку в рамках охоплюючого її універсуму.

Оскільки індивіди об'єднуються у колективи відповідно до своїх інтересів, переконань, то в такому разі стає зрозумілим, що колектив діятиме відповідно до потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних норм індивідів, які складатимуть цей колектив, і ця дія носитиме цілеспрямований характер. Отже, цілеспрямована дія є суттєвою, невід'ємною рисою будь-якого колективу. Без неї неможливе існування колективу. Вона являє собою основу культури, рушійну силу розвитку суспільства, тому колектив є суб'єктом дії, яка здійснюється багатьма людьми. Колективна дія має свої характеристики: цілі, умови, засоби, мотиви, стимули і, власне, процеси її реалізації та використання, а також результат дії. Щодо цілей, то вони є відображенням потреб, інтересів, норм, змісту і характеру ціннісних орієнтацій [348].

Зважаючи на такі характеристики колективної дії, можна погодитися з тим, що вона здійснює вплив на суспільство і безпосередньо на особистість. З приводу цього Л. Климанська зазначає, що люди усвідомлюють свій спільний інтерес і можуть організувати колективну дію для реалізації спільного інтересу. Так, ті, хто живуть на певній території, можуть організуватися, щоб не допустити, скажімо, побудови дороги через їхню місцевість, де вони проживають. Індивіди як збільшують, так і обмежують свої власні свободи, вступаючи у такі соціальні групи, як колективи. Але яким би не було обмеження, результативність спільних дій у колективі перевищує індивідуальну результативність, дозволяє індивіду та колективу в цілому досягти визначених цілей, в той же час створюючи спільну підтримку [148, с.56]. Крім цього, колективи для вирішення власних інтересів також можуть об'єднуватися з іншими і діяти з ними разом, щоб відстояти свої інтереси.

Проте трапляється, що колективна дія, яка є результатом діяльності не однієї соціальної групи, а декількох, була нераціональною і виявилася неефективною, тобто колектив не досяг поставленої мети, а це означає, що індивід також не досяг її. Що ж тоді?

З цього приводу М. Олсон зазначає: ідея, що групи схильні діяти на підтримку своїх групових інтересів, має нібито логічно випливати з поширеної презумпції раціональної, спрямованої на захист своїх інтересів поведінки. Іншими словами, якщо члени якоїсь групи мають спільний інтерес або мету, то навіть коли жоден з них не досягне цієї мети, вважалось логічним, що особи цієї групи, якщо вони є раціональними і корисливими, будуть діяти в ім'я досягнення цієї мети [224, с.101]. Тобто мова іде про ідею, яка стимулювала би колективну дію.

Подібну ідею започаткував К. Маркс. У своїй теорії він наголошував на те, що індивіди, групи об'єднуються навколо спільного інтересу і кожна з об'єднаних груп буде свідомо чи несвідомо сприяти задоволенню цього інтересу [61]. Така колективна дія, на нашу думку, можлива, але у

суспільствах тоталітарної системи. Адже у колективах цієї системи індивідові потрібно зовсім мало, крім цього він зазнає тиску і, як результат, починає діяти відповідно до вимог колективу. Наслідком такої дії є досягнення загальної мети і задоволення своїх потреб. У суспільствах демократичного типу спостерігається інша ситуація: прагматична, раціональна людина не буде діяти задля реалізації спільних чи групових інтересів. У такий спосіб індивід, який не хоче діяти в інтересах групи чи колективу, зменшує його розміри. Отже, з наведеного стає зрозумілим, що колективна дія буде ефективною лише у випадку, коли інтереси індивіда співпадуть з інтересами колективу, коли індивід визнаватиме ці інтереси на основі власних цінностей. Для К. Маркса це були вартості – споживча та обмінна, для більш пізніх дослідників більш важливими виявилися інші цінності. Тож, починаючи з К. Маркса, колективна дія розглядається як важливий аспект соціальних відносин. Звідси – розвиток дослідження вищезазначеного концепту в контексті соціальної теорії, вивчення його зв'язку з такими явищами, як влада, панування, експлуатація (представлені у роботах М. Вебера), з одного боку, та група, ідентичність, колективна дія – з іншого [191, с.227].

Якщо ж розглядати колективну дію як сукупність дій групи індивідів, що входять до неї, то тут виникає питання, наскільки групи індивідів будуть зацікавлені у досягненні відповідних благ. Адже колективний добробут залежить не від числа учасників, а від того, наскільки помітними і впливовими є дії кожного індивіда. І, як приклад, М. Олсон будує модель-проблему «зайців-безбілетників». Суть цієї моделі полягає у наступному: завжди, коли людину неможливо усунути від отримання благ, які отримують всі інші, кожна людина може винайти власний, не-колективістський мотив – не робити свій внесок у спільні зусилля, але користуватися плодами зусиль інших. Поки таких «зайців» одиниці, вони паразитують на продуктивних діях інших, але якщо всі учасники колективу, або хоча би значна його частина вибирає «заячу» модель поведінки, то колективне благо взагалі не

створюється. Спокуса «безбілетництва», однак, може домінувати у процесі прийняття рішень, і тому існує ризик, що все закінчиться тим, чого ніхто зокрема не бажав. Крім того, деякі можуть створювати блага, в той час як інші – «безбілетничати», що призведе до меншого, ніж оптимальний, рівня забезпечення колективного добробуту [224, с.140].

Така модель є надзвичайно корисною для пояснення того, як цілком раціональні індивідууми можуть показувати, за деяких обставин, результати, які не є «раціональними», якщо аналізувати, з точки зору зацікавлених осіб.

Приклади цієї моделі найяскравіше простежуються у політичних процесах. Адже політичні процеси виступають у вигляді державно-організованої діяльності, яку здійснює колектив чи навіть група колективів. Саме держава на сьогоднішній день формує способи підготовки керівників та забезпечує функціонування політичного сектора. Керівництво, парламент, партії, органи місцевого самоврядування, профспілки сприяють розвитку суспільства, організовуючи суспільне життя згідно зі спільними правилами, тобто колективи, які здійснюють управління, в такий спосіб намагаються спрямовувати дію на важливі соціально-політичні проблеми з метою їх розв'язання.

Доцільно зазначити, що в більшості випадків державно-організована діяльність здійснюється колегіально, отже діяльність конкретного індивіда буде опосередковуватися участю в колективній діяльності. При цьому учасники діяльності є не її суб'єктами, а компонентами сукупної державної діяльності, спрямованої на досягнення державного результату: у цьому разі держава «мислить», «вирішує», «діє».

Зважаючи на цю особливість, учасники, залишаючись самими собою, «підключаються» до колективного процесу діяльності, здійснення якого опосередковано державою. Це означає, що коли у звичайному розумінні операції і процедури діяльності можуть бути локалізовані на окремій людині, тобто «зняті» і привласнені нею, то в державно-організованій діяльності операції і процедури розподілені між учасниками процесу, тобто фактично

всіма громадянами держави – своїм результатом це має діяльно визнані колективні цінності.

Таким чином, державно-організована діяльність, колективна дія не є чимось відчуженим і надлюдським: акти дій, як і раніше, належать людям, просто самі люди стають понад своє звичайне буття ще й учасниками колективного процесу. Їхня діяльність у рамках колективної дії набуває характеру процесу, а отже дії окремих людей стають складовими колективної дії, яка не належить нікому з людей окремо, а характеризує тільки колектив в цілому. Інтегральним моментом такої колективної дії є її результат як колективної діяльності: лише у результаті успішної колективної діяльності в загальному вигляді здобуває сенс зусилля, докладені кожним індивідом зокрема. Звідси випливає, що колективна діяльність є типом опосередковування суспільних відносин, а це робить уявлення про колективну діяльність найважливішим засобом проникнення в суть інституційних, і зокрема державних, відносин.

Ще одним прикладом колективної дії є парламенти. У цьому випадку достатньо згадати структуру українського парламенту – коаліція і опозиція. Проте, незважаючи на такий поділ, парламент виступає як колектив, від раціональної діяльності його буде залежати досяжність суспільного блага. Насправді, спостерігається інша картина: ті, хто увійшов до парламентської коаліції, переважно намагаються діяти відповідно до суспільних потреб, опозиція ж – як ті «безбілетники», які раціонально не діють, але користуються суспільними благами. І таких прикладів можна навести безліч.

Отже, виходячи з цього, політика – це колективна дія, яка у свою чергу базується на довірі та здатності до співпраці. Завдання політичної культури знайти певний баланс між співпрацею і конкуренцією, що знову залежить від базисного процесу усупільнення чи соціалізації, та того, у який спосіб цей процес усупільнення впливає на розвиток довіри/недовіри кожного індивіда у суспільстві. Іншими словами, ефективність колективної дії залежить і від атмосфери у самому колективі – довіри, конфліктів, конкуренції тощо.

Досить невизначеною є колективна дія у суспільствах, що перебувають на перехідному етапі свого розвитку. Проблема полягає у тому, що в таких суспільствах не існує організованих, кристалізованих, консолідованих політичних сил у формі політичних партій, які мали б здорові політичні сили й добре намічений шлях для досягнення цих цілей. Навіть у сучасній ситуації вражає відсутність стратегічного мислення у більшості керівників політичних партій. У закулісній боротьбі все зосереджене на тому, як би позбутися діючого президента, здобути владу, й не треба повністю виключати факту, що до цього можна прийти, бо політика – це мистецтво можливого. Всі волають, що буде краще, але ніхто не пропонує ані політичної, ані економічної розв'язки питань, які зависли над Україною. Радше, і в минулому, і в сучасному йдеться про забезпечення особистих кланових інтересів. Цьому сприяє складна організація суспільства.

З цього приводу О. Рудик зазначає, що українське суспільство має великий соціальний потенціал, тобто усю сукупність суспільних та індивідуальних можливостей щодо колективних дій у різних сферах суспільного життя. Однак, як попереджає більшість науковців, цей потенціал може бути як активним, так і пасивним, тобто позитивним і негативним. Перехід соціального потенціалу в активну фазу є справою часу й умов – своїх у кожній конкретній країні. Цілком природно, що суспільство й державу цікавить розвиток так званого продуктивного (позитивна колективна дія), а не негативного (деструктивна колективна дія) соціального капіталу. Останній немає нічого спільного із сучасною моделлю ліберальної демократії, оскільки є результатом розвитку кримінальних, напівкримінальних і девіантних зв'язків між індивідами [300]. Кумівство, клановість, сімейність є тими небажаними колективними діями, які руйнують не лише основи демократії, а й сучасну ринкову економіку і суспільні відносини в цілому. Для уникнення такої ситуації необхідно, щоб відповідні колективи, які представляють певні інститути, діяли на основі набору формальних правил і створили прозорість відносин.

Варто зазначити, що колективна дія, на переконання О. Резнік, – це дія мобілізованих соціальних ресурсів [290, с.150–159]. З цим не можна не погодитися, адже для того, щоб досягти поставленої мети, учасники колективу – індивіди мобілізують усі свої сили. Прикладом цього є соціально-політична активність громадсько-політичних рухів, яка проявляється у більшості плюралістичних суспільствах у вигляді протестів і стає звичайним явищем, оскільки завжди існує незадоволення у масах. Це засвідчують страйки та маніфестації різних індивідів. Зокрема, можна відзначити, що підприємці, почувши про прийняття нового податкового кодексу, об'єдналися і вимагали його відхилення владою. В такому випадку відбувся конфлікт між діями двох протилежних колективів: влади і підприємців. У цьому випадку своєї мети досяг той колектив, який був більш організованим і діяв раціонально.

Отже, із наведених прикладів, логічно, стає зрозумілим, що індивіди є соціальним ресурсом і капіталом колективу, дія якого залежатиме виключно від дії кожного індивіда – члена колективу.

Зважаючи на наведені аспекти колективної дії, доцільно відзначити, що це дія окремих індивідів, які об'єднуються у соціальну групу [276, с.231–238]. Метою таких об'єднань виступає задоволення або захист своїх інтересів, потреб, переконань тощо. Тому колективна дія – це об'єктивний показник усвідомлення людьми своєї соціальної місії, який унеможливорює зупинення історії як сумарного результату таких колективних дій.

1.4. Колективна дія як чинник утворення соціальної структури суспільства

Структура будь-якого сьогоденішнього суспільства надзвичайно розгалужена. Ця розгалуженість пов'язана з різносторонньою зайнятістю індивіда. Адже останній протягом свого життя одночасно перебуває у різних

соціальних групах, які утворюють соціальну структуру суспільства [377]. Треба відзначити, що соціальна група – це цілісні утворення, які виникають об'єктивно, характеризуються стійкими зв'язками людей, спільністю їхніх інтересів та властивостей, способом життя, схожістю у ставленні до інших соціальних угруповань, тенденцій і перспектив розвитку (нації, стани, класи, касти, прошарки, верстви тощо) [196]. Однак при всій різноманітності підходів до соціальної групи у філософії мало уваги приділяється колективам та колективним діям. Це пов'язано з тим, що у радянській філософії колектив ототожнювався з малою соціальною групою. Таке ототожнення спостерігається і сьогодні.

Зважаючи на таку обставину, доцільно зазначити, що індивід виступає членом колективу і діє відповідно до вимог колективу та від імені колективу, тим більше, коли мова іде про індивіда, який постійно самовдосконалюється і розвивається. У ході цих процесів він діє, але діє не довільно, а в соціальному утворенні – колективі.

У вітчизняній суспільній думці до зазначеної проблеми зверталися такі дослідники, як В. Андрущенко, В. Навроцький, Л. Никифорова, Н. Петрук та інші. У їхніх працях розглядаються процеси самоорганізації індивідів у колективи, досліджуються раціональні дії, розкривається специфіка колективів на прикладах етносів, громадянського суспільства тощо. Однак упущеними є наступні питання: що собою являє колектив та чим він відрізняється від соціальної групи; мета діяльності колективу і індивіда у відповідному колективі. Слід дослідити специфіку колективу як окремого структурного елементу соціальної структури суспільства. Звідси постають такі завдання: 1) проаналізувати відмінності між колективом і соціальною групою; 2) дослідити суть дії індивіда у колективі.

Серед факторів, що визначають соціальне життя, важливе місце належить соціальній організації. Це колективний суб'єкт, що реалізує цілі й завдання людської діяльності, втілює зв'язки взаємодії і взаємозалежності, характеризується цілісністю своїх рис і властивостей. Функціонування таких

суб'єктів, на думку Н. Петрук, є неодмінною передумовою і засобом розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому [238, с.13–25]. У сучасній філософії переважає думка, що організація виступає як певний соціальний медіум, від структури та функціонування якого залежить і діяльність, і особистісні характеристики її членів, що саме суспільство висуває перед нею певні цілі і створює систему заходів, які регулюють її функціонування у процесі досягнення цих цілей. Тобто відбувається організація індивідів у різні соціальні групи чи різнотипні колективи. Саме в таких соціальних утвореннях відбувається розвиток соціального досвіду.

Спочатку у суспільстві панує колективний, несвідомий, а потім традиційний примус. Треба сказати, що колективна традиція впливала і на працю. Адже окремі індивіди в середині колективу поступово раціоналізували прагматику колективної дії, намагаючись організовано спрямувати її на певну мету і застосовувати для цього відповідні засоби.

Отже, окреслюючи смислове поле поняття «мала первинна група», не можна обійти проблему статусу трудового колективу, який, як зазначає Г. Горак, у соціально-психологічних дослідженнях зарубіжжя і особливо в радянській філософії ототожнювався з малою соціальною групою або був основною одиницею аналізу малих груп [85, с.176–177].

Проте, на наш погляд, таке ототожнення є неправильним, адже колектив – це сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю, спільними інтересами (штат, персонал, особовий склад, команда). Під спільною діяльністю і спільними інтересами у колективах здебільшого розуміються виробничі відносини. Крім цього, колектив, або як його називали раніше – мале трудове об'єднання індивідів, зайняте виконанням відповідних виробничих функцій, не є, по суті, малою соціальною групою незалежно від чисельного складу [7]. Про це і наголошує у своїй праці «Логіка колективних дій» М. Олсон [225].

Варто відзначити, що у цієї соціальної ланки принципово інше призначення – виконання виробничого завдання, а не взаємопідтримка

індивідів, хоча не без того – вона є присутньою у більшості зорганізованих колективів. У такій групі для оптимального функціонування необхідно забезпечити перш за все відповідність індивідуальних можливостей виробничими потребами. Кожен повинен вміло робити свою справу – ось основний принцип діяльності будь-якого трудового об'єднання, що одночасно вимагає і ефективного поєднання функціональних ролей і оптимізації взаємин «керівник – підлеглі» тощо.

На рівні малої виробничої групи маємо справу з вичленуванням функціональних здатностей індивіда з його цілями [403]. Мова йде про дію індивіда у колективі, тобто відповідність його особистих мети та завдань тим, що поставлені перед усім колективом. Адже трудові відносини, що складаються у колективі, є сполучною ланкою між макро- і мікроструктурою. Такі відносини не виключають значимості міжіндивідуальної взаємодії, що виходить за межі функціонального зв'язку, в будь-якому формальному об'єднанні, в тому числі і в трудовому колективі. З цього приводу П. Сорокін зазначав: «Добрий стіл зближує людей значиміше, ніж найполум'яніші промови про солідарність» [322, с.191]. Тобто, у трудовому колективі так само, як і в макроутворенні діють міжіндивідуальні контакти – відбувається дія, яка спонукає того чи іншого індивіда діяти відповідно до мети і завдань, що поставлені перед колективом, членом якого є індивід. Крім цього, така дія призводить до отримання відповідного блага. При цьому діяльність виступає соціальною рисою організації колективу, яка спрямована на забезпечення умов для узгодження дій, кооперації і інтеграції індивідів у групи. Організація, за словами Н. Петрук, є важливим способом об'єднання зусиль окремих індивідів у ході їхньої спільної діяльності та комунікативної взаємодії [238, с.13–25]. Отже, вищенаведене дає підставу стверджувати, що колектив відрізняється від соціальної групи чітко сформульованими метою і завданнями, належно організоване виконання яких призводить до отримання благ. Благо у свою чергу розподіляється між усіма індивідами, які є учасниками колективу.

Термін «колектив» вживається у різних контекстах, і кожен з них передбачає особливе співвідношення шляхів, завдяки яким люди гуртуються для того, щоб діяти разом. У більш загальному розумінні, колектив – це система обов’язків та відповідальностей, що передбачаються, коли люди мають бажання та волю об’єднатися для того, щоб діяти разом і розподіляти відповідне благо, яке вони отримують як результат своєї діяльності.

У цьому контексті не можна не звернути уваги на стійкість колективу, адже ефективність дії залежить від стійкості колективу та його індивідів. Треба зауважити, що стійкість проявляється у колективності. Адже колективні дії сприяють зміцненню відносин співробітництва і спільної підтримки; у колективній поведінці, як зауважує В. Навроцький, реалізується групова солідарність [209, с.293–301]. Колективна дія робить прозорими відносини між різними соціальними групами.

Однак доцільно погодитися із спостереженням М. Олсона, яке викладене у праці «Логіка колективних дій», оскільки багато, хоча і далеко не всі дії, що проводяться в інтересах групи індивідів, здійснюються через організації, то корисним буде розглянути організацію з теоретичної точки зору [224, с.20].

Повертаючись до розгляду різних суспільних організацій, логічно починати будь-яке систематичне вивчення із визначення їх призначення. Проте існує така кількість організацій різних типів, форм і розмірів, що правомірно поставити запитання, а чи існує єдина для всіх організацій мета їх створення. Метою майже для всіх типів організацій є підтримання або просування інтересів своїх членів (учасників). Це, очевидно, щонайменше з економічної точки зору. Проте можливе існування організацій, які можуть ігнорувати необхідність сприяння інтересам своїх членів; деякі організації можуть слугувати інтересам лише вищого керівництва [224, с.31]. Але, як правило, будь-які організації гинуть, якщо не діють в інтересах своїх членів. Цей факт повинен значно обмежувати число організацій, які погано служать інтересам своїх учасників.

Даний постулат, що організації чи асоціації існують для просування інтересів своїх членів, абсолютно не новий і не властивий лише економічній науці, про нього згадував ще Аристотель: «Між тим усі спільноти – це ніби члени державної спільноти: вони задумують щось потрібне, добуваючи що-небудь з необхідного для життя. Адже державні взаємини з самого початку склалися, очевидно, заради взаємної користі і постійно їй служать. На підтвердження цього потрібно пригадати стратифікацію суспільства, яку здійснив мислитель античності: правителі, воїни та селяни і городяни» [13, с.233]. В ході такої стратифікації він наділив кожен верству відповідними виробничими функціями. Зважаючи на це, доцільно припустити, що верстви, які визначив Аристотель, ототожнюються з колективом, виходячи із функціонально-виробничого призначення. Пізніше професор Л. Фестингер, соціальний психолог, стверджував, що «зацікавленість членства в групі не у самій належності до неї, а в одержанні будь-чого (чого-небудь) завдяки цьому членству» [419, с.93]. Х. Ласкі, політолог, визнавав безперечність твердження, що «асоціації існують для втілення в життя загальних для деяких груп людей цілей» [402, с.67]. У нашому випадку увагу зосереджено на таких видах організацій, які створюються для сприяння інтересам своїх членів, тобто колективах, до яких належать профспілки, етнічні громади, громадянське суспільство, політичні партії тощо.

Можна взяти за приклад професійні спілки. Адже від професійних спілок чекають, що вони, як колективний орган усього виробничо-зайнятого населення, будуть боротися за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці своїх членів; від фермерських організацій чекають боротьби за сприятливе для своїх учасників законодавства; від картелів – боротьби за підвищення цін на товари учасників; від корпорацій – підтримання інтересів акціонерів; від держави чекають, що вона буде турбуватися про захист інтересів своїх громадян (хоча в період посилення націоналістичних настроїв держава часто відокремлює (відмежовує) свої інтереси і амбіції від інтересів громадян).

Зазначимо, що завдання усіх цих типів організацій полягають у тому, щоб підтримати загальні для усіх учасників інтереси: загальні інтереси членів профспілок у підвищенні заробітної плати, загальні інтереси фермерів у протекційному законодавстві, загальні інтереси картеля у підвищенні цін, загальні інтереси акціонерів у високих дивідендах і цінах на акції, загальні інтереси громадян у хорошому уряді. Крім цього, завдання усіх типів організацій не залежать від форми власності та місця знаходження.

Така спрямованість зазначених вище організацій у забезпеченні загальних інтересів своїх членів, на наше переконання, не випадкова. Абсолютно особисті та індивідуальні інтереси можуть бути задоволені (і, як правило, найбільш ефективно) дією самого індивіда, а не дією організації. Не має сенсу створювати організацію, коли сам індивід може діяти у своїх інтересах краще, ніж організації; наприклад, абсолютно безглуздо створювати організацію для розкладання пасьянсу. Та коли яке-небудь число індивідів має спільну для всіх мету, індивід (діючи неорганізовано) може виявитися або взагалі нездатним будь-як просунути рішення загальної проблеми, або не зможе забезпечити її адекватне рішення. Призначення організацій, таким чином, пов'язано з існуванням загальних чи групових інтересів. І хоча організації часто також служать чисто професіональним, індивідуальним інтересам, характерною і найбільш важливою функцією є просування саме загальних інтересів груп індивідів [269, с.133–140].

Подібне твердження, що організації зазвичай існують для сприяння загальним інтересам груп індивідів запитів, припускається і в більшості праць, що стосується організацій; проте, двоє вчених виразили його найбільш ясно: Х. Ласкі підкреслив, що організації існують для досягнення цілей чи інтересів, які «спільні для групи людей»; Аристотель, очевидно, мав на увазі те ж саме, коли стверджував, що політичні асоціації створюються і підтримуються завдяки тим, «спільним перевагам», які пізніше скоригував Р. М. Макайвер, котрий так само відкрито підкреслив даний факт, коли

говорив, що «кожна організація закладає в собі інтерес, який поділяли б усі її члени» [437, с.147].

Навіть коли вивчаються неорганізовані групи, слово «група», в крайньому разі у трактуванні понять «впливова група» і «теорія груп», використовується у значенні «декількох індивідів зі спільними інтересами». Звісно, було б цілком розумно називати групою навіть довільно вибрану кількість людей (без загального інтересу чи якої-небудь характерної риси), то більшість дискусій про поведінку груп зосереджено на групах зі спільним інтересом [437, с.147].

Як стверджував А. Бентлі, «засновник теорії груп», у сучасній політології «не існує групи без інтересу». Соціальний психолог Р. Картель також вважав очевидним, що «кожна група має свій інтерес».

Про тих, хто належить до якої-небудь організації чи групи, можна сказати, що у них є як спільний інтерес, так і різноманітні персональні інтереси, що відрізняються від інтересів інших індивідів, які належать до груп. Наприклад, усі члени профспілки домагаються підвищення заробітної плати, проте кожний робітник окремо турбується про свій особистий прибуток, який залежить не лише від загального рівня заробітної плати, але й від тривалості конкретного його робочого дня.

Як бачимо, щоб досягти колективного блага, потрібні спільні дії індивідів – учасників колективу. Доцільно відзначити, що у певному сенсі теорія колективної дії є складовою загальної теорії дії. Тому для кращого розкриття цієї проблеми ми схематично розглянемо суть теорії дії, про яку пишуть як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники.

Відомий англійський філософ А. Меле, як ми зазначали вище, у своїй статті формулює два центральних питання теорії дії: 1) що являє собою дія та 2) як треба її пояснювати [444, с.1–2]. Перше питання породжує два наступні: 1а) яким чином відрізняється дія від не дії та 1б) як дії відрізняються одна від одної [444, с.1–2]. Подібним чином, на думку А. Васильченка, розглядав філософію дії Д. Чарльз [51, с.3–27]. Він визначає її через «три головні

складові: онтологію, аналіз та пояснення» [410, с.7]. Онтологія має справу з питаннями індивідуалізації дії та її стосунку до інших буттєвих одиниць (наприклад, події, процеси, стани тощо). Аналіз концентрується навколо питань про те, що саме вважати «дією». Центральна проблема, як зазначає А. Васильченко, полягає в тому, чи можна пояснити людські дії у квазінаукових термінах номічної каузальності, або ж таке пояснення вимагає альтернативного підходу (наприклад, у термінах волі, агентності, інтенційності тощо) [51, с.3–27].

Розгляд цієї проблеми був започаткований Л. Вітгенштейном і Г. Райлом у «екзистенційному біхевіоризмі». З цього приводу А. Данто зазначає, що дослідження дії було безпосередньо пов'язане з контркартезіанським проектом «відновити єдність тіла із свідомістю і наш власний зв'язок з обома» [414, с.11]. З цього погляду, ментальна або психологічна структура бажань, уявлень, інтенцій, цілей, з одного боку, та каузальна структура фізичних або нейропсихологічних станів та подій, з іншого, видається двома незалежними контекстами, в межах яких ми можемо локалізувати дію з метою її пояснення. Цей дуальний контекст нагадує картезіанський дуалізм мислячої субстанції та матерії, що перебуває в русі. Велика кількість дослідників, зокрема Д. Девідсон, підтримують проект подолання цього казуально-теологічного дуалізму розуміння дії [415, с.154]. Інші автори концентруються лише на одному з двох альтернативних контекстів за рахунок заперечення іншого.

У філософії дії, на думку А. Васильченка, спостерігаємо також «холістичну» тенденцію, у межах якої для розуміння дії важливо розташувати її не в казуальній чи в теологічній структурі, а у ширшому соціальному контексті [51, с.3–27]. Згідно з цим підходом, дія піддається розумінню, а не поясненню, і саме через бачення дій як вбудованих у ширші патерни людських трансакцій ми можемо збагнути, що являють собою дії на відміну від недії. Оскільки при трансакціях ми не тільки маємо на меті наше індивідуальне благо, але також стаємо зацікавлені у благові інших,

розташування дій у соціальному контексті надає філософії дії етичного забарвлення. Втім, на нашу думку, тут йде мова не лише про етичні, але й про усі види цінностей – саме цінності дають нам підстави для розуміння інших.

Отже, індивід як суб'єкт колективу має насамперед діяти і мислити, але мислити і діяти ціннісно. Розглядаючи таку ціннісну єдність, цілком правомірним буде давати визначення діяльності як умови, засобу, рушійної сили й сутності соціального. Адже якщо не буде ціннісно ангажованої діяльності, то і не буде соціального. Така взаємодія пояснюється тим, що завдяки діяльності індивід зумів побороти свою початкову тотожність з природою й піднятися над нею, набувши надприродного статусу і форм свого буття. Без діяльності, зауважуємо ми у статті «Діяльність – феномен колективної дії», немає сенсу вести мову про можливість соціального. Соціальне живе лише в діяльності й завдяки їй [262, с.56–61]. Як бачимо, дією людина перетворює природу і не лише її, а й створює свій особливий світ – світ культури. Підсумовуючи вищерозглянуті теорії дії індивіда, доцільним буде відзначити наступне: дія виступає засобом формування соціального як культурного середовища. Вона виконує соціокультурну творчу функцію, творить соціум як культуру.

Підсумовуючи вищевикладене, доцільно відзначити, що колектив – це добровільне об'єднання індивідів, на основі ціннісно обґрунтованих відносин, результатом діяльності якого є досягнення блага. При цьому не можна не відзначити тієї особливості, що досягнення блага потребує відповідної дії всього колективу, що є сумою дій індивідів, які входять до його складу. Дія окремого індивіда має свою спеціальну мету, але умовою реалізації кожної такої мети є спільна дія індивідів, що об'єднуються у колектив для досягнення найбільш ефективного результату. Зважаючи на це, треба сказати, що колектив має свої ознаки: 1) об'єднання індивідів на основі спільної мети; 2) спільні дії і взаємодопомога [262, с.56–61].

Враховуючи ці ознаки, можна зробити наступний висновок: індивіди, усвідомлюючи свій спільний інтерес, можуть задовольнити його шляхом об'єднання у колектив, щоб поєднати інтереси і дії окремих індивідів на досягнення єдиної мети для усіх членів колективу.

1.5. Вплив формальних соціальних груп на становлення цінностей особистості

Людина є унікальною істотою, яка своєю діяльністю творить і змінює своє буття відповідно до власних переконань та суспільних потреб, а також зазнає значного впливу від свого соціального оточення. Проте, здійснює це людина не сама, вона не здатна самотужки зробити відповідні перетворення, для цього вона об'єднується з іншими, входячи до складу відповідних груп. При цьому учасники групи у процесі досягнення мети взаємодіють між собою і в такий спосіб здійснюють вплив один на одного і, частково, на людей поза межами цієї групи. Оскільки більшість таких груп є відкритими і взаємопов'язаними, то вони здійснюють вплив і на оточуючих, тобто на тих, з ким взаємодіють і хто споживає створені ними блага.

Соціальні групи як суб'єкти соціального розвитку можна поділити на формальні і неформальні. Розглядаючи формальні соціальні групи, слід відмітити, що у сфері суспільних наук до них звертаються дослідники багатьох галузей знань: філософії, соціології, політології, педагогіки, права, психології тощо. Незважаючи на таку поширеність даної проблеми серед багатьох наук, найбільш вагомий внесок у її дослідження зробив Т. Гоббс, який розглядав формальну групу як відкриту до дії одиницю соціальної структури. Російський філософ М. Бердяєв, розглядаючи соціальну систему й досліджуючи чинники, що впливають на формування соціальних груп, основне місце відводив ідеології, а вже потім – професійним та економічним чинникам. Сучасний український філософ, науковець, громадський діяч

В. Андрущенко у праці «Організоване суспільство. Проблеми організації в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу» звертає особливу увагу на структуру суспільства і роль малих (формальних) груп [6]. М. Михальченко, досліджуючи трансформаційні процеси в українському суспільстві, належне місце відводить формальним соціальним групам у процесі суспільно-політичної трансформації [201, с.7–11]. Відомий мислитель Е. Дюркгейм розглядав колективну дію формальної групи як найбільш могутній фокус моральних і фізичних сил [112; 113]. Однак, незважаючи на такий пошвавлений інтерес до даної теми у філософії та й в інших науках, поза увагою дослідників залишилися проблеми, пов'язані із дослідженням впливу колективної дії неформальних соціальних груп на індивіда і на соціальний розвиток взагалі. Варто простежити, чому саме формальні групи реалізують основні колективні дії у суспільстві і водночас, чому деякі колективні дії можуть реалізовувати лише неформальні групи.

Виходячи з цього, формулюється і мета даного підрозділу: розкрити вплив колективної дії формальних соціальних груп на особистість. Звідси, випливають завдання: з'ясувати, що таке формальна соціальна група й чим вона відрізняється від неформальної і яка відмінність їхньої колективної дії; показати, якого впливу у такій групі зазнає особистість.

Відомо, що людина, як істота соціальна, живе, діє і розвивається у соціальних групах. Практично під впливом їхньої колективної дії відбувається становлення особистості – складається її особистісна та соціальна спрямованість, формується суспільна активність, воля, створюються умови для саморегуляції та розвитку здібностей.

Життя суспільства, вважає М. Олсон, і цьому не заперечиш, складається із життя його індивідів, зв'язаних між собою різноманітними взаємовідносинами: церквою, профспілками та іншими подібними соціальними інститутами. Наукове, релігійне, економічне життя суспільства розвивається за рахунок можливостей цих інститутів. При цьому кожний

такий інститут, соціальна група має свій шлях становлення і власні методи впливу на особистість [225, с.105].

Проблеми функціонування соціальних груп досліджуються і вивчаються філософією, політологією, соціологією, правом, соціальною психологією та педагогікою. У своїй основній праці «Левіафан» Т. Гоббс писав, що соціальна група – це сукупність певного числа людей, об'єднаних спільним інтересом чи спільною справою. В соціумі Т. Гоббс виділив такі соціальні групи, як упорядковані та неупорядковані, політичні й приватні тощо [78, с. 5–285]. Згодом поняття соціальної групи набуло дещо іншої інтерпретації. Наприклад, Л. Гумплович однозначно пов'язував його з біологічними (расовими) ознаками людей [96]. Ч. Кулі наголошував на важливості так званих первинних груп – сім'я, сусіди, товариські об'єднання [162, с.172–179]. Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Маркс підкреслювали історичний характер соціальної структури суспільства та вирішальну роль у ній таких соціальних об'єднань, як класи. Отже, соціальна група – це певна спільність людей, які поєднані на основі відповідних загальних ознак, що стосуються спільної діяльності, на підставі якої виникають певні психологічні утворення (соціальне почуття, інтереси та ін.). Усі соціальні групи і навіть особи, які висловлюють і представляють колективну дію своїх груп, є учасниками соціальної системи.

У зв'язку з такою поширеністю цієї проблеми у сфері соціальних наук утворилася певна їх класифікація за такими ознаками: за принципом формування (умовні, реальні групи); за величиною (малі, великі); в залежності від умов формування (природні, лабораторні групи); в залежності від форм організації (формальні, неформальні та референтні). В даному випадку ми більше уваги приділимо колективній дії формальних соціальних груп.

Кожна людина одночасно належить до декількох груп. До одних ми належимо досить короткий термін (екскурсійна група, армія, технікум).

Досягаючи цілі, такі групи розпадаються. Інші, навпаки, супроводжують нас усе життя (сім'я, родина, друзі) і мають неабиякий вплив.

В основі цього чи іншого поділу суспільства на групи лежить той факт, що соціальні групи є рушіями суспільного поступу, адже без них, їхньої активності, дій суспільство припинить свій розвиток. Крім цього, від характеру самих суспільних груп залежать не лише динаміка суспільства, але і його статика, тобто якість функціонування всіх суспільних інститутів у той чи інший момент історичного розвитку. Залежно від того, з яких груп складається суспільство, хто з них панує, а хто підпорядковується, від реальної їх діяльності залежить і тип суспільства, його суспільно-політичний і державний лад. Отже, виходячи зі складної будови суспільства, його системної побудови, ми доходимо висновку, що, крім поділу суспільства на політичні, економічні та інші системи, його можна вивчати під кутом зору діяльності різних суспільних груп – великих і малих (макро- і мікрогруп).

У соціальній філософії рушійними силами розвитку суспільства вважають різні суспільні явища: об'єктивні суспільні суперечності, продуктивні сили, спосіб виробництва та обміну, розподіл праці, дії широких мас людей, цілих народів, соціальні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо. Вони, таким чином, пов'язуються з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, соціальним детермінізмом, об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, відображає якусь долю істини.

Вищевикладене свідчить про те, що рушійні сили розвитку суспільства пов'язані насамперед з діяльністю людей. Такий поділ у науці цілком виправданий, оскільки життя суспільства, його історія є діяльністю людей, тобто діяльністю особистостей, соціальних груп, народів тощо [287]. Тому ця історія має розглядатися саме у контексті діяльності людей: усі закони суспільного розвитку, вся логіка такого процесу існують лише у людській діяльності. Акцентування на тому, що суспільство – це діяльність людей, має

і глибокий методологічний сенс. Здатність бути рушійною силою – це найсуттєвіша властивість людської діяльності взагалі.

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони, завдяки колективній та індивідуальній дії творять історію. Творцями соціального процесу вони є разом з іншими людьми, у взаємозв'язку з ними – в результаті цього формується колективна дія, адже там, де навколо мети об'єднується більше двох людей, утворюється колективна дія. Кожна людина включена в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, але й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів і цілей індивідуального та суспільного розвитку. Сукупність різноманітних соціальних спільнот, зв'язків між ними складають соціальну структуру суспільства, що функціонує і розвивається завдяки колективній дії.

Варто відзначити, що така сукупність утворюється через наявність спільної мети і способів її досягнення.

В теорії управління розподіляють групи, які є основою будь-якого колективу, на формальні і неформальні. Формальні групи ще називаються офіційними.

Офіційна (формальна) група створюється як структурна одиниця на підставі штатного регламенту, інструкцій та інших документів. Формальними є студентська група, сім'я, військовий підрозділ, виробнича бригада. Ділові стосунки між її членами визначаються посадовими обов'язками кожного й регулюються певним розпорядником.

Про формальні групи згадується і в праці В. Ільїна «Держава і соціальна стратифікація», де він розглядає таку класифікацію соціальних груп: з точки зору групового зв'язку – формальні і неформальні. По-перше, переважає безособистісний, по-друге – особистісний зв'язок. З точки зору ступеня міцності виділяють короткотривалі групи (натовп, черга), спорадичні групи, що знову створюються час від часу (болільники однієї команди), постійні групи. З точки зору розміру виділяють малі і великі групи. Малою

вважається група, в якій всі члени можуть знаходитись в безпосередніх, особистісних або формальних відносинах, не користуючись допомогою посередників [128, с.135].

Нас цікавлять саме формальні групи, оскільки формальні групи – це групи, що виникають з ініціативи адміністрації і входять певним підрозділом до організаційної структури і штатного розкладу підприємства. Існують різні типи формальних груп: 1) група керівників (команда) – складається з керівника підприємства (його підрозділу) і безпосередніх заступників та помічників керівника. 2) функціональна група – поєднує в собі керівника і спеціалістів функціонального підрозділу (відділу, бюро, служби), які реалізують загальну функцію управління і мають близькі професійні цілі та інтереси. 3) виробнича група – має у своєму складі керівника і працівників, зайнятих виконанням певного виду робіт на низовому рівні управління (ланка, бригада, ділянка). Члени групи разом працюють над одним завданням, стимул – кінцевий результат, а відмінності між ними, пов'язані з розподілом видів робіт між членами групи залежно від кваліфікації робітників. 4) комітет – це група всередині підприємства, якій делегуються повноваження вищою ланкою керівництва для виконання будь-якого проекту чи завдання. Головна відмінність комітету від інших формальних структур полягає у груповому прийнятті рішення, що іноді є найефективнішим засобом вирішення складних проблем і досягнення цілей.

Якщо ж аналізувати формальні групи, то стає зрозумілим, що вони є невеликими і належать до малих груп. В таких групах відносини носять переважно формальний характер. Такі групи, як правило, ще називаються цільовими. Тобто вони утворюються для розв'язання певних завдань. Відносини та діяльність у формальних цільових групах регулюють суворі інструкції, службові приписи, правила членства тощо.

Як бачимо, спільним у підходах до формальних груп є те, що офіційні, цільові, формальні групи виникають за волею керівництва для вирішення певної мети і тому у певній мірі є консервативними, оскільки найчастіше

залежать від особистості керівника, колективної дії й людей, які працюють і діють у цій групі. А це дає нам підстави ідентифікувати ці поняття, коли мова йтиме про їх колективну дію. Крім цього, і в першому і в другому випадках суб'єктом усіх суспільно-політичних організацій, соціальних груп є лідер або керівне ядро – мала формальна група лідерів (корпоративна чи олігархічна), які, відповідно до «Логіки колективної дії» М. Олсона, можуть досягати колективних інтересів, на відміну від великих груп простих членів, що не можуть їх реалізувати. Це пов'язано з тим, що у формальній групі взаємостосунки її учасників регламентуються внутрішніми документами, передбачаючи високий рівень дисципліни, організованості, підпорядкування індивідуальних інтересів колективній меті, а в неформальній групі порядок ґрунтується на традиціях, морально-етичних принципах, за дотриманням яких стежать не тільки лідери, а й усі учасники. Також у формальній групі кожен окремо взятий індивід виконує свою роль з метою досягнення колективного блага, а авторитет учасників її визначається тим соціальним положенням, що він займає у цій групі. Все це говорить про те, що індивіди, перебуваючи у формальній соціальній групі, вступають у соціальні відносини, від яких зазнають відповідного впливу. Тобто, саме в процесі соціальних взаємовідносин формується індивід як член формальної соціальної групи, який свою діяльність підпорядковує або узгоджує з волею такої групи і цим самим робить ефективною колективну дію цієї формальної соціальної групи [449].

Варто зауважити, що соціальні відносини охоплюють усі сфери суспільного життя та діяльності людей. Матеріально-економічні відносини включають у себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; не менш соціально значущими, однак, є відносини соціально-політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні, моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їхні інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Суспільство, як єдність соціального й індивідуального, спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб. Основні сфери людської життєдіяльності обумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організацію суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування і нормалізації політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Суспільне життя в своїй сутності є творчим процесом створення і розвитку людиною, як суспільно-історичним суб'єктом, соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній філософії поняттям «суспільне виробництво». Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою (матеріальне виробництво), воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (виробництво форм спілкування) і процесом формування й розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (духовне виробництво). Отже, основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку – це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його суб'єкта – суспільної людини.

Індивіди, які входять до складу формальних соціальних груп, як було відмічено раніше, активно діють у їхньому складі. Це, на нашу думку, означає, що дія індивіда чітко підпорядковується меті цієї групи і поведінка індивіда також визначається відповідними нормами, які регламентують діяльність формальної соціальної групи. Групові норми та цінності – це певні правила, вироблені групою для забезпечення успішності спільної діяльності її членів [245, с.162–164]. Групові санкції – це сукупність механізмів та

засобів, за допомогою яких група впливає на своїх членів з метою дотримання ними існуючих норм та цінностей.

Проте навіть у формальних групах з часом починають переважати безпосередні контакти, внаслідок чого члени такої групи взаємодіють з урахуванням своїх знайомств та контактів на особистому рівні.

Відомий польський дослідник соціальних груп Я. Щепанський відзначав, що в усіх відносинах між членами цільової, формальної групи на певному етапі є її існування. Важливу роль починає відігравати чинник особистого знайомства, який призводить до того, що внутрішньогрупова взаємодія втрачає свою знеособленість. Останнього ніколи не буває у великих соціально-організованих групах, де взаємовплив людей має переважно анонімний характер. Тому в малих групах виникає особливий різновид зв'язку, який надає більше можливостей для ідентифікації члена з групою, ніж у великих групах [391, с.101–108].

Отже, ще однією особливістю формальних (малих) соціальних груп є здійснення контролю за поведінкою учасників через зафіксовані норми та правила, що мають форму інструкцій, пам'яток тощо. Через ці методи формальні соціальні групи мають вплив на індивідів, які входять до складу цієї соціальної групи [245, с.162–164].

Зважаючи на вище викладене, можна зробити висновок, що малі соціальні групи у своїй більшості є формальними, оскільки, на відміну від неформальних груп, їх структура і зміст діяльності відповідає і регламентується певними правилами, цінностями, традиціями та нормам, яким підпорядковується як дія окремо взятого індивіда, так і колективна дія усієї формальної групи. Це пов'язано з тим, що у формальній групі індивід свідомо зазнає впливу тієї групи, до якої він входить. Крім цього, свої дії він регламентує тими нормами, що панують у даній групі. Звідси, стає зрозумілим, що формальні групи відіграють важливу роль у соціальній, політичній та економічній системах суспільства, оскільки, завдяки чіткій структуризації та розподілу ролей при наявності високої дисциплінованості і

контролю можна досягти відповідного результату й поставленої мети, а це немало в історичному розвитку суспільства, де формальні соціальні групи є чи не основною сферою взаємодії індивіда і виступають провідними суб'єктами колективної дії. Колективна дія таких груп є визначальною у суспільному розвитку.

1.6. Колектив як форма самоорганізації суспільства

Соціальна філософія визначає специфіку й тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце у ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні й форми організації, спрямованість і сенс людської історії, духовні основи суспільства [138, с.117–128]. В основу такого розуміння покладене дослідження соціальних відносин, які є важливою формою вияву стійких соціальних зв'язків між індивідами та соціальними групами, до яких належать і колективи, втілені у соціальні організації. Проте, щоб розкрити взаємозв'язок колективу з соціумом, потрібно звернутися до самого поняття «соціум» та його структурних елементів, що діють у ньому, а потім перейти до поняття «колектив», яке є частиною цілого – суспільства, займає відповідне місце в структурі і діє в соціальному середовищі як структурний елемент. Від розгляду особливого типу колективів, втілених у формальні групи, варто перейти до аналізу усіх видів колективів як складової суспільства.

Отже, актуальність теми цього підрозділу визначається тим, що у сучасній соціальній філософії тема колективу та колективної дії як джерела соціальної структуризації недостатньо опрацьована. Варто відзначити, що дана проблема перебуває у полі зору таких наук, як соціологія, педагогіка та психологія. З-поміж основних дослідників названої проблеми можна виділити Л. Балабанову, С. Максименка, О. Сердак та ін. Серед зарубіжних учених до цього питання зверталися Г. Марвелл, Л. Медіна, П. Олівер,

М. Олсон. Щодо вітчизняної філософії, то можна констатувати, що колектив у соціальній філософії ототожнюється з соціальною групою, а колективна дія – з соціальною дією. Саме у такому контексті до даної проблеми зверталися В. Андрущенко [323], М. Михальченко, Г. Нестеренко. І. Надольний, М. Сидоренко та ін. І лише В. Навроцький звертає увагу на колектив як організацію, що є специфічним об'єктом вивчення філософії.

Метою даного підрозділу є показати колектив як важливе соціальне утворення у загальній структурі суспільства. Відповідно, ставимо такі завдання: 1) з'ясувати місце колективу у загальній структурі суспільства; 2) розкрити суть колективу і його особливості; 3) довести, що колективна дія є важливою складовою життя суспільства.

Цікавими у цьому форматі є наукові розвідки Г. Камаралі. Вона констатує, що поняття «соціум», або «суспільство», у філософії має багато визначень. Апелюючи до філософських довідників та висновків науковців, які досліджували соціальні структури суспільства, Г. Камаралі наводить деякі приклади визначень [138, с.117–128], серед яких: «Суспільство – найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складаються в процесі їхньої життєдіяльності; історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство); специфічна форма соціальної організації, що склалася у процесі розвитку даної країни» [348]. П. Сорокін дає таке визначення суспільства: «Суспільство означає не тільки сукупність декількох одиниць (осіб, індивідів тощо), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою у процесі взаємодії, тобто під час взаємодії впливають одна на одну, тим чи іншим чином стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок» [322, с.28].

Суспільство, на думку Г. Камаралі, є надскладною системою, яка формується відповідно до розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. Філософія визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства: праця (специфічно людська доцільна

діяльність); спілкування (колективний характер діяльності й життя); свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності) [138, с.117–128]. Суспільство можна визначити як сукупність усіх форм і способів взаємодії та об'єднання людей. У такому широкому значенні, переконана Г. Камаралі, суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії [138, с.117–128].

Як зазначає Г. Камаралі, Г. Зіммель писав: «Суспільство існує всюди, де кілька індивідів знаходяться у взаємодії, якою би не була остання» [138, с.117–128]. П. Сорокін у своїй праці «Соціальна та культурна динаміка» стверджує, що «соціальним явищем є соціальний зв'язок, що має психічну природу і реалізується в свідомості індивідів, виступаючи в той же час по змісту і тривалості за його межі. Це те, що називають «соціальною душею», це те, що інші називають цивілізацією і культурою, це те, що треті визначають терміном «світ цінностей», на противагу світу речей, що створюють об'єкт науки про природу. Будь-яка взаємодія, між ким би вона не відбулася, якщо вона має психічний характер, – буде соціальним явищем» [322, с.39]. К. Маркс вважав, що у суспільстві діють «свої особливі закони, що не мають ніякого стосунку до осіб, які складають суспільство», а сам індивід «включається у «зовнішнє» спілкування «тільки як природний член будь-якого людського колективу» [3, с.208].

Отже, мова іде про суспільні відносини, які є важливою формою вияву відносно стійких соціальних зв'язків між індивідами та соціальними групами. Адже соціальні зв'язки об'єднують індивідів у цілісну соціальну систему, а відносини, що виникають, постають системою взаємозалежностей індивідів у процесі їхньої поведінки у суспільстві, спрямованої на задоволення соціальних потреб. Сукупність таких відносин становлять систему соціальних зв'язків, основу яких складає обмін інформацією у межах соціальної взаємодії.

У розумінні поняття «суспільство», на думку Г. Камаралі, потрібно виділяти два аспекти, два виміри – індивідуальний і соціальний. По-перше, суспільство – це самі люди в їх суспільних відносинах. Усі суспільні явища є результатом дій індивідів, їхніх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Причому діють ці індивіди не відокремлено один від одного, тому суспільство є не просто сукупністю індивідів, а відкритою системою їх спілкування, взаємозв'язків і взаємодій. По-друге, суспільство є такою системою, що здатна до саморегуляції. Процес упорядкування та організації суспільних відносин породжує самостійні й не залежні від індивідів форми суспільної інтеграції та регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людьми і природою (виникає система норм і правил, прав і обов'язків, заборон і дозволів) [138, с.117–128]. Продовжуючи думку про саморегуляційні процеси у суспільстві, Г. Нестеренко відзначає особливості саморегуляційних процесів у самоорганізації суспільства в політичну спільноту [214].

Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру. Воно відзначається двома аспектами. По-перше, це те, що має назву «соціальна структура суспільства», тобто сукупність «мікросоціумів» – соціальних груп, спільнот, які є суб'єктами суспільного життя. По-друге, це система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична й духовно-культурна) та відповідних до них суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо) [138, с.117–128].

Очевидними суб'єктами суспільного життя є, власне, люди: саме вони творять історію. Однак творцями соціального процесу вони є лише разом з іншими людьми, у взаємозв'язку з ними, оскільки кожна людина, включена до певної соціальної спільноти чи групи (або декількох соціальних груп). Тому дійсними суб'єктами історичного процесу є не стільки індивіди, але соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів і цілей індивідуального та суспільного розвитку.

Сукупність різноманітних соціальних зв'язків між ними утворюють соціальну структуру суспільства [138, с.117–128], складовою якої є колектив, що об'єднує індивідів та їхні інтереси у особливі типи спільнот.

Доцільно відмітити, що серед факторів, що обумовлюють формування соціальних спільнот та груп, є і природні (ознака статі, віку, раси), і соціальні (професійні, культурні) та інші ознаки. Суспільне життя відбувається у трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності: в матеріально-економічній, соціально-політичній, духовно-культурній. Усі ці сфери у соціальній структурі представлені відповідними колективами. Треба відмітити, що у відповідності з видом діяльності розрізняють колективи: трудові, учбові, військові, побутові, спортивні, художньої самодіяльності, політичні та інші. Основне місце у суспільстві займають трудові колективи. Для прикладу розглянемо особливості трудового колективу.

Колектив трудовий – 1) соціальний інститут – організована спільність людей, об'єднаних конкретним видом діяльності, здійснюваної в межах певної форми власності, і відносинами співробітництва і взаємної відповідальності, що формується в процесі цієї діяльності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками і нормами поведінки; 2) соціальна спільність – довготривала і стабільно існуюча соціальна група, в межах якої у її членів формуються спільні соціальні інтереси, внаслідок чого така група стає самостійним соціальним суб'єктом і відображає соціальну систему суспільства; 3) соціальна організація підприємства, його соціальна підсистема (поряд із технічною і економічною), тобто об'єднання працівників, що спільно реалізують цілі з виробництва матеріальних та духовних благ і діють відповідно до певних правил і процедур на основі певної форми власності на засоби виробництва. Як соціальна організація, трудовий колектив є елементом соціальної структури суспільства інституційного характеру, тобто формою організованої спільної діяльності людей. Він одночасно є зразком соціальної організації і специфічною соціальною групою. Специфіка трудового колективу як соціальної групи

полягає в тому, що, на відмінну від соціально-класових або соціально-етнічних груп, яким властиві, як правило, однорівневі системи соціальних інститутів, він наділений складною, багаторівневою системою [463]. Кожен член трудового колективу є носієм різних соціальних характеристик (професійних, демографічних, національних, особових тощо) і системи соціальних інтересів. Одночасно як член певної соціальної групи кожен працівник виражає спільні інтереси групи, сформовані у процесі спільної діяльності, й інтереси організації загалом, відображені в цілях її діяльності. Реалізація суспільних інтересів у цій системі обумовлена суспільно корисним характером діяльності. Між різними групами соціальних інтересів можуть виникати суперечності, що породжують певні соціальні проблеми: соціальну конкуренцію; соціально-групову мобільність; позиційні конфлікти; соціальну активність та ін. Соціальна сутність трудового колективу виявляється в його основних функціях: цільовій (виробництво продукції або послуг); задоволення потреб працівників; соціально-інтеграційній (об'єднання колективу для досягнення мети організації); соціальній (поєднання індивідуальних, групових, організаційних і суспільних інтересів). Найважливішою є соціальна функція, оскільки трудовий колектив – єдиний соціальний інститут, у межах якого узгоджуються, об'єднуються інтереси особистості, колективу і суспільства загалом [325, с.174–175].

Зважаючи на такий підхід до трудового колективу, не можна не відзначити того, що більшість теоретиків ототожнюють колектив з соціальною групою, а тому колектив як специфічне соціальне утворення випав з поля вивчення філософії. Однак такий підхід невиправданий, оскільки соціологія вивчає виключно структуру, а це дуже вузький підхід до цієї проблеми. Такі соціальні явища, як дія колективу у соціумі та дія індивіда у колективі – тобто соціальні впливи – залишаються поза увагою дослідників. Адже колектив – це стійке об'єднання індивідів, що прагнуть до загальної мети. Таке об'єднання, на думку Л. Балабанової та О. Сардак, характеризується груповою згуртованістю.

Досліджуючи колектив як соціальний інститут, дослідники розкрили елементи колективу, його організаційні можливості, ознаки, а також здійснили класифікацію колективів сучасного суспільства. Елементами колективу, на їх думку, є: 1) члени колективу, що володіють певними особистими рисами та особливостями; 2) цілі; 3) засоби досягнення цілей; 4) механізми здійснення внутрішніх і зовнішніх контактів, підтримки, згуртованості [20, с.234].

Звернувшись до американських напрацювань у цій царині, автори зазначають, що деякі американські дослідники називають колектив «найбільш могутнім зряддям, відомим людині». Потенційно він є найефективнішим мотиватором праці, фактором підтримки індивідуальних зусиль і наснаги працівників, творчим середовищем, у якому розкриваються індивідуальні здібності і якості робітників. Люди можуть одержувати задоволення від належності до колективу, присвячувати йому себе, вважати колективні цілі пріоритетними [20, с.234]. З такою думкою варто солідаризуватися, адже мова іде про суспільну силу, що називається колективною дією, якої зазнає індивід під час перебування у колективі.

Крім цього, Л. Балабанова та О. Сердак у своєму підручнику, розглядаючи колектив як сильну колективну дію, зазначають, що її ефективність залежить від організаційних можливостей: 1) колективний підхід є ознакою сильного і рішучого стилю управління; 2) колективом краще вирішуються великі або міждисциплінарні задачі, зокрема такі, котрі не можуть бути вирішені простою сумою зусиль членів групи; 3) колектив – діючий регулятор поведінки робітників; 4) колективна діяльність зменшує стресові ситуації; 5) у колективі виробляється більше ідей і зростає інноваційна здатність групи; 6) як правило, у колективі більш успішно вирішуються проблеми, що виникають у зв'язку з нечітким розподілом обов'язків і низьким особистим внеском; 7) колектив дозволяє швидко інтегрувати нових робітників і стабілізувати культуру підприємства [20, с.235].

Отже, колективний, груповий підхід не є універсальним засобом ефективного рішення будь-яких проблем, проте він відкриває шлях для ефективного, швидкого досягнення цілей і одержання при цьому задоволення від спільної діяльності. У такому трактуванні колектив постає як синонім соціального інституту, а точніше як його діяльнісний вираз.

Аналізуючи колектив, доцільно звернути увагу на його ознаки, адже від цього залежатиме наше уявлення про нього як колектив, який є вищим соціальним утворенням, ніж соціальна група. Тому ознаками колективу, на наше переконання, є: 1) наявність загальної мети у членів колективу. Мета вказує вектор колективної дії і може формуватися в результаті взаємного впливу індивідуальних цілей членів колективу або задаватися ззовні відповідно до місії підприємства, але завжди буде спільною, єдиною для усіх, а не просто однаковою, схожою. Тому, наприклад, відвідувачі, що очікують у черзі до кабінету лікаря, не можуть вважатися колективом – їхні цілі хоча і збігаються, але залишаються індивідуальними; 2) психологічне визнання членами групи один одного та ототожнення себе з нею (основою чого є спільні інтереси, ідеали, принципи, подібність або взаємна доповнюваність характерів, темпераментів тощо.); 3) особиста практична взаємодія людей у процесі досягнення їхньої спільної мети.

У результаті такої взаємодії визначається сила колективної дії, і потенціал колективу буде набагато більше суми потенціалів кожного з його членів. Це обумовлено тим, що в результаті взаємодії стає можливим те, що в принципі недоступно одній людині. По-перше, зменшується обмеженість фізичних і інтелектуальних здібностей, збільшується обсяг звичайної роботи. Це стає можливим внаслідок розподілу праці, спеціалізації, що обумовлюють зростання її ефективності, а кожного окремо – без колективної праці неможлива була б і сучасна цивілізація [349]. По-друге, на основі спільної діяльності вдасться виконати набагато більше, виникне дух змагання, що мобілізує сховані резерви і підвищить інтенсивність діяльності робітників;

4) сталість взаємодії протягом усього часу існування групи (хоча не обов'язково безпосередньо усіх її членів з усіма).

У результаті цього і стає можливим їхній вплив один на одного, що веде до формування загальних цілей і інтересів, реального усвідомлення цієї спільності і єдності практичних дій.

Виходячи з перерахованих ознак колективу як соціального утворення, все ж таки істотною ознакою колективу, на думку С. Максименка і В. Соловієнка, є суспільна значущість цілей та завдань, на реалізацію яких спрямовані зусилля його членів [189, с.64]. Це дає підстави стверджувати, що колектив є об'єктом вивчення не лише психології, педагогіки, соціології, а й філософії, і розглядати його потрібно як важливу складову суспільного організму.

Колектив, на наше переконання, відіграє величезну роль у житті кожної людини [264, с.345–353]. Насамперед, у його межах задовольняється природна потреба людини у спілкуванні і діловій взаємодії, у належності до групи собі подібних; у колективі людина у необхідних випадках знаходить підтримку і захист; у колективі вона знаходить визнання своїх успіхів і досягнень [265; 271, с.272–277].

Впливаючи на поведінку індивіда, колектив багато у чому сприяє її зміні. У колективі індивід має можливість по-новому глянути на себе збоку, оцінити себе і свою роль у суспільстві; він вчиться жити і працювати в оточенні інших, пристосовувати до них свої бажання, прагнення, інтереси; колектив значною мірою стимулює творчу активність більшості людей, формує у них прагнення до удосконалення, до першості у змаганні.

Однак потрібно мати на увазі, що у залежності від характеру самого колективу його дія на особистість може бути як позитивна, так і негативна. Так, згуртований, але не націлений на конструктивну соціальну поведінку колектив, може негативно впливати на людину, змушувати її до антисоціальної поведінки.

У свою чергу індивід також намагається впливати на колектив, робити його більш «зручним» для себе. Результативність такого впливу залежить від сили обох сторін. Сильна особистість може підкорити собі колектив, зокрема в результаті конфлікту з ним; слабка, навпаки, сама підкоряється колективу.

Отже, колектив – це складне соціальне явище, яке потребує філософського осмислення.

Щоб зрозуміти різницю між колективом і соціальною групою, доцільно звернутися до напрацювань у сфері психології, зокрема цікавий інтерес для нашого дослідження становлять роботи С. Максименка та В. Соловієнка. Вони стверджують, що у колективі й під його впливом відбувається становлення особистості – складається її спрямованість, формуються суспільна активність, воля, створюються умови для саморегуляції та розвитку здібностей [189, с.64]. І з цим не можна не погодитися, адже індивід (особистість) частину свого життя, особливо професійного, проводить у колективі. Як зазначалося нами вище, не кожену спільність (групу) людей, у яку входить особистість, можна назвати колективом.

Розглядаючи великі і малі соціальні групи, С. Максименко і В. Соловієнко поділяють їх на реальні або умовні [189, с.64]. Реальні групи – це об'єднання людей на ґрунті реальних стосунків – ділових чи особистісних. Так, реальною групою є учнівський клас, сім'я, коло знайомих тощо. Умовна група об'єднує людей за якоюсь умовною ознакою – віком, статтю, національністю та ін. Члени умовної групи не підтримують між собою реальних контактів і навіть можуть не знати один одного.

Об'єднання людей у реальні групи може ґрунтуватися на спільності їхньої діяльності, зумовленої єдністю потреб, інтересів, прагненням досягти якихось значущих результатів. При цьому вони зазначають, що колектив є вищою формою організації індивідів у суспільстві [189, с.64].

Отже, колектив – це група людей, які об'єднані спільною діяльністю та мають єдині цілі, підпорядковані цілям суспільства. При цьому колектив, як соціальне утворення, виконує певні функції у суспільстві, основними з яких

є: предметна – безпосереднє виконання того завдання, заради якого він виник та існує; соціально-виховна – забезпечує поєднання інтересів суспільства та індивіда. Розмір і завдання колективу обумовлюють його організаційну структуру: вона може бути одно-, дво- чи багаторівнева (наприклад, бригада, цех, завод; громадський рух, політична партія регіону, загальнодержавна політична партія, комітет). У першому випадку колективом виступає мала ініціативна група, де існують безпосередні відносини між індивідами. Колектив володіє як офіційною (формальною) структурою, так і соціально-психологічною (неформальною) структурою, формується на основі особистих симпатій та антипатій. Оскільки особистісні відносини суттєво впливають на поведінку людей, у тому числі і на ставлення до праці, встановлення оптимальних відносин між формальними і неформальними структурами має велике значення для успішного функціонування колективу [347, с.264–265].

Отже, колектив є вищим структурним елементом суспільства, який у соціальній структурі стоїть над соціальною групою. Проте, незважаючи на таке місце в соціальному середовищі, колектив діє у суспільстві і зазнає від нього певних змін, тобто відбувається взаємодія, в результаті якої простежується колективна дія. Адже колективна дія – це об'єктивний показник участі свідомості у соціальній поведінці. Тому, вважаємо, найкраще колективна дія проявляється у політиці, оскільки політика – це система взаємодії різних колективів, соціально значущих ідей та зумовленої ними соціальної діяльності, спрямованої на формування ефективних відносин на міжнародному рівні та відносин між суспільними групами у межах суспільства. Іншими словами: політична діяльність носить колективний характер, про що говорили ще в античні часи розвитку суспільства Платон та Аристотель, а в Стародавньому Сході – Конфуцій. Європейські філософи пропонували власне тлумачення політики. Так, Н. Макіавеллі розглядав її як знання про мудре правління, М. Вебер аналізував політику у вимірі покликання та професії, у К. Маркса суть політичної діяльності полягає у

боротьбі класових інтересів. Сучасна соціальна філософія здебільшого пропонує розглядати політичну діяльність як спрямовану на захист суспільних інтересів соціальну поведінку владних груп та сукупність відповідних соціальних інститутів, які регулюють суспільні відносини та забезпечують як владний контроль, так і конкурентну боротьбу у сфері реалізації владних повноважень.

Зважаючи на таке розуміння політики, Г. Камаралі зазначає, що соціально-політична сфера життєдіяльності – це сфера продукування способів і форм спілкування, правил взаємостосунків між людьми. Вона пов'язана з формуванням у процесі історії соціальних спільнот (конкретно-історичних суспільств, держав, класів, націй, етносів, різноманітних соціальних груп) і соціальних інститутів – форм організації та регулювання стосунків у суспільстві. Однією з найважливіших функцій суспільства є функція організації, впорядкування, нормалізації суспільних відносин. Саме регулятивну функцію виконують соціальні інститути. Вони «обслуговують» усі сфери суспільства, забезпечують соціальну консолідацію й стабілізацію життя всього суспільства. Соціальні інститути – це й певні установи, й сукупність норм та культурних зразків, і система поведінки, відповідна до таких норм. В залежності від сфери життєдіяльності виділяють такі соціальні інститути: економічні (розподіл праці, власність, заробітна плата); політичні, або інститути влади (держава, армія, суд, партія, профспілки, колективи тощо); інститути права, освіти, сім'ї, церкви; інститути у сфері культури (традиції та звичаї, мораль тощо) [138, с.117–128].

Отже, колектив є одним із вимірів функціонування інститутів суспільства, що має власну структуру і складається з індивідів, які поділяють спільні цінності. Спостерігаючи за особливостями розвитку сучасного соціального світу, треба відзначити, що на даному етапі (глобалізації) існує чимала кількість різнотипних організацій, які за сферою зайнятості поділяються на економічні, політичні, культурні тощо [8; 76]. Таке їхнє розмаїття утворює більшою мірою не ієрархію, а сукупність соціальних

мереж. І в цій мережевій структурі кожне соціальне утворення представлене як сукупність індивідів, які об'єднуються у соціальні групи, а соціальні групи представлені колективами, що діють відповідно до завдань суспільства. Тому перед дослідниками з'являється чимало завдань, пов'язаних з вивченням колективної дії.

Висновки до розділу 1

Розгляд філософської проблематики осмислення колективної дії у даному розділі розкрив перспективи соціально-філософської концептуалізації досліджень у різних соціальних та гуманітарних науках, у яких здійснюється аналіз окремих випадків реалізації колективних дій. Попри усе розмаїття і навіть інколи строкатість таких спеціальних досліджень, усі вони мають спільну філософську основу, пов'язану з теорією соціальної дії та її корективами, здійснюваними під кутом зору проблеми визнання.

На цих засадах відкривається, передусім, широке поле переосмислення засад утворення та змін соціальної структури суспільства як невпинного процесу втрати та відновлення узгодження у взаємодії значної кількості колективних дій, наявних у певному суспільстві. Соціальні групи при цьому постають не як «малі архітектурні форми», тобто не як ригідні соціальні конструкти, які паразитують на тілі ще більш жорсткої соціальної структури, яку визначають «залізні закони історії», але як реальна основа нескінченного процесу переструктурування суспільства як сукупності організаційних зусиль з невизначеним кінцевим результатом. Попри визначальний характер формальних груп та організацій у таких організаційних зусиллях, сам суспільний розвиток постає як принципово ателеологічний, тобто позбавлений якоїсь абстрактної і незмінної мети. Натомість першорядної

значущості набуває якість перебігу соціальних процесів – ступінь і повнота залучення індивідів у колективні дії.

При цьому люди як індивіди є соціальним ресурсом і капіталом колективів, дія якого залежатиме виключно від дії кожного індивіда – члена відповідного колективу.

Хоча колективний, груповий підхід не є універсальним засобом рішення ефективного будь-яких проблем, проте він відкриває шлях для ефективного, швидкого досягнення цілей і одержання при цьому задоволення від спільної діяльності. У такому трактуванні колектив постає як синонім соціального інституту, а точніше як його діяльнісний вираз, а колективна дія – як один з вимірів функціонування інститутів суспільства, що має власну структуру і складається з поведінки індивідів, які поділяють спільні цінності.

РОЗДІЛ 2.

АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДСТАВ, ЗАСОБІВ І ЦІЛЕЙ ЗДІЙСНЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ

Зважаючи на особливості соціальних змін у постсоціалістичних країнах, сьогодні дослідники зосереджують свою увагу на альтернативних шляхах розвитку суспільства, а також на різнопланових аспектах реалізації соціального начала – до останньої предметної сфери належить колективна дія громадянського суспільства [372]. Дійсно, саме у сфері громадянського суспільства отримуємо найбільш характерні втілення колективної дії, ще не приховані за «фасадом» формальних організацій та формальних груп, традиційних інститутів та інших «солідних» соціальних утворень. За цими лаштунками не завжди очевидно є провідна роль колективної дії, тоді як у структурах громадянського суспільства відбувається перманентне творення різних соціальних структур, тобто колективна дія практично на очах творить їх так, як це було під час Революції гідності в Україні у 2013-2014 роках. Саме у такому процесі соціальної творчості стає незаперечним той не завжди усвідомлюваний факт, що колективна дія для своєї успішності потребує чіткої визначеності її носіїв щодо тих цінностей, які їх об'єднують у такій колективній дії.

У зв'язку з унаочненням масової соціальної творчості як джерела структуризації суспільства з'являється чимала кількість наукових напрацювань з цієї проблематики. Однак усі вони побудовані за лінійним принципом, що зводиться до становлення та розвитку колективної дії як специфічного соціального інституту в країнах, які покінчили із соціалізмом і здійснюють перехід до демократії, формування аксіологічної основи, самоорганізаційних процесів тощо.

2.1. Потреби людини як першопричина колективної дії соціальної групи

Спільні цінності як підґрунтя для успішної колективної дії тісно взаємопов'язані з потребами людей, які вони виражають і задоволенню яких вони сприяють. Розмаїття соціальних потреб людей якраз і досліджують традиційно за допомогою категорії громадянського суспільства. Ми пропонуємо загострити увагу на соціотворчій, а не структуруючій функції громадянського суспільства, на динаміці, а не на статиці – завдяки зверненню до поняття колективної дії та її ціннісного обґрунтування.

До вивчення зазначеної проблеми звертаються дослідники різних соціальних та гуманітарних наук, що свідчить про міждисциплінарний, міжнауковий рівень цієї проблеми. Адже з точки зору однієї науки ми не можемо дати відповіді на питання, які ставить суспільство і час. Так, у філософії особливої уваги заслуговують праці В. Андрущенка [6], В. Воронкової [60], А. Карася [142, с.110–139; 143], М. Михальченка [201, с.7–11], А. Пашков [235], І. Степаненко, М. Степаненка [327, с.73–90], Л. Чорної [373] та ін. В усіх напрацюваннях сучасних філософів громадянське суспільство розглядається як новий етап розвитку, що розпочався з проголошення незалежності і переходу України від тоталітарної системи до демократичної. Тобто, відбулося переосмислення самоорганізаційних процесів суспільства, що базується не на ідеологічних переконаннях, а на відстоюванні власних (приватних) інтересів. Політологи: В. Васютинський [52, с.23–29], Є. Перегуда [236, с.402–406], В. Рябіка, В. Соколов [318, с.24–27] – розглядають громадянське суспільство з інституційної точки зору, що характеризує його як явище, яке може як протистояти владі, так і бути її партнером. Дослідники також звертаються до аксіологічних та онтологічних проблем громадянського суспільства.

Проте, незважаючи на такі наміри дослідників різних галузей знань, поза їх увагою залишається невивченим питання колективної дії соціальних

груп громадянського суспільства. Отже, враховуючи це, ми вважаємо, що на міждисциплінарному рівні можна краще уявити реальну картину громадянського суспільства.

Метою цього підрозділу є розгляд впливу колективної дії соціальних груп громадянського суспільства на особистість і державу. Для цього необхідно, передусім, дослідити вплив колективної дії на особистість і державу.

Суспільство, як надзвичайно складну відкриту систему, умовно можна поділити на чотири сфери: економічну, соціальну, політичну і духовну. Серед усіх, на наш погляд, – визначальною є економічна сфера, адже без матеріального виробництва суспільство не могло б існувати і розвиватися. У процесі такого виробництва людина створює умови свого буття, виробляє засоби, необхідні для задоволення власних потреб. Саме потреби є основним рушієм у колективній дії соціальних груп. Вони завжди покладені в основу діяльності й поведінки людини і виступають джерелом реальних суспільних відносин. Потреби спонукають людину до практичних дій, до певних вчинків, кінцевим результатом яких є колективна дія соціальних груп, що направлена на задоволення потреб. Проте потребу соціальної групи не потрібно розуміти як масову, оскільки вона є соціальною потребою кожного індивіда, який входить до тієї чи іншої соціальної групи.

Причини, що спонукають людину до дії, мотиви її поведінки завжди пояснюються потребами, а точніше – прагненням до їх задоволення. У цьому розумінні потребу можна визначити через діяльне відношення суб'єкта до об'єкта, який зможе стати предметом задоволення потреби. Для задоволення своїх потреб людина спочатку привласнила те, що природа давала їй у готовому вигляді. Проте такого «матеріалу», який можна споживати з метою задоволення потреб, у готовому вигляді у природі дуже мало. Тому людина почала спрямовувати свою діяльність на об'єкти природи, щоб виробляти те, чого вона (природа) не може їм дати у готовому вигляді. І щоб прискорити процес виробництва, людина почала об'єднуватися (входити) у виробничі

соціальні групи. Таке об'єднання підвищило силу колективної дії, спрямовану на задоволення потреб.

Отже, потребу людини – основу колективної дії соціальної групи, на наше переконання, доцільно розуміти як нестаток чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності людської особистості [271, с.272–277].

З цього можна зробити висновок, що потреба завжди передуює безпосередній дії, тобто вона, за переконанням С. Щерби, спрямована у майбутнє [392, с.374]. У процесі взаємодії потреба і діяльність ніби міняються місцями з точки зору їх взаємного впливу один на одного. Потреби як першопричина людської діяльності одночасно є і результатом цієї діяльності. Саме тому, що потреби людини є «початком» і «результатом» її продуктивної діяльності, вони здатні чинити визначальний вплив на подальший розвиток діяльності людини. Таким чином, ми переконанні, що суперечлива взаємодія діяльності та її потреб є джерелом розвитку як колективної дії, так і потреб.

Усвідомлена потреба виступає як суб'єктивний стан людини, що регулює колективну дію і спонукає її (людину) до участі у різновекторних суспільних відносинах [271, с.272–277].

Сьогоднішнє суспільство не можна зводити до співіснування великої кількості людей, адже можуть існувати, на думку В. Петрушенка, і суто тваринні форми колективного виживання: зграї, табуни, популяції та ін. [239, с.356]. Суспільство є лише там, де спільна життєдіяльність людей виведена за межі виключно біологічного, тобто пристосувального способу функціонування, де вона орієнтована у відповідності з виявленими всезагальними межами буття як людини, так і природи. Суспільна організація життя передбачає наявність соціальних структур, що її унормовують та впорядковують. Тому діюче суспільство повинно виконувати принаймні три відповідні функції: забезпечення збереження життя членів суспільства; підтримання нормального та стабільного функціонування соціальної організації життя (соціальних структур, установ,

організацій, інститутів та ін.); культивування вищих духовних потреб та інтересів задля забезпечення існування навичок продукування предметних та смислових орієнтацій як людини, так і суспільства. Виконанню цих функцій у сучасних політизованих соціальних системах сприяє громадянське суспільство.

У більшості довідників пропонується таке визначення: «Громадянське суспільство – це не якісь ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси і потреби членів суспільства» [350, с.163]. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання й довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади.

Зважаючи на таке розуміння цього суспільного явища, стає очевидним, що воно утворюється із політично та економічно неоднорідних соціальних груп, які в соціальному бутті не ізольовані один від одного, а взаємодіють. В основі такої взаємодії лежить дія індивіда, який в силу природи свого існування протягом життя з метою виживання та розвитку вступає у різні взаємостосунки з іншими індивідами та соціальними групами [271, с.272–277].

Соціальна спільність, побудована на зв'язках, зумовлених необхідністю об'єднання, солідарності, погодженості спільних зусиль, називаються соціальною групою. Серед усіх соціальних груп, що існують у суспільстві, особливе місце посідають статусні верстви – групи, класи [79, с.5–22]. Це порівняно великі спільноти, що утворюються на основі соціальної нерівності, яка спровокована невідповідністю дії індивідів, й володіють низьким внутрішнім соціальним контролем, який, однак, може підвищуватися в міру усвідомлення особистостями своєї належності до соціальної групи. Підставою для виокремлення соціального прошарку є не будь-яка ознака, а

лише та, яка об'єктивно набуває у певному суспільстві рангового характеру. Інакше кажучи, на переконання В. Самєдова, верства виділяється на базі особливо значимої з погляду суспільства характеристики, проходячи через ідентифікацію, детермінується соціальними нормами й підтримується загальним консенсусом. Соціальні верстви становлять собою соціальну групу, члени якої об'єднані за якимись спільними ознаками, мають однаковий статус [305, с.28–33], потреби і здійснюють спільну колективну дію.

Такі взаємовідносини, на думку Ю. Габермаса, можна наочно проілюструвати, звернувшись до простих прикладів. «Дію» дослідник пояснює на прикладах повсякденної ремісничої діяльності, такої як біг, передавання естафети з рук в руки, праця молотком чи пилюкою [63] тощо. Проте варто зауважити, що такий підхід до розуміння дії є вузьким і більше говорить про діяльність індивіда, ніж про саму дію. Але навіть таке розуміння дії свідчить про те, що саме завдяки діяльності суб'єкт дії вторгається у світ, щоб зреалізувати за допомогою вибору та застосування належних засобів досягнення поставлених цілей.

Із запропонованого прикладу чітко стає зрозумілим, що індивід не може перебувати у цьому суспільному бутті, не займаючись певною діяльністю. З суб'єктивного боку – він повинен діяти, адже саме в силу цього він стає рівноправним суб'єктом соціального буття. Завдяки своїм діям індивід протягом життя, з точки зору права, набуває відповідних прав і обов'язків. У цьому випадку дія індивіда виступає силою і волею в досягненні соціального буття.

Доцільно відзначити, що суспільні відносини між різними соціальними групами і, відповідно, політика, яка є результатом колективної дії різних соціальних груп і яка відображає корінні інтереси цих груп, впливають з їх місця в економічному житті суспільства. Політика є надбудовою над економічним базисом. У ній найбільш повно відображаються корінні

економічні інтереси різних соціальних груп, що є основою громадянського суспільства і держави в цілому.

В сучасних умовах у зв'язку із суцільною політизацією соціального буття людини політика здійснює великий вплив на економіку, яка є основою ринкового розвитку держави. Яскравим прикладом цього виступають соціально-політичні процеси сучасності.

Сьогоднішнє соціальне буття людини зазнало чималих змін, що викликані часом. В їх основі, звичайно, лежить дія індивіда, але в сучасних умовах дія не одного відокремленого індивіда, а соціальної групи чи навіть колективу. Ми не випадково згадуємо про дію соціальних груп, адже індивід, як вже було зазначено, вступає у соціальні взаємовідносини у силу своєї природної потреби. Мета таких взаємовідносин є різна: отримання матеріальної вигоди, досягнення політичної стабільності тощо. Однак, незважаючи на мету взаємовідносин, індивіди все ж породжують соціальну дію.

Поняття «соціальна дія» характеризується і як колективна дія, і як соціальна зміна, і як конфліктна взаємодія супротивних груп і класів, і як соціокультурні орієнтації, в основі яких лежать відповідні інтереси певних груп. Можна дати таке визначення цьому соціальному рухові: «Соціальний рух – це масова колективна дія однієї або декількох соціальних груп, зв'язаних із забезпеченням групових або суспільних інтересів, потреб, задоволення як матеріальних, так і духовних інтересів, і направлених на соціальний опір їм у конфліктній протидії з іншими соціальними групами». Соціальні рухи, будуть вони усвідомленими чи раціональними, пасивними чи екстремістськими, є особливим різновидом соціальних процесів і колективної дії [249, с.337–343].

З цього зрозуміло, що колективна дія може відбутися за умови спільної, злагодженої дії індивідів. Адже кожен індивід, який входить до тієї чи іншої соціальної групи, має власний план у життєвому світі. І для того, щоб його зреалізувати, він свою дію направляє у колективну дію соціальної групи, до

якої належить. Таку дію індивідів слід тлумачити як інтеракцію розв'язання проблеми: яким чином плани багатьох суб'єктів діяльності можуть бути скоординовані так, щоб дії Alter, вважає Ю. Габермас, стикувалися (*Anschlußfinden*) з діями Ego [63; 115, с.292]. Під стикуванням тут мається на увазі, передусім, лише редукція ігрового простору можливостей вибору, що контингентно стикаються одна з одною до такого рівня, який уможливорює радіальне сплетіння тем і дій у соціальному просторі й історичному часі. Коли ми посідаємо позицію (*Perspektive*) учасників, з'являється потреба у стикуванні вже з інтересу реалізації певного власного плану дії, тобто план дії є чимось теологічним в життєвому світі дії індивіда. У цьому випадку дія індивіда виступає теологічною дією, яку слід тлумачити як реалізацію плану, що спирається на те, яке значення має ситуація для суб'єкта дії. Оскільки суб'єкт дії здійснює свій план дії, він опановує ситуацію, причому ситуацію, в якій здійснюється дія, становить фрагмент навколишнього світу, що має важливе значення для суб'єкта дії. У життєвому світі суб'єкт дії є у ролі актора. Доцільно відзначити, що цей життєвий фрагмент конституюється відповідно до можливостей діяльності, які важливі для суб'єкта діяльності відповідно до здійснення плану.

Тут доцільно звернути увагу на громадянське суспільство. Саме у ньому відбувається поєднання різних соціальних груп, що ставлять завдання досягти поставленої мети. Проте, щоб її реалізувати, об'єднатися у масу недостатньо, оскільки поєднання маси з масою, як правило, дає іншу масу, що не сприяє досягненню мети. Для того, щоб досягти поставленої мети, індивід спрямовує свою дію у русло дії соціальної групи. Остання в сою чергу спрямовує колективну дію соціальної групи у загальне русло колективної дії громадянського суспільства в цілому. При цьому варто відзначити, що ефективність діяльності громадянського суспільства безпосередньо залежить від дії його акторів, якими є індивіди.

Зважаючи на те, що громадянське суспільство поєднує велику кількість індивідів, постає проблема координації дій у цьому соціальному явищі. Вона

(проблема) постає тоді, коли суб'єкт діяльності може здійснювати свій план лише у взаємодії, тобто за допомогою діяльності, принаймні, ще одного якогось іншого суб'єкта діяльності. Залежно від того, як плани і дії Alter стикаються з діями і планами Ego, з'являються різні форми колективної дії громадянського суспільства.

У зв'язку з цим зупинимося на деяких формах колективної дії громадсько-політичного буття. Адже це буття виражає ставлення громадян до політичної влади, системи, структури суспільства, політичних інститутів, установ, організацій тощо. Колективна дія соціальних груп, індивідів у громадсько-політичному бутті виявляється у найрізноманітніших заходах: демонстраціях, маніфестаціях, мітингах, страйках, маршах, зборах, складаннях та поширеннях закликів, петицій, збиранні підписів, участь у референдумах, виборах, у боротьбі за зміцнення або зміну влади тощо.

Ці форми, на наш погляд, є своєрідними соціальними рухами, які можна визначити як колективну спробу досягти спільного інтересу або спільної мети через колективну акцію поза межами впливу традиційних інституцій. Варто зауважити, що такий підхід до проявів колективної дії є достатньо широким через наявність варіацій між різними видами рухів. Деякі суспільні заворушення є вкрай незначними, налічуючи не більше кількох десятків учасників; в інших – можуть брати участь тисячі чи навіть мільйони людей. Частина рухів відбуваються в межах юридичних норм суспільства, тим часом як інші започатковуються незаконними чи підпільними групами. Але незважаючи на це, все ж таки об'єднання індивідів є проявом колективної дії як результату усвідомлення людьми свого спільного інтересу.

Отже, індивід, який діє і бере участь у різних соціальних рухах, посідає зорієнтовану на результат цілком цілеспрямовану позицію. Ця позиція, що розбудовується економічними науками і науками про організацію, зазначає Ю. Габермас, охоплює, проте, лише окрему сферу діяльності, вона не відповідає вимозі генералізуючого пояснення, яке взагалі може редукувати соціальну дію до стратегічної [115, с.305].

Принагідно звернути увагу на те, що спонукає людину у соціальній групі чи громадянському суспільстві до колективної дії. На наш погляд, усі спонукання колективної дії можна умовно розділити на дві категорії: зовнішні і внутрішні. До внутрішніх, ми відносимо, уже згадувані нами потреби, інтереси, мотиви – все те, що перетворюється на усвідомлювані індивідами цінності. Тобто все те, що спонукає людину до входження її у відповідну соціальну групу з метою задоволення свого внутрішнього світу. До зовнішніх спонукань відносять примусові фактори. Це ті, що не сприяють задоволенню внутрішнього світу, але, враховуючи ту особливість, що людина не може існувати поза суспільством, носять конформістський, пристосовницький характер, тобто здійснюються особистістю під впливом зовнішніх обставин, під тиском групи, колективу за її внутрішньої незгоди з ними.

З цього приводу, М. Олсон, спираючись на власну теорію колективної дії, аналізує різні типи держав: демократичну, тоталітарну і авторитарну й доводить, що «багатство народів» залежить від консолідованої дії індивідів, які прагнуть реалізувати спільну мету [449, с.112]. Він наводить цікавий приклад, у якому державу порівнює з трамваем. Останній є уособленням колективної дії, а кожен пасажир, який їде у трамваї, своєю дією (платою за проїзд) сприяє швидкому рухові. Однак серед усіх пасажирів трамваю є такий, хто не заплатив, тобто не вклав індивідуальну силу у колективну дію. Проте він, так як усі присутні пасажири, у кінцевому результаті отримає ту ж саму вигоду. У цьому випадку дійсно всі прибудуть у пункт призначення разом, але виникає питання коли?

З наведеного прикладу стає зрозуміло, що у державах демократичного типу не завжди колективна дія буде ефективною, оскільки не усі індивіди мають потребу у досягненні мети. Але саме держава демократичного типу дає можливість індивіду здійснювати свій вибір: приєднуватися до соціальної групи, яка переслідує відповідну мету, чи ні.

Інша ситуація у тоталітарних та авторитарних державах – у них дія індивіда є обов'язковою і потреба розцінюється не як потреба окремого індивіда, а як потреба усього суспільства. У таких державах до індивіда можуть застосовуватися різні механізми впливу (примусу). Дія цих механізмів провокує потреба, що спонукає індивіда до колективної дії у соціальній групі.

Отже, з названих суджень М. Олсона можна зробити висновок, що потреба індивіда є причиною колективної дії соціальної групи. Однак, варто зауважити, що ця потреба повинна носити масовий характер, і лише у цьому випадку вона переросте у колективну дію, а у протилежному – матиме виключно індивідуальний характер. Тут йдеться про внутрішній виклик зовнішньому світу. Якщо ж такої потреби немає, – її можна спровокувати ззовні під дією різних факторів.

Виникає питання: якою буде колективна дія у суспільствах, які лише здійснюють перехід від тоталітарної чи авторитарної системи до демократичної? Зрозуміло, що в такій ситуації основний тягар припадає на громадянське суспільство, яке не лише спрямовує колективну дію на захист власних інтересів, а й розширює свій соціальний ареал, чим і збільшує потужність колективної дії.

З вищевикладеного стає зрозумілим, що сила колективної дії громадянського суспільства безпосередньо залежить від спільної (економічно, політично, культурно чи інакше ціннісно вираженої) потреби індивідів, які входять до складу різних соціальних груп. Крім цього, індивід, як основа громадянського суспільства, зазнає впливу від останнього, адже його пасивність чи позиція вичікування не дасть позитивного результату, оскільки сила громадянського суспільства не зможе протистояти утиску влади.

2.2. Матеріальні і нематеріальні блага у структурі цінностей колективів

Людина як унікальна істота і творець свого буття уміло поєднує у собі виробництво матеріальних і нематеріальних благ. Дане поєднання зумовлене тим, що людина, як істота соціальна, включається у сферу соціального життя, до складу якого входять різні зв'язки, цінності, інститути, фактори як матеріальні, так і ідеальні, об'єктивні й суб'єктивні. Сфера – це реальний процес життєдіяльності людини, у якій остання, взаємодіючи з природою, створює матеріальні й нематеріальні блага. Зрозуміло, що цей процес є складним, оскільки сама людина не здатна здійснити великі зміни, пов'язані з перетворенням природних ресурсів на матеріальні і нематеріальні блага. Як соціальна істота, вона вступає у зв'язок із подібними собі для того, щоб забезпечити своє життєбуття. Метою цього є не що інше, як історично обумовлене відтворення людини як суспільної істоти.

Проте це неможливо без вироблення матеріальних благ, що пов'язані, в першу чергу, з матеріальною сферою життя, до складу якої входять матеріальне виробництво, розподіл, обмін, споживання, а також продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічна революція. Систему нематеріальних благ становить духовна і частина культурно-побутової сфери – широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, переконань, тобто все, що пов'язано зі свідомістю, а також виробництво культурних цінностей, механізми передачі їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, побутові проблеми, освіта, виховання тощо.

Зважаючи на те, що людина за своєю суттю – істота не лише соціальна, а й природна, стає зрозумілим, чому вона так залежить від природного середовища, а її спроби подолати природне середовище лише характеризує історичні етапи розвитку. Для кожного етапу розвитку людини характерне створення тих чи інших матеріальних благ, а це у свою чергу є свідченням

того, що людина вдосконалює свої знаряддя, аби полегшити процес виробництва.

Люди, які задіяні у матеріальній сфері і здійснюють матеріальний процес, є суб'єктами праці. Але за наявності лише одних суб'єктів процес не буде здійснюватися, оскільки йому потрібні об'єкти. Такими об'єктами є матеріали, що підлягають обробці, здебільшого це матеріали, що зустрічаються у природі: земля, камінь, метал, дерево тощо. Щоб впливати на всі ці об'єкти, з метою їх перетворення у необхідний продукт, суб'єкти застосовують певні знаряддя, які також створені людиною. Для суб'єктів, що здійснюють перетворення даних природою об'єктів, знаряддя виступають певною цінністю, що сприяє формуванню колективної дії соціальної групи у процесі перетворення і потребує необхідних умов. Серед них можна визначити наступні: територія, приміщення, транспорт, сировина тощо. Все це у своїй сукупності становить засоби виробництва, тобто матеріально-технічну базу. Виробництво – це процес створення матеріальних благ, необхідних задля забезпечення обміну речовин між людиною і природою для самого існування людини. Стає зрозумілим, що наявність матеріально-технічної бази без застосування робочої сили не може перетворитися на блага.

Зважаючи на таке розуміння виробництва, варто відзначити, що історія людського суспільства, його матеріальної та духовної культури становить процес реалізації діяльнісно-творчого ставлення людини до світу. У матеріальному виробництві люди у процесі діяльності перейшли від полювання та рибальства до виробничого господарства – землеробства і тваринництва, потім від ремесла і мануфактури – до великого машинного виробництва, а від машинного виробництва – до сучасної науково-технічної революції, інформаційного суспільства. В історії суспільства задоволення матеріальних і нематеріальних благ людини призвело до корінних змін в економічній, соціальній і політичній сферах. У духовній культурі творча діяльність ламала старі програми науки, картини світу, ідеали і норми

наукового пізнання; у мистецтві замість старих створювалися нові види і стилі мистецтва; у педагогічній діяльності утверджувалися нові системи навчання й виховання, що забезпечують потреби суспільства.

Отже, поєднуючи працю, розум з тим, що дає природа, людина створює те, чого в ній не існує в чистому вигляді, але має важливе значення для людини – матеріальні блага. А звідси можна зробити висновок, що матеріальне виробництво – це процес колективної трудової дії людей, об'єднаних спільною метою, які, використовуючи відповідні засоби, здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, призначених для задоволення людських потреб. При цьому, виходячи з марксистської теорії, матеріальне виробництво тісно пов'язане з економічними відносинами, що склалися у ньому.

Усе вищевикладене свідчить про те, що в основі розвитку людського суспільства, зокрема індустріального, лежить матеріальне виробництво, створення матеріальних благ. Адже, щоб жити, люди повинні мати їжу, одяг, житло, автомобілі чи інші засоби пересування тощо. Щоб мати такі матеріальні блага, вони повинні їх виробляти. Тому першим історичним актом людини є виробництво засобів, необхідних для задоволення її життєвих потреб. Виробництво матеріальних благ у кожній суспільно-економічній формації має свої специфічні особливості і здійснюється за допомогою різних знарядь праці. Водночас йому властиві й деякі спільні риси. Так, у межах будь-якого способу виробництва здійснюється взаємодія людини з природою, у якій суб'єктом є людина, а об'єктом – природа. У процесі цієї взаємодії людина змінює речовину природи і використовує її для задоволення своїх потреб. Така взаємодія означає процес праці, що включає три основні моменти: праця людини; предмети праці; засоби праці. Праця людини є надзвичайно багатогранним явищем, при допомозі якої людина створює світ такий, яким хоче його бачити. Результатами праці є створення матеріальних і нематеріальних благ.

У 1776 році у своїй роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміт писав, що добробут нації у більшій мірі залежить від її спроможності організувати свої продуктивні сили, ніж від кількості природних ресурсів. Таким чином, багатство країни ґрунтується на трудовому внеску людей, що безпосередньо виконують роботу, тобто праця – головне джерело утворення матеріального блага [315].

Праця, як бачимо, у житті людини стала основною і неодмінною умовою життєдіяльності й створення відповідних цінностей. Впливаючи на навколишнє природне середовище, змінюючи і пристосовуючи його до своїх потреб, люди не тільки забезпечують своє існування, але і створюють умови для розвитку і прогресу суспільства.

Розглянувши вплив праці на розвиток людини і суспільства, О. Грішнова розглядає значення праці в індустріальному суспільстві через її функції, а саме:

– праця є основним природним, суспільно визнаним, моральним способом задоволення всіх матеріальних і дуже багатьох духовних потреб як окремої людини, так і людства в цілому;

– праця створює суспільне багатство, пристосовує природні умови до зручності людей, опосередковує, регулює, контролює одержання людиною природних благ;

– праця формує спільноти людей, суспільство загалом і є рушієм суспільного прогресу. Праця та її результати визнаються суспільством як природна основа соціальної диференціації, вони є серцевиною всіх соціальних відносин;

– праця підготовка до неї стає основною рушійною силою розвитку людини. Створюючи та вдосконалюючи матеріальні та духовні блага, людина набуває нових знань, трудових навичок, вміння ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Праця виконує об'єднавчу функцію у соціальних утвореннях, вона є доповнюючим елементом у спільній діяльності індивідів однієї соціальної групи, одного виробництва тощо;

– у праці і завдяки праці люди пізнають як закони свого розвитку, так і закони природи. Інтелектуальна, творча праця відкриває кожній окремій людині та людству загалом шлях до свободи, включаючи свободу від природних небезпек, від хвороб, від матеріальних нестатків [92, с. 50–51].

Отже, праця людини покладена в основу виробництва утворення матеріальних і нематеріальних благ. Адже здійснюючи процес виробництва, люди змінюють навколишню природу і разом з тим змінюють свою природу, формуються як соціальні істоти. Створюючи певним способом матеріальні блага, люди виробляють відповідний уклад свого життя, оскільки спосіб виробництва є основним видом життєдіяльності індивідів, їх реального способу життя. Вироблений у соціумі спосіб виробництва (поряд з природними умовами) забезпечує не лише соціальні умови життєдіяльності суспільства, але й соціальний спосіб життя й діяльності конкретного індивіда. Кожний індивід засвоює соціальний досвід, мову, культуру і відповідно з ними здійснює працю. Ось чому, навіть працюючи наодинці, індивід діє як істота суспільна. Ніхто не вільний від тієї системи суспільного виробництва, що індивід застає при народженні, оскільки у суспільному виробництві формується суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах. Відомий соціолог Е. Дюркгейм підкреслював, що суспільна праця забезпечує єдність суспільства, є джерелом соціального зв'язку людей, джерелом життя і багатства людини [112].

При уважному розгляді будь-якого предмета матеріального виробництва, на думку О. Дукачова, можна побачити, що предмет має подвійну природу: його натуральною природою є те, з чого він складається. Але його призначення має суто людське походження. Воно залежить від його функції у системі предметного середовища [110, с.88–92].

Аналізуючи вищезазначене, не можна заперечити в тому, що будь-який предмет, що виробляється у процесі матеріального виробництва для задоволення благ, відображає і нематеріальну сферу людини. Адже він несе в собі ідею створення для задоволення матеріальних потреб людини ознак, що

мають визначений людський сенс і складають його сутність. Отже, будь-який предмет виробництва є продуктом для забезпечення матеріальних благ людини і несе в собі відбиток нематеріальної сторони.

Також варто пам'ятати, що результатом виробництва є утворення матеріальних благ – продукту суспільного споживання. Таке бачення матеріальних благ у житті людини властиве індустріальному суспільству, що здатне знижувати духовний потенціал людини. Адже індустріальне, матеріальне суспільство характеризується: 1) економікою, орієнтованою на збут товарів; 2) спеціалізацією виробництва, яке використовує поділ праці; 3) повним відділенням виробництва на підприємстві від споживання у хатньому побуті [193, с.36–50].

Як бачимо, в основі виробництва (матеріального чи нематеріального) є людина як основний і неповторний суб'єкт. Основою людини є її троїста природа як продукту біологічної еволюції, соціально-історичного розвитку та духовної істоти [119, с.6], що обумовлює складність абстрактного показу в економічній теорії ролі та місця людини у господарському розвитку.

Сьогодні людство вступило, як відомо, у черговий перехідний період свого існування – від індустріальної цивілізації до постіндустріальної. Про це свідчать такі ознаки історичної динаміки, як швидкість змін, їхня глибина та масштабність. Ідеться перш за все про економічні, політичні, соціальні та культурні перетворення, що охопили майже всі країни світу. Саме у контексті зазначених перетворень нерідко можна спостерігати: як те, що вчора здавалось непорушним, а сьогодні радикально змінюється як за своїм змістом, так і спрямуванням. При цьому зрушення, що відбуваються, торкаються усіх суспільних сфер, сегментів, структур і процесів. Вони, зрозуміло, зачіпають і суспільну аксіосферу, де зосереджуються людські цінності та смисли.

Це свідчить про те, що в постматеріалістичному суспільстві блага набувають нового сенсу, відбувається перехід від матеріальних до нематеріальних благ, що ґрунтується на знаннях. Іншими словами, відбувся

перехід до «інтелектуальної» економіки. Дане поняття в останні роки отримало значне поширення у світовій економічній літературі і відображає визнання того, що наукові знання та спеціалізовані унікальні навички їхніх носіїв стають головним джерелом і ключовим фактором розвитку матеріального та нематеріального виробництва, забезпечення сталого економічного розвитку [130].

Динаміка розвитку людини протягом усього періоду її еволюції перш за все визначається біологічними законами природи, які програмують біологічний «код» існування та поведінку людських істот. Соціальне середовище, яке виникає як результат об'єднання людей у групи, соціуми з метою мінімізації ризиків, викликаних непередбачуваністю та малопізнаністю природного оточуючого середовища, еволюціонує від стадно-сімейного, далі національно-державного та глобально організованого устрою, у виробництві – від збиральництва до відтворювального господарства, від механічної машини до інтелектуальної [27; 260, с.247–251]. А це у свою чергу характеризується таким явищем, як культура. Саме культура виступає регулюючою програмною установкою людської життєдіяльності, яка забезпечує відтворення певного типу суспільства. Знання, ідеї, інститути (традиції, звички, норми, правила), вироблені різними галузями культури, наукою, освітою, матеріальним чи духовним виробництвом, релігією, укорінюються у ментально-інституціональній підсистемі функціонування суспільства і через неї виконують регулюючу функцію всіх видів діяльності, поведінки та спілкування людей.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що сила постматеріалістичного виробництва є разючою. Адже вона є способом створення його продукту і, головним чином, його знаряддям. Нематеріальні блага суттєво відрізняються від матеріальних, оскільки вони є духовними і завжди належать індивіду. Це логічний устрій думки, системи віршоскладання, категорії і поняття, яким користуються люди при здійсненні наукових відкриттів.

Варто зауважити, що характерною особливістю даного етапу розвитку людства є зміна системи цінностей. Цінності постійно виникають, поширюються, функціонують певний проміжок часу, розчиняються, зникають, знову виникають тощо. Тобто вони функціонують в суспільній структурі як ідеї-цінності соціальних груп, спільнот, класів, їх політичних представництв. Система цінностей завжди виступає у вигляді сукупності цінностей певної соціальної групи як організованої суспільної сили. В зв'язку з цим виникає проблема гармонізації цінностей соціальних груп і суспільства в цілому.

Отже, можна говорити про те, що в сучасному постматеріалістичному суспільстві змінюються цінності, які відігравали важливу роль у формуванні колективної дії індустріальних суспільств. Якщо раніше для утворення колективної дії необхідною умовою слугувало виробництво, то у сучасних умовах провідне місце належить інформації. Це зумовлено переходом від технічних навичок до інтелектуальних. Такий перехід спричинює докорінні зміни, пов'язані із заміщенням праці знаннями, і полягає у тому, що в умовах, коли знання залучаються до практичної переробки ресурсів, саме знання, а не праця, починають виступати як джерело вартості. Трудова теорія вартості замінюється теорією «вартості, створюваної знаннями». З цього приводу Т. Сакайя зазначає, що ми вступаємо у новий етап цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, що створюються знаннями [304, с.337–371].

Інформаційне, постматеріалістичне, постіндустріальне суспільство, як новий етап розвитку людства, характеризується нелінійністю свого розвитку. Одне з небезпечних протиріч інформаційної епохи у тому, що, формуючи інформаційний простір і забезпечуючи його існування та розвиток, людина водночас усвідомлює, що саме її біологічне існування залежить від рівня розвитку і швидкості перетворення інформації, що відіграє щоразу важливішу роль у житті сучасного суспільства. Перехід до нової цивілізаційної моделі припускає такі форми взаємодії людства і біосфери, за

яких на невизначено тривалий час стане можливим їхнє збереження і сумісний гармонійний розвиток, або коеволюція суспільства і природи. Під коеволюцією розуміють паралельну еволюцію біосфери і людського суспільства. Саме така коеволюція може призвести до поступового (еволюційного) становлення сталого суспільства. Майбутня цивілізація як ідеальна модель соціоприродної взаємодії якраз відповідає прийдешньому «сталому» стану природи і суспільства, у якому будуть забезпечені не тільки права і свободи людини, пріоритети етично справедливого розуму, духовних цінностей і екогуманізму, але і загальна безпека розвитку, гармонія людини, суспільства і природи [399, с. 64–70].

Новий етап розвитку Р. Інглегарт пов'язує зміну системи цінностей із зміною поколінь, оскільки у межах одного покоління цінності практично не змінюються. Автор доводить, що взаємозв'язок системи цінностей і соціально-економічного статусу носить складний і парадоксальний характер. Характерно, що постматеріалісти «мають кращу роботу, солідну освіту і вищі доходи, ніж матеріалісти; проте для цінностей, на які орієнтуються постматеріалісти, характерна відмова від акценту на економічний успіх». Економічному успіху, у порівнянні з якістю життя, вони приділяють другорядну увагу, роблячи акцент не стільки на обов'язкову зайнятість і високий дохід, скільки на роботу, цікаву, осмислену, таку, що здійснюється у контакті з близькими по духу людьми. Заробляючи більше, ніж постматеріалісти, вони орієнтуються на підвищення не добробуту, а соціального статусу [156].

Зміна змісту праці, зазначає Н. Савицька, із репродуктивної, характерної для індустріальної, ресурсно-залежної економіки на творчу працю, що домінує у знанневій економіці, – основна тенденція нових соціальних відносин, які безпосередньо визначають роль і місце людини у новій економіці. Саме людина виступає рушійною силою розвитку суспільного виробництва за рахунок накопичення і використання продуктивних сил і знань, проте така діяльність, завжди спрямована

всерединою суб'єкта, передбачає зміну, перетворення внутрішнього світу людини. При цьому матеріальний прогрес, зрозуміло, залишається необхідною умовою формування нового господарського порядку, проте новою сутнісною умовою є зміна ціннісних орієнтирів людини. Формується ситуація, у якій головним прагненням особистості стає розвиток і вдосконалення її внутрішнього потенціалу [302, с.137–140].

Праця, як основа основ індустріального суспільства, поступається місцем інформації і знанню.

Знання, на думку Е. Тоффлера, є визначальним фактором у більшості сфер діяльності. Саме знання в інформаційному суспільстві постають консолідуючою основою у формуванні колективної дії. Знання і освіта є тими цінностями, без яких формування колективної дії у новому постіндустріальному суспільстві є неможливим [336].

Зважаючи на реалії сучасного розвитку, стає помітним, що перехід від індустріального розвитку суспільства до постіндустріального призвів до збільшення обсягу інформації, з якою людина стикається кожного дня, підвищення її цінності для виробництва та в управлінських процесах продукує новий рівень суспільних відносин, формуючи якісно новий вид суспільства – нематеріальне, інформаційне суспільство, в якому більшість працівників зайнята виробництвом, збереженням, переробкою та реалізацією інформації, особливо вищої її форми – знань. Інформація стає надзвичайно ціннісним ресурсом у побудові колективної дії, забезпечує швидкий перехід від матеріальної діяльності до інтелектуальної [145, с.16–21], де особистість керується новими мотивами діяльності, і є всі підстави думати, що у найближчі десятиліття постматеріалістичні цінності одержать новий розвиток завдяки нинішнім міжгенераційним змінам. А оскільки, «будучи колись обраними, цінності змінюються дуже рідко», можна прогнозувати стрімке зростання нематеріалістично мотивованої верстви сучасного суспільства, у яку перетворюватиметься колишній вищий клас індустріального світу [133].

Ще однією важливою цінністю інформаційного суспільства, на думку М. Савостьянової, є гроші [303, с.9–13]. Гроші – це влада, здоров'я, молодість, краса тощо. Цей еквівалент усіх перерахованих вище благ і стає універсальною цінністю. Влада, слава, кар'єра також позиціонуються як можливості, тобто теж у певному сенсі – як еквівалент свободи, але не такий універсальний і всемогутній, як гроші.

У постіндустріальному суспільстві зароджується ідея гармонійного поєднання людини та природи, інтелектуального прогресу світової цивілізації, коли особистість у проявах її творчого потенціалу виступає як самоціль суспільного розвитку, а високий ступінь самостійності кожної людини надає праці справжнього творчого характеру. Ця стадія розвитку суспільства іноді ототожнюється з поняттям «інформаційне суспільство». За своєю сутністю, на думку Г. Бірюкової, зазначені терміни є близькими, якщо не ідентичними за своїм змістом, оскільки постіндустріальне суспільство за своєю сутністю і є інформаційним. У цьому сенсі поняття «інформаційне суспільство» є більш конкретним, ніж «постіндустріальне», та включене у дослідницьке поле останнього, але, разом із тим, їх загальний недолік полягає у тому, що вони певною мірою абсолютизують науково-технологічну складову нової епохи та недооцінюють її соціокультурний зміст [35, с.5].

Детальний аналіз цінностей постіндустріальної епохи, зроблений авторкою, дає підстави для формулювання концепту «постматеріалістичні цінності» (центральною цінністю є ідея саморозвитку особистості та актуалізації її творчого потенціалу, який отримав поширення та визнання у сучасних суспільствознавчих науках). Ці цінності віддзеркалюють міжпоколінний зсув від акценту на економічній та фізичній захищеності до зростаючого значення самовираження, суб'єктивного добробуту та якості життя.

Аналізуючи зміни ціннісних орієнтирів у ході формування матеріальних і нематеріальних благ, Н. Людко відзначає, що у постіндустріальному суспільстві відбувається глибока ціннісна

трансформація: матеріалістична система цінностей поступається місцем постматеріалістичній [186, с.98–101]. Зміна шкали життєвих цінностей людини почалася у розвинутих країнах наприкінці 60-х років. На той час можливість самореалізації у професійній діяльності почала займати перші місця у шкалі цінностей представників американського середнього класу, розміри заробітної плати виявились на п'ятому місці. Досліди, проведені пізніше, виявили підсилення цієї тенденції [129, с.29–44; 130]. Якщо раніше більшість людей керувалася мотивами матеріального збагачення, то зараз їх цікавлять можливості самореалізації, утвердження певних амбіцій. Водночас відбувається релігійний ренесанс. Людство знову шукає Бога. За різноманіттям релігійних практик та культів сучасний світ нагадує Римську Імперію наприкінці язичництва. Водночас зростає інтерес до традиційних форм релігійності, що іноді набуває характеру релігійного фундаменталізму (і не на жарт лякає деяких сучасних футурологів). Безумовно, не можна ставити поряд зацікавленість людей у власній самореалізації та сакральність традиційного суспільства. Але, з іншого боку, формування постіндустріального суспільства ще далеко не завершене. І зараз не можна говорити, якою буде духовна атмосфера у зрілому постіндустріальному суспільстві. Однією з головних причин цієї зміни в духовному житті є зміна соціальної системи.

Отже, можна зробити висновок, що в інформаційному, постматеріалістичному суспільстві у формуванні і конструюванні колективної дії соціальних утворень важливу роль відіграють знання, освіта, свобода [31]. Крім цього, відбувається перехід від людини-машини до людини-програми.

2.3. Соціальні зв'язки і організація колективної дії

Найбільш загальною і складною соціальною системою є суспільство, а її елементами – люди, соціальна діяльність яких обумовлюється визначеним соціальним статусом, що вони займають, соціальними функціями (ролями), що вони виконують, соціальними нормами і цінностями, прийнятими у даній системі, а також індивідуальними якостями (соціальні якості особистості, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси тощо).

Соціальна система може бути представлена у трьох аспектах. Перший аспект – як множина індивідів, в основі взаємодії яких лежать ті чи інші загальні обставини (місто, село, трудовий колектив). Другий – як ієрархія соціальних позицій (статусів), що займають особистості, включені у діяльність даної системи, і соціальних функцій (ролей), що вони виконують на основі даних соціальних позицій. Третій – як сукупність норм і цінностей, що визначають характер і зміст поведіння елементів даної системи. Перший аспект зв'язаний з поняттям соціальної спільності, другий – з поняттям соціальної організації і третій – з поняттям культури. Соціальна система, таким чином, виступає як органічна єдність трьох сторін – соціальної спільності, соціальної організації і культури. Ці три аспекти можна співвіднести з трьома вимірами суспільства, які виокремлює Ш. Ейзенштадт – структурним (у нас це спільність), інституційним (статусно-організаційний у нас), та символічним (у нас – ціннісно-нормативним) [395]. В основі усіх цих елементів знаходиться суспільство.

Суспільство, як соціально-філософська категорія, що підпорядковується природним законам діалектики, характеризується розвитком. Суспільство – це «дух товарищескості», який має бути всезагальним, і воно охоплює усіх людей, з якими можна спілкуватися [47, с.5–20]. Суспільство, яке постає системою зв'язків і взаємодій індивідів, має певну структуру, а структура суспільства має кілька аспектів. Насамперед, це «соціальна структура суспільства», тобто сукупність «мікросоціумів» –

соціальних груп, спільнот, які є суб'єктами суспільного життя. Крім того, це є система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони творять історію. Кожна людина, зазначає А. Пилипенко, включена в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, а й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів та цілей індивідуального та суспільного розвитку. Сукупність різноманітних соціальних спільнот, зв'язків між ними становить соціальну структуру суспільства [240, с.135–149].

Тобто таке розуміння суспільства і людини у ньому свідчить про особливий статус людини у ньому. Адже його основою є індивід, соціальні дії, взаємодії та взаємовідносини. Це частина тих категорій, що вказують на розвиток суспільства, що може відбутися лише в системі, під якою потрібно розуміти сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних елементів (індивідів, груп, інституцій) і відносин (зв'язків) між ними. У цьому випадку, ми маємо на увазі наявність двох компонентів: соціальний склад – набір елементів, які становлять дане суспільство, і набір зв'язків цих елементів – розмаїття соціальних зв'язків всіх складових соціальної системи. Варто відзначити, що соціальна система є ні чим іншим, як полем розвитку соціальних зв'язків. Адже кожна окрема людина, навіть наймогутніша, навіть вождь племені, абсолютний монарх чи диктатор – це лишень її частина, виразник функції, яка формується тільки у зв'язку з іншими функціями і яку можна розуміти, тільки виходячи зі специфічної структури та специфічних вузлів напруження цього сукупного зв'язку. Поняття «соціальна система» у науці постає як узагальнююча категорія, під якою розуміють діяльність різноманітних соціальних груп (колективів, спільнот, етносів тощо). Але

саме дане поняття виражає найсуттєвіші риси колективної дії соціальних груп і розкриває їхні зв'язки. З цього приводу відомий мислитель Т. Парсонс, будуючи концептуальну модель суспільства, розумів його як систему соціальних зв'язків. При цьому останнє трактував як в особливий спосіб організовані «вузли» соціальних відносин; вони виступають як специфічні ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів, а також як стійкі конфігурації, які формують статусно-рольову структуру суспільства [231].

Таким чином, соціальний зв'язок є другим компонентом у соціальній структурі суспільства, що сприяє формуванню колективної дії. Це свого роду суспільний «клей», що утримує разом соціально-антропологічні утворення, без яких неможливе існування колективної дії. Основу цієї субстанції становить сукупність залежностей, взаємин, стосунків між людьми, групами, що їх утворюють. Вони (соціальні зв'язки) зумовлюють спільну діяльність індивідів у конкретних спільнотах у конкретний час для досягнення конкретних цілей. Вони мають об'єктивний характер, оскільки їх диктують соціальні умови, в яких діють індивіди і які диктуються ними, а їхня сутність проявляється у змісті й характері цих дій. Тобто соціальні зв'язки виступають одним із основних елементів у формуванні колективної дії. Останнє не відбувається без факторів впливу, що умовно можна поділити на такі групи, які окреслюють наявність соціальних зв'язків: природні (або біологічні), що задаються спадковими ознаками людини, психологічні (почуття спільності, характер раціональних установок), які визначають звички, традиції, норми, правила поведінки); соціально-інституційні, що регламентують соціальні зв'язки та відносини, визначаючи порядок дії соціальних суб'єктів [263, с.21–26; 274, с.20–27].

Що ж до класифікації колективної дії соціальних зв'язків, то вона буває: формальною (котра набуває чинності у регламентації юридично закріплених норм, правил, законів) та неформальною (яка діє стихійно і не має при цьому формальної обов'язковості, юридичного закріплення),

колективними та особистісними, прямими та опосередкованими, міцними та слабкими тощо [274, с.20–27].

З вищевикладеного стає зрозумілим, що в основу колективної дії покладений в першу чергу соціальний зв'язок, що сприяє формуванню спільної мети і в подальшому колективної дії. Під соціальним зв'язком варто розуміти безпосередній контакт, який потім переростає в більш широкий опосередкований зв'язок між людьми. Поступово у процесі спілкування із всієї сукупності розмаїття взаємодій формуються сталі соціальні зв'язки, які на основі раціонально-чуттєвого сприйняття взаємодіючих осіб набувають певних форм, що характеризуються певною поведінкою цих взаємодіючих осіб. Будь-які відносини між людьми починаються з будь-яких взаємин у просторі, із взаємного спостереження та встановлення факту того, що одна особа володіє певними рисами, матеріальними і нематеріальними благами, цінностями, в цілому особливостями, які зацікавлюють іншу особу. Основною ознакою колективної дії виступає суб'єктивне осмислення особою можливих варіантів поведінки людей, які вступають з нею у взаємодію [391, с.211].

Відповідно до цього і формуються складові механізми соціального зв'язку, які у своїх роботах аналізує дослідник: 1) психологічний контакт: спостереження особою певних рис іншої особи пробуджує інтерес до їх пізнання. Інтерес – це перший елемент психічного контакту. Взаємна зацікавленість базується на тому, що ми усвідомлюємо: ця особа може бути корисною для нас, для задоволення наших потреб. Взаємна зацікавленість створює елементарний психологічний контакт. Але він не створює зв'язку, а є умовою і необхідним елементом зв'язку. 2) соціальний контакт: психологічний контакт може перетворитися на соціальний, якщо суб'єкти зустрічаються і починають постійно взаємодіяти один з одним, досягають обміну цінностями (чи це слова, чи предмети, чи ситуація, котрій ми приписуємо особливе значення) [391, с.211].

Завдяки наведеним механізмам, на нашу думку, стає зрозуміло, зв'язок – це в першу чергу взаємні системи дій двох і більше індивідів, між якими у процесі виникає залежність. Наприклад, виробництво машин складається з ряду різних деталей, що у своєму зв'язку і функціональному призначенні утворюють машину. Зрозуміло, що якщо між різними виробниками не відбудеться зв'язок, а виробниками є люди, які перебувають у соціумі, тобто він, автоматично набуває рис соціального, то машина не утвориться, що означає, неможливість утворення колективної дії. Як наслідок, не відбулося утворення соціального зв'язку [274, с.20–27].

Таке бачення є спрощеним, але воно має неабияке значення і в соціальній сфері, оскільки індивіди, перебуваючи у суспільстві, вступають у різні соціальні зв'язки: політичні, трудові, економічні, сімейні, релігійні тощо, не помічаючи цього. Один індивід у суспільстві діє як у своїх власних інтересах, так і в інтересах суспільства, соціальної групи. Візьмемо, наприклад, приватного підприємця, який відкриває бізнес для того, щоб заробляти собі на прожиття. Однак, виробляючи чи надаючи певні блага, він створює умови для існування і розвитку інших. При цьому даний обмін відбувається через соціальні зв'язки.

Це свідчить про те, що соціальний зв'язок є субстанціональною основою колективної дії. Він детермінує будь-які дії суб'єктів суспільного буття. Уявімо собі, що людина поставила собі за мету збудувати будинок. Для цього йому необхідні майстри і матеріали. Пошук цього спонукає її до встановлення різнопланових зв'язків, які у подальшому розвитку сприяють утворенню колективної дії. В іншому випадку, якщо людина не встановить соціального зв'язку з постачальником матеріалу і виконавцями, колективна дія не відбудеться. Фактично ідея залишиться нереалізованою.

Отже, встановлення соціальних зв'язків є важливим елементом у структурі колективної дії, без них вона не відбудеться.

Проте, говорячи про соціальний зв'язок, варто з'ясувати, що він собою являє. Якщо говорити в загальному, то зв'язок являє собою вираження

сумісності чи функціонування розвитку двох або більш елементів чи об'єкта двох (декількох) об'єктів. Зв'язок є найбільш глибоким проявом такої сумісності. Це свідчить про те, що в апріорі соціального зв'язку, звичайно, розуміється набір факторів, які обумовлюють спільну діяльність людей у конкретних суспільствах чи сферах зайнятості у визначений час для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються на тривалий період часу незалежно від персональних якостей окремих особистостей. Це зв'язки індивідів один з одним, а також їхнього зв'язку з явищами і процесами навколишнього світу, що складаються у ході практичної діяльності. Сутність соціальних зв'язків виявляється у змісті і характері дій людей, що складають дану соціальну спільність. Можна виділити зв'язки взаємодії, контролю, відносин, а також інституціонального зв'язку. У залежності від соціальної ролі, яку виконує особистість у суспільстві, від її інтересів і потреб формуються соціальні зв'язки, які є фундаментом у творенні колективної дії [274, с.20–27].

Крім цього, треба відзначити, що вихідним моментом для формування соціального зв'язку може бути взаємодія індивідів чи груп, що утворюють соціальну спільність для задоволення тих чи інших потреб. Взаємодія трактується як будь-яке поводження чи індивіда групи, що має значення для інших індивідів і соціальної групи, чи спільності суспільства в цілому. Причому взаємодія виражає характер і зміст відносин між людьми і соціальними групами, що, будучи постійними носіями якісно різних видів діяльності, розрізняються за соціальними позиціями (статусами) і ролями. Тобто соціальні зв'язки сприяють утворенню не лише колективної дії, а як її результат – культури. Крім цього, зазначає М. Дмитренко, вони повинні й підтримуватися нею [105, с.31–35].

Отже, ми розвиваємо свою думку, викладену у статті «Соціальні зв'язки та організація колективної дії» [274, с.20–27], що людину, як істоту соціальна, яка творить історію, не можливо уявити без соціальних зв'язків – це очевидно і є природою соціальної, колективної дії. Однак, варто

пам'ятати, що людство у своєму історичному розвитку пройшло безліч епох, які мали притаманні лише їм особливості, що мали неабиякий вплив на формування соціальних зв'язків та на дестабілізацію життя.

Все, це говорить про те, що в умовах історичного розвитку суспільства стихійно зростають зв'язки, що загрожує дестабілізації життя. І у цей момент, зазначає В. Мовчан, у дію активно включається наявний у людстві «інстинкт» соціальності [203, с.159–165]. Тобто, вступивши у соціальні зв'язки з подібними собі, індивід підпорядковує свою волю і поведінку тій, що властива лише даній соціальній групі. В такий спосіб індивід зазнає впливу від соціальних утворень в результаті встановлення соціальних зв'язків від колективної дії.

Проте саме така форма, підкреслює авторка, є рятівною для спільноти і для особистості. Творення зв'язків у межах потреб фізичного та духовного виживання спонукає індивідів до солідарності та співробітництва. У такий спосіб порушується питання свободи індивіда, яка у подальшому спричинила до її обмеження. Тобто індивід самостійно, від власних потреб і переконань вступає у ті чи інші соціальні зв'язки, що можуть бути. У часі як довготривалими так і короткотривалими, у подальшому підпорядковується тим правилам і соціальним зв'язкам, що діють у соціальному утворенні, з яким він вступив у соціальні зв'язки. Можливий інший варіант: вступаючи у соціальні зв'язки, їх учасник, суб'єкти обговорюють правила відносин, що виникають після соціальних зв'язків, які у подальшому стають провідними. Але встановлення тих чи інших правил свідчить про те, що колективна дія їх ґрунтується не лише на потребах та інтересах, як першопричинах, а на правилах, а це вже елемент культури.

Таким чином, соціальний зв'язок – це є не що інше, як взаємодія двох і більше соціальних суб'єктів, які ставлять перед собою мету задоволення власних потреб чи інтересів і вступають у взаємодію з метою здобуття взаємного визнання. У ході взаємодії у досягненні поставленої мети виникає колективна дія. Сам зв'язок є точкою біфуркації виникнення колективної дії і

утворення нової культури. Адже соціальний зв'язок передбачає дотримання певних правил, ритуалів, що є обов'язковими для усіх учасників соціального зв'язку і колективної дії.

2.4. Соціальні кліважі та проблема колективної дії

Суспільство – явище складне, багатогранне, нестабільне і неоднорідне. Суспільства різняться за континентальною ознакою, рівнем розвитку політичної культури соціуму, солідарністю колективної дії соціальних груп та низкою інших ознак. За своїм походженням та структурою суспільства бувають: національні та поліетнічні, європейські та атлантичні, відкриті та закриті, монокультурні й полікультурні тощо. У сучасному світі особливої актуальності набувають і формування глобального суспільства. Усе це окремі випадки суспільного життя, яких можна наводити безліч. Кожне суспільство історично формується, економічно розвивається, політично вдосконалюється, ідеологічно визначається. Загалом, зазначає О. Шульц, у структурі соціального життя основне місце належить таким його складовим, як економіка, політика та ідеологія [351, с.303], а основною проблемою будь-яких соціальних досліджень є духовне життя особистості, її самовизначення та можливості самореалізації у суспільстві. Отже, для людини важливою частиною її соціального розвитку є ідентифікація з відповідною соціальною групою, у якій вона зможе реалізуватися як соціальна істота й спрямувати свою діяльність у русло колективної дії соціальної групи з метою отримання благ. Як бачимо, ключовим у цій площині є колективна дія соціальної групи, у якій людина може розвиватися, вдосконалюватися, реалізовувати свої можливості й утверджуватися. Адже без цього існування людини неможливе.

Засади дослідження соціально-політичних кліважів розглядалися у працях В. Андрущенка, Г. Боднараша, О. Задорожного, О. Крисенка, М. Михальченка, Ю. Рябого та інших. Дослідники акцентують увагу на тому,

що соціально-політичні кліважі здійснюють соціальний розлом суспільства. Однак у їх дослідженнях відсутні аспекти аналізу кліважу як такого, що послаблює осмислення колективної дії соціальних груп. Крім цього, дослідники не вказують прямо на ті соціальні кліважі, що здійснюють розшарування українського суспільства, не виокремлюють культурні та геополітичні обставини, що призводять до невизначеності людини.

Мета даного підрозділу – розглянути соціальне середовище як результат колективної дії соціальних груп. Відповідно, завдання – показати людину як істоту, яка прагне діяти у соціальній групі; з'ясувати причину соціальних кліважів в українському суспільстві, що перешкоджають колективній дії.

Людина є своєрідною істотою, яка може розвиватися і вдосконалюватися лише у середовищі подібних собі істот. Таким середовищем, зрозуміло, є суспільство. Адже відомо, що людина від моменту свого народження у процесі соціалізації залучається до суспільного ареалу, в якому знаходить своє місце і починає діяти відповідно до потреб суспільства. Тобто життя людини, з точки зору дії, можна умовно розділити на два етапи: першим етапом є дія людини, що направлена на входження і вивчення соціального ареалу; другим етапом виступає діяльність людини, що спрямована на своє вдосконалення і розвиток. Як бачимо, в обох випадках дія людини спрямована на задоволення певних потреб. Їх може бути безліч, але основне їх завдання полягає у тому, що під час задоволення власних і суспільних потреб людина й суспільство отримує відповідні блага [262, с.56–61].

Зважаючи на те, що соціальний ареал людини є надзвичайно широким, у сучасних умовах вона як істота, котра мислить, може сама обрати ту сферу діяльності, де їй буде комфортно.

Крім цього, доцільно відзначити, що суспільство як соціальний ареал є структурованим. Адже саме структуризація як явище впорядковує розвиток суспільства, сприяє тому, що людина, маючи ті чи інші можливості,

відносить себе до певної групи, а результат своєї дії розглядає як можливість отримання блага усієї групи.

Таким чином, суспільство – це соціальне середовище, яке є необхідним для існування людини, результатом її інтелектуальних та фізичних дій. Людину, з одного боку, можна вважати істотою, що належить до світу природи, а з іншого, за визначенням Аристотеля, – істотою політичною, яку неможливо уявити поза суспільством. У такий спосіб не можна заперечити подвійної природи людини, її суспільно-індивідуальної природи. Людина існує в суспільстві і своєю дією впливає на розвиток історичних подій індивідуально чи колективно. Згідно із тими концепціями суспільств, що існують у сучасній філософії, суб'єктом соціально-історичного процесу може бути як харизматичний лідер, особистість, так і суспільні групи, класи тощо. Адже суспільство, як система соціальних зв'язків, завжди передбачає наявність високого рівня розвитку суспільної свідомості, тобто спільність колективної дії людей, які визначилися у своїх потребах та інтересах, формують цілі суспільної діяльності та колективної дії соціальних груп.

Отже, як бачимо, людина і суспільство пов'язані між собою. В. Петрушенко навіть говорить, що такий зв'язок має глибинний характер: і те, і інше набувають своїх власних якостей лише на основі соціальних процесів, тобто у процесі зміни природи як такої, що оточує людину, так і тієї, що діє у самій людині і постає її природними потенціями та завдатками [239, с.368].

З історії розвитку суспільства відомо, що люди сприймали та осмислювали себе як органічну частку людського загалу: чи-то роду, чи сім'ї, чи нації, етносу або народу, тобто часткою соціальної групи. Архаїчна людина усвідомлювала себе як вияв загальної колективної дії; у Стародавній Греції (як і в деяких інших народів) найстрашнішим покаранням вважалося вигнання за межі проживання полісу (етносу, народу). Аристотель у своїх творах характеризував людину як «істоту суспільну» («Зоон політікον»), а К. Маркс визначав сутність людини як сукупність певних суспільних

відносин. Проте в людській свідомості фіксувалися не лише моменти злиття людини із соціальною групою, людською спільнотою, а й моменти їх протистояння та навіть – ворогування (сьогодні ми можемо побачити це на прикладі політики та окремих локальних війн).

Варто відзначити, що у міфах античних часів звучав мотив про те, що окремий індивід може чомусь відокремитися, відпасти від загалу; в давньогрецьких трагедіях змальовувалися ситуації, коли окрема людина протиставляла себе роду. Але, як свідчать ці твори, в усіх випадках, як правило, людина була приречена на загибель, оскільки спроможність зберегти життя, продовжувати його та нарощувати засоби і умови його відтворення могло лише об'єднання декількох людей. Лише з розвитком суспільства у добу Нового часу окремий індивід починає поставати в якості самодіяльної одиниці здійснення своєї життєдіяльності, а в епоху Відродження високо підносили значущість та гідність окремої людини. Прогресування цього явища призвело до того, що саме індивід почав розглядатися як єдина реальна та суверенна соціальна одиниця, а суспільство, суспільні зв'язки та стосунки, у кращому випадку, повинні були створювати умови для його самореалізації.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що суспільство, соціальні групи, політика і людина тісно взаємопов'язані, адже результатом діяльності соціальних утворень є колективна дія, а людина розглядається як її основне джерело.

Цікавий погляд на колективну дію простежується у Дж. Міда, Г. Блумера, Е. Дюркгейма. Зокрема, на думку Дж. Міда, колективна дія – це співпраця між двома і більше людьми у межах великих організацій та інститутів [198, с.222–224; 202]. Г. Блумер дещо доповнив Дж. Міда, зокрема зазначивши, що колективна дія є основною частиною суспільства. Без неї не може відбутися і саме суспільство [112]. Адже у взаємодії люди знаходять спільне поле діяльності, до якого причетний кожний окремий індивід, що вносить свій вклад у конституювання колективної дії. Останнє не можна

розглядати як суму дій чи надіндивідуальної реальності, як це робив Е. Дюркгейм [112]. На думку Г. Блумера, колективна дія – це є багатоманітна взаємодія різних індивідів, що розглядається як процес [38, с.150–159].

Зважаючи на вищевикладене, виникає запитання, а хто координує, спрямовує колективну дію соціальної групи? З гіпотетичної точки зору таким керівником може бути будь-хто. Але насправді, зазначає В. Ледяєв, варіантів такого «будь-кого» значно менше, ніж ми про це можна уявити. Соціологи – прихильники «стратифікаційної теорії» вважають, що домінуючу позицію у суспільстві займають представники вищого класу. Адже саме вони володіють високим статусом, престижем, економічними, соціальними та інтелектуальними ресурсами. Якщо ж поглянути на сучасний стан розвитку суспільства, то без всяких соціологічних досліджень видно, що найбільш впливовими є бізнесмени [428, с.112], про яких так часто говорять ЗМІ. Іншої точки зору дотримуються політологи, котрі вважають, що в плюралістичній політичній системі не має бути переваги тих чи інших груп, оскільки такі переваги призводять до монополізації влади колективною дією лише однієї соціальної групи. Наслідком такої монополізації є встановлення тоталітарної системи. Прикладами цього можуть бути колишній СРСР, КНР та ряд інших країн; на сучасному етапі такими є Росія, деякі країни Африки та ін.

Крім цього, політика – це сфера колективної дії значних груп людей, різних історично утворених спільностей, яка спрямована на завоювання, утримання та використання державної влади. Тобто, йдеться про можливість реалізуватися людині у колективній дії груп, що беруть участь у політичному житті суспільства і борються за владу. Таке можливе лише у демократичних суспільствах.

Якщо говорити про демократію, то вона повинна характеризуватися тим, що декілька соціальних груп ведуть постійну боротьбу за владу, хоча колективну дію цих соціальних груп ми не можемо розглядати як боротьбу. На думку К. Стоуна, політика – це «дещо більше, ніж боротьба між пануючими і підлеглими групами» [458, с.23–38]. Поряд з необхідністю

домінування над опонентами, не менш важливу роль у політичній діяльності відіграє здібність досягати поставленої мети – «влада для». Її важливість обумовлена складним характером соціальних зв'язків, їх високою варіативністю і мінливістю. У сучасному фрагментованому світі «проблема полягає у тому, як забезпечити рівень кооперації між частинами суспільства, достатньої для вирішення завдань у відсутності всеохоплюючої структури влади і єдиної ідеології» [458, с.23–38]. Окремі актори розуміють свої можливості, і тільки разом з іншими акторами вони можуть реалізувати свою мету, тобто досягнення мети одного актора може відбутися при сприянні колективної дії інших акторів. При цьому роль «влади для» особливо є значущою для формування прогресивних режимів, які часто протистоять акторам з великим економічним ресурсом. Проте утворення і підтримка коаліції спільної колективної дії у відповідному напрямі часто ускладнюється; через це у К. Стоуна в кінці координація колективної дії виходить на перший план [458, с.23–38].

Отже, політика є тією сферою діяльності людини, в якій висвітлюється колективна дія соціальної групи. Адже саме у цій сфері люди об'єднуються у політичні партії, рухи, класи та інші об'єднання з тією метою, щоб боротися за владу. Однак, зважаючи на реальний стан у політичному житті постсоціалістичних країн, виникає проблема соціальної взаємодії індивідів, що перебувають у політиці.

Саме об'єднання у соціальні групи у політичному бутті породжує проблему соціальної взаємодії, адже вона ґрунтується на взаємних інтерпретаціях когнітивних систем індивідів, що взаємодіють. Приписування певного змісту ментальному стану індивіда, на думку В. Навроцького, передбачає ідентифікацію мотивів його поведінки, яка так чи інакше ґрунтована на типізації [208, с.3–12]. Взаємна типізація учасниками взаємодії мотивів своїх партнерів, яку здійснюють у цих інтерпретаціях, веде до формування стійких характеристик колективної діяльності. Сьогодні недостатньо говорити, що політичні індивіди погоджуються з точкою зору

«іншого» або приймають його установку. У процесах політичної взаємодії, і не лише політичної, функціонують «ми-установки», які реалізуються у відповідній колективній дії. Така колективна дія лише за формою буде відповідати колективу, а за змістом матиме виключно індивідуальний характер. Це пов'язано з тим, що кожен індивід колективної дії має особисте ціннісне ставлення при формуванні своїх переконань та зобов'язань. Про колективність і за формою і за змістом ми можемо говорити лише у тому випадку, коли мова не йтиме лише про їх утворення, але і про діяльність, а це неможливо без віри. Для того, аби мати статус учасника колективної дії, достатньо, щоб віра була спільно поділеною між усіма членами соціальної групи.

Варто відзначити, що більшість політиків, за допомогою політичного маніпулювання вдаються до втілення у життя суспільства соціальних кліважів. Особливо це загрозливо для суспільств перехідного типу, до яких належать постсоціалістичні країни. Саме через утворення політичних міфів, слугам бізнесових кланів вдається прийти до влади. Така ситуація пояснюється різними темпами економічного розвитку регіонів, полярністю менталітету (наслідок історичного розвитку держави) тощо. У цій ситуації соціальний кліваж відіграє важливу роль у соціальному протистоянні всередині суспільства, в якому людина сповідує точку зору не союзника, партнера, а – опонента. У такому протиставленні не може бути й мови про солідаризацію дій соціальних груп, а йтиметься про поляризацію суспільства, що дає підтримку тим чи іншим політикам у боротьбі за владу. Така поляризація зумовлена не лише політикою, а й культурою, географією тощо. Проте, всі ці соціальні кліважі є основою для політичної міфологізації, яку так полюбляють використовувати політики та зацікавлені бізнесмени.

Необхідно зазначити, що в українському суспільстві найбільш популярними соціальними кліважами є перебування України на межі культур і світів. Соціальні кліважі позначають ті внутрішні «тріщини» у соціальних групах, які можуть призвести до їхнього розколу у подальшому, але можуть і

позначити здатність представників однієї соціальної групи до розуміння цінностей іншої групи. Однак таку здатність можна розвинути лише на шляху свідомого подолання кліважів, а не на шляху їхнього поглиблення і закріплення.

Вбираючи вплив двох світів, зазначає Н. Скотна, – європейського і азійського, а значить світоглядів та світосприйняття, формувалася українська регіональна цивілізація. Географічне розташування українських земель, відображення пограничного становища в історії, культурі, ментальності, суспільному житті українського народу дає підстави для розповсюдженої останнім часом характеристики України як держави, що переповнена соціальними кліважами [111, с.129–135], а це наклало свій відбиток на її «умовний» розкол. Поштовхом для розповсюдження такої думки стали праці С. Хангтінгтона.

Хоча ще задовго до того, як побачили світ праці зазначеного дослідника, український геополітичний фактор отримав осмислення в дослідженнях теоретиків української глобалізації. Більшість українських учених підкреслювали унікальність колективної дії соціальних груп у культурі, виробництві, способі життя тощо. Отже, знайомлячись із працями вітчизняних та зарубіжних дослідників, можна дійти висновку, що соціальні кліважі закладені самою природою – вони є перешкодою на шляху солідаризації колективної дії, їх потрібно уникати, а не навпаки, підтримувати, як це роблять політики у своїй професійній діяльності.

Практично не викликає суперечок визнання того факту, що Україна в геополітичному та культурному відношенні знаходиться на стику двох світів, що є підставою для утворення соціального кліважу у виборі вектора економічного розвитку та зовнішньополітичних зносин. Цей прикордонний статус українських земель описував англійський геополітик Х. Дж. Макіндер, який назвав Україну «географічною віссю світу», «світовим островом», «культурним кордоном» Європи, що захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного тиску азіатів [95, с.266]. Сучасні

українські дослідники використовують сучасні терміни. Зокрема В. Дергачов називає Україну «межовою державою», де сходяться «краї» трьох геополітичних просторів [102], В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко вважають нашу державу проміжною цивілізацією [158, с.552–562].

Отже, з цього можна зробити висновок, що геополітичне становище нашої країни має неабиякий вплив на утворення соціально-політичних кліважів, а це у свою чергу гальмує як політичний, так і економічний розвиток українського суспільства, ослаблює колективну дію окремих соціальних груп. Як приклад, розглянемо деякі фактори внутрішнього кліважу українського суспільства за культурною характеристикою.

Оскільки культура є загальною темою більшості визначень, то вона в широкому сенсі включає у себе усі цивілізаційні характеристики. Культура може як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство, як сприяти, так і перешкоджати втіленню у життя нових взірців і моделей людської поведінки. Як сукупність значень, цінностей і норм суспільства в цілому чи певної соціальної групи, культура бере участь у виробленні ідентичностей, легітимізуючи та репрезентуючи їх у суспільному середовищі. Саме культура консолідує людей, спрямовує їх колективну дію у напрямі того, що вважає справжнім, правильним, справедливим, важливим, корисним, «своїм», а що – ілюзорним, неправдивим, некоректним, «чужим». Зважаючи на таку важливу роль культури у колективній дії, варто звернути увагу на сучасну культурну мапу нашої держави. Адже та культура, яка була відома нашим прашурам, сьогодні для більшості підростаючого покоління втрачає сенс, вона не може виконати консолідуючої ролі в усіх соціальних групах для отримання як економічних, політичних, так і духовних, моральних благ. З'являються нові види культур – субкультури, що носять синтетичний характер, але на проміжному етапі можуть консолідувати окремі верстви суспільства, зупинити дію соціального кліважу, підсилити колективну дію окремих соціальних груп.

Суспільство відіграє важливу роль у житті людини, адже саме в ньому вона може розвиватися, вдосконалюватися і діяти. Ефективність дії залежить від самої людини і від тієї соціальної групи, до складу якої вона входить. Однак, з переходом українського суспільства від одного стану розвитку до іншого (від тоталітаризму до демократії) утворилося чимало нових видів зайнятості, що призвело до розшарування суспільства на локальні соціальні групи з новими орієнтаціями. Неабиякий вплив на колективну дію цих соціальних груп мають і політики, які, використовуючи різні міфи [452, с.231–217], геополітичне становище нашої держави, культурну різноманітність тощо, поглиблюють соціальні кліважі. Наслідком поглиблення соціальних кліважів є ослаблення колективної дії інших соціальних груп, що беруть активну участь у соціально-політичному, економічному та культурному житті суспільства.

2.5. Соціальний діалог як засіб конструктивної колективної дії

Розглядаючи питання колективної дії як соціального феномену, не можна пройти повз таке явище як діалог, адже колективна дія, як вже зазначалося у попередніх публікаціях, – це взаємодія двох і більше осіб щодо досягнення спільної мети. У цій ситуації стає зрозумілим, що досягнення спільної мети можливе не лише завдяки дії індивідів, які об'єдналися, а й важлива роль відводиться діалогу, оскільки він є важливим елементом у формуванні колективної дії, без нього колективна дія може не відбутися. Діалог дає можливість усвідомити цінності його учасників, виявити спільні їхні цінності, а отже сприяти організації колективної дії. Крім того, діалог виступає одним з основних засобів нейтралізації деструктивної дії соціальних кліважів на колективну дію. Все це дає підстави говорити про діалог як про один із основних засобів реалізації конструктивної колективної дії. На противагу цьому, колективні дії, спрямовані проти інших осіб та

спільнот, зокрема, такі, що об'єктивно призводять до поглиблення соціальних кліважів, появи соціальних патологій тощо – постають як деструктивні. Критерій розрізнення конструктивності та деструктивності колективних дій, отже, полягає у таких базових цінностях учасників колективної дії, які мають прямі соціально-функціональні наслідки.

Крім цього, сучасна соціально-політична та економічна ситуація, яка утворилася в Україні і світовій політиці, передбачає необхідність узгодження інтересів індивідів, різних соціальних груп та органів влади цивілізованим, безконфліктним шляхом. Саме це завдання актуалізує необхідність формування механізмів поєднання різних суспільних інтересів з метою запобігання потрясінням, зниження соціальної напруги та досягнення ефективності колективної дії.

Таке бачення ролі спілкування у житті людини підводить нас до думки, що діалог є одним із ключових, виключно важливих елементів у формуванні колективної дії, оскільки розвиток ефективного діалогу є необхідною умовою колективної дії.

Отже, під діалогом у колективній дії слід розуміти процес, що включає всі можливі типи переговорів, консультацій, обміну інформацією між учасниками колективної дії, що спрямований на успішне досягнення мети і задоволення відповідних потреб.

Звернення до діалогу, як феномену спілкування, є однією з найбільш характерних рис філософії і культури, без його осмислення неможливо осягнути до кінця, що таке людина і чого вона прагне. Особливий інтерес викликали дослідження поняття діалогу, різноманітних трансформацій його в історії та сучасності, у вимірах спілкування. Традиції вивчення спілкування і діалогу в філософії передбачають декілька інтерпретацій для опису цих понять, які підтверджують їхній високий психологічний потенціал.

Дослідженням діалогу, його інституціоналізації на національному та міжнародному рівнях, його потенціалу як інноваційного ресурсу сталого розвитку суспільства і відтворення людського капіталу займаються

представники різних суспільних наук – філософи, політологи, соціологи, юристи, економісти та ін. Проте багато у чому усі попередні наукові праці із зазначеної тематики – це, здебільшого, розгляд різних аспектів культури і механізму досягнення взаєморозуміння.

Основу наукових напрацювань діалогу складають твори давньогрецького мислителя Платона [241], праці українського просвітителя Г. Сковороди [313], представника російської релігійної філософії В. Соловйова [321], представників філософії діалогу М. Бахтіна [24; 25; 26], М. Бубера [44, с.294–370], С. Франк [356 –358.], П. Флоренського [354; 355] та ін. Дослідники намагалися розглянути проблему людини через доведення того, що в структурі людини як особистості – тобто певній цілісності, звідки вона і може розгорнутись у безмежжя своїх найкращих людських можливостей – велике значення має її вміння відкриватись іншим і тим самим відкривати собою інших, тобто вміння вибудовувати стосунки. Важливо зазначити, що і сучасні дослідники (В. Рахлін, Н. Бонецька, А. Пігалев, І. Пешков, С. Гуревич, В. Малахов) рухаються в межах проблематики діалогу. Така позиція притаманна філософам, для яких персоналістичні питання вирішуються через визнання того, що для становлення людини найбільш необхідним і продуктивним є діалог, діалогічний спосіб відношення, і з'ясувати природу особистості можна, враховуючи розуміння її діалогічної природи. Інші дослідники: Ж.-Ж. Руссо, Ш. Фур'є, А. Сен-Симон, Дж. Мілль, А. Маршал розглядають діалог як об'єктивну умову функціонування суспільства. Тобто діалог виникає заради благодатного життя. Виходячи з цього, діалог може іменуватися як «партнерство», «суспільний діалог», «співробітництво праці і капіталу». Отже, діалог постає важливою умовою у формуванні колективної дії.

Важливі для нашого розгляду положення містять також праці сучасних російських та вітчизняних учених М. Бойченка [42], Л. Владиченко [57], К. Гарнаги [71], Н. Гринчишин [90; 91, с.162–164], Т. Колокольцевої [154],

О. Котовської [157], Л. Озадовської [221], М. Раца [288, с.20–32.]
Л. Ушкалова, О. Марченка [344, с.101] та ін.

Метою даного підрозділу стало розкриття ролі діалогу у конструюванні колективної дії. На досягнення мети спрямовано такі завдання: з'ясувати суть діалогу як соціального феномену; показати його важливість у колективній дії.

Вперше з діалогом ми зустрічаємось у античній філософії, де його розуміли як метод знаходження істини за допомогою певних питань і методичного пошуку на них відповідей. Якщо софісти називали діалектикою мистецтво видавати хибне й сумнівне за істинне, то Сократ, на думку Л. Озадовської, вважав діалектику таким способом ведення вченої розмови, який дає змогу віднайти істинне через зіткнення протилежних думок [220, с.54]. І це не випадково, адже в сучасній науці діалог – це, перш за все розмова, низка висловлювань двох або більше осіб на певну тему, а, по-друге, – це вільний обмін думками, переговори [331], обмін ідеями або точками зору щодо специфічного предмета з метою досягнення розуміння [447, с.756]. Як бачимо, діалог у соціальному середовищі постає тим явищем, що дозволяє віднайти порозуміння між двома і більше індивідами, соціальними групами тощо у досягненні поставленої мети. Тобто таке порозуміння, у певному розумінні, конституює колективну дію суб'єктів, що вступили у діалог. Відповідно до цього відбувається формування соціальної конкретики людського буття. Таке бачення діалогу у колективній дії підводить нас до думки, яку започаткував Р. Барт і розвинула С. Гатальська, що розв'язання проблем діалогу – це розв'язання проблем людського буття [72]. За словами Р. Барта, завжди домагалася діалогу класична мова, яка створювала світ, де люди не були самотні, де будь-яка річ виявлялася формою зустрічі з іншою людиною [71]. Мова несе в собі відчуття блаженної безпеки, тому що її природа є безпосередньо соціальною. Не було жодного класичного жанру, жодного класичного тексту, який би не передбачав

колективного споживання, що немовби відбувалося в атмосфері спілкування та бесіди.

Діалог, на думку К.Гарнаги, розглядався в літературі (філософській, філологічній, естетичній, психологічній тощо) як класична форма мовленнєвого спілкування, як літературний жанр, як метод філософування, як особливий стиль наукового мислення, протилежний монологізмові, як специфічний гуманістичний літературний жанр, як засіб спілкування й структурне визначення гуманістичного мислення й, зрештою, як механізм внутрішньої і міжкультурної взаємодії [71]. Іншими словами, діалог розглядається не лише як найбільш поширене середовище взаємодії у соціальному світі, але і як переважна форма взаємодій.

Діалог – це первинна, родова форма людського спілкування, що визначає здоровий психічний розвиток особистості; провідна детермінанта цього розвитку. Діалог визначається по-різному: розмова, обмін репліками двох і більше людей тощо. На думку М. Бахтіна, діалог – це взаємодія двох чи кількох повноцінних взаєморозумінь, які не зводяться до одного чи до іншого із зазначених позицій. На особистісному рівні діалог є спілкуванням вільних рівноправних співбесідників на основі взаєморозуміння та співпереживання [24].

У цьому контексті ми погоджуємося з думкою більшості вчених, які вважають, що подібні визначення не є достатніми, оскільки вони тільки певною мірою охоплюють різноманітні «діалогові форми спілкування», такі як розмова, бесіда, суперечка, дебати, дискусія тощо. Ототожнення цих форм спілкування і діалогу призводить до нерозуміння місця і ролі діалогу в системі різноманітних форм спілкування та практичної діяльності, а тим паче конструювання колективної дії як одного із видів діяльності й взаємодії. Таке бачення діалогу дає підстави говорити про те, що діалог є невід'ємною частиною людського світу, він є унікальною особливістю соціальної природи, що пронизує усі сфери суспільних відносин.

Викладене є підставою для того, щоб зазначити, що діалог є тим соціальним явищем, яке сприяє у розбудові стратегії щодо досягнення спільної мети. Слід наголосити, що діалог так само як і колективна дія можливий за наявності не менше двох суб'єктів, тобто має бути присутнім «Я» і «Ти». У цьому контексті зазначав Л. Феєрбах, що «Ти» є розумом для «Я». [345, с.250]. Тобто окрема людина як у діалозі, так і в колективній дії розцінюється, як щось відрубане, недосконале, не містить людської сутності у собі ні як в істоті моральній, ні як в мислячій, ні як в дійовій. Людська сутність є наявною тільки у взаємодії через спілкування, в єдності людини з людиною, в єдності, що опирається на реальність відмінності між «Я» і «Ти» [345, с.203]. Це свідчить про те, що сама людина у соціальному середовищі виступає соціальним організмом, який функціонує, але без сторонньої допомоги не може зрозуміти суть свого функціонування. Така ситуація свідчить про те, що людина без сторонньої допомоги не може стати собою, це відбувається лише у діалозі з іншими. Адже дух, про який говорить М. Бахтін, з середини не бачить своїх меж, не має свого образу. Він надається лише в процесі взаємодії, іншими словами, – у колективній дії, оскільки у колективній дії людина бачить світ, бачить світ інших, але не бачить свого «Я». Інші бачать її у світі як людину, яка володіє, в такий спосіб, надлишком бачення у порівнянні з іншими [24].

Аналізуючи значення діалогу і його можливості, не можна не відзначити напрацювань М. Бубера. Адже започатковані його принципи моменти найвиразніше представлені діалогічної парадигми в широкому її розумінні з очевидністю простежуються й у Е. Левінаса. Так само, як і для М. Бубера, стан діалогічного спілкування для Е. Левінаса є сутнісною основою нашого «Я». Замість Буберівського «Ти» Е. Левінас говорить про «Іншого». «Інший» у Е. Левінаса – не божественний адресат, а передусім вразлива й «нага» людина – наш ближній, який водночас є абсолютно «інакшим» стосовно нас самих [167, с.145]. Отже, Е. Левінас, на думку Н. Гричина, розглядає діалог як універсальну умову людського буття,

розрізняючи в діалогічному просторі антропологічний, психологічний та соціальний аспекти, а також залучаючи нове поняття – асиметрії діалогічних відносин [89]. Асиметричність відносин проявляється двояким способом: 1) як нерівність (я багатий, інший – бідний); 2) у своєму ідеалі як протилежність статей – чоловічому протистоїть асиметрично інше, жіноче [167, с.145].

Все це дає підстави стверджувати, що діалог у колективній дії сприяє узгодженості роз'єднаних людей, конструює їх подальшу діяльність, без нього людина детерміновано безсила, не має зв'язку з іншими і в такий спосіб є приреченою бути ізольованою і самотньою у побуті. Діалог – це засіб поєднання різних смислів, у якому відбувається формування орієнтації розуму на взаєморозуміння і взаємодію. Адже зазначені соціальні процеси у групі неможливі без цивілізованого діалогу, в процесі якого він має здійснюватися на високому культурному рівні. У цьому контексті влучною є думка Г. Сковороди, який сказав, що діалог – це шлях до істини, адже учасники софістичних суперечок керуються бажанням виграти її, а учасники діалогу – прагненням встановити істину [312]. Варто зазначити, що відповідний рівень і позитивні наслідки такого діалогу обумовлені станом культури громадян, суспільства в цілому, наявністю належної толерантності.

Отже, виходячи із значення діалогу у колективній дії, можна виокремити його принципи, запропоновані Л. Владиченко: народження нового сенсу в позиціях суб'єктів діалогу; досягнення взаєморозуміння шляхом обміну сутнісними поняттями його учасників [57, с.4; 58]. Разом з тим, обґрунтовуючи сутнісні характеристики діалогу, автор вказує, що діалогу відповідають рівноправні, симетричні, паритетні відносини суб'єктів діалогу, які одночасно є партнерами. Такий підхід до визначення сутності діалогу є не зовсім вдалим, адже для визначення характеристик діалогу автор використовує термін «партнери», що, у свою чергу, потребує уточнення сутнісних ознак. Суперечливими є й інші ознаки, такі як єдність суб'єктів діалогу, яка виражається в близькості структур духовного світу, типовості

проблемних ситуацій, які виникають перед суб'єктами, їх позиціями і точками зору [57]. Адже в системі суспільних відносин актуальність діалогу виникає найчастіше між суб'єктами, що належать до різних соціальних спільнот (класових, трудових, професійних тощо) та далеко не завжди мають однакові структури духовного світу. Такий підхід свідчить про деякі складності у формуванні колективної дії, які не можна подолати без застосування діалогу. Крім цього, діалог у формуванні колективної дії є чи не найважливішим засобом. Однак він можливий за наступних умов: наявність мети діалогу; спрямованість на знаходження істини; істина є однаковою цінністю для всіх учасників діалогу; суб'єкт-суб'єктний характер; рівноправність учасників; толерантність та відповідальність; обмін сутнісними поняттями його учасників; народження нового сенсу в позиціях учасників діалогу; прагнення конструктивного результату – досягнення взаєморозуміння та раціональної взаємодії у сфері комунікативної і практичної діяльності; вимірюваність результату діалогу.

Він виступає як особливий тип спілкування, що припускає активну взаємодію рівноправних суб'єктів. Діалог є специфічною формою взаємодії людини з іншими людьми як взаємодія суб'єктів. Мова іде не просто про дію одного суб'єкта на іншого, а безпосередньо про взаємодію.

Тобто діалог постає засобом конструювання соціального простору, в якому беруть участь усі соціально-професійні групи, когорти різних вікових рівнів чи поколінь, гендерних ознак чи політичних орієнтацій, силами громадських дій та ініціатив, створюючи об'єднання, союзи, партії, холдинги, асоціації, корпорації, молодіжні «парламенти», рухи тощо. Своєю діяльністю, колективною дією вони впливають на розвиток нових конструктивних форм соціальної свідомості та засад громадського самоврядування, а головне – інтеграційних процесів у суспільстві в цілому.

Ці організації, або, як їх ще називають, соціальні утворення, стають важливим чинником формування системи впливових колективних дій як на життєдіяльність суспільства, так і безпосередньо на суспільну, політичну та

економічну свідомість особистості – суб'єкта цих інтеграційно-конструктивних процесів. Проте цей процес не відбудеться і колективна дія не буде ефективною, якщо між учасниками діалогу не сформоване позитивне ставлення один до одного і не буде встановлена відкритість між його суб'єктами.

Активними суб'єктами діалогу, зазначають С. Наумкіна і Ю. Ткачук, є профспілки, підприємці, різнопланові рухи, організації структурованих груп населення (пенсіонерів, інвалідів), а також релігійні, фермерські об'єднання, товариства взаємодопомоги тощо [211, с.212–128]. Всі зазначенні суб'єкти випромінюють колективну дію, що ґрунтується на діалозі. Він забезпечує цивілізоване, ефективне регулювання відносин, запобігає утворенню соціальних конфліктів.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, ми бачимо, що обов'язковими складовими структури діалогу є: 1) суб'єкти, 2) предмет обговорення, 3) простір дії, 4) час дії.

У цьому контексті важливою є думка Ф. Фукуями, який, продовжуючи ідеї Е. Дюркгейма, відводив важливу роль такому явищу, як солідарність. У своїй праці «Довіра: соціальні добродетності і творення процвітання» він закликає до відродження таких «старих» і вічних цінностей, як узгодженість дій, взаєморозуміння, довіра.

Адже довіра, як філософська категорія, на нашу думку, демонструє характер розвитку соціального партнерства як на рівні суспільства, так і окремих його сфер міжособистої, міжгрупової взаємодії, що забезпечує узгодженість та стійкість колективної дії у досягненні мети. Вона виступає продуктивною соціальною конструкцією взаємодії. І недооцінка цього фактора взаємодії призводить до неефективності колективної дії, до її непередбачуваності, ризиків, зниження ідентифікаційного процесу. Через це довіра виступає засобом накопичення соціального капіталу, основою якого є згода. Саме довіра у соціальному середовищі формує колективну дію, її

здатність, готовність до балансу інтересів, до співпраці, діалогу, партнерства тощо [263, с.56–61].

З вищенаведеного ми розуміємо, що без цих цінностей колективна дія не відбудеться. Ф. Фукуяма стверджує, що всі країни світу поділяються на країни з високим і низьким рівнем довіри [363]. Зокрема останні змушені сплачувати додатковий прямий податок за відсутність довіри між людьми, тоді як перші отримують нагороду за панування довіри та взаєморозуміння у вигляді політичної, економічної, соціальної стабільності, зростання добробуту індивідів та підвищення рівня життя. Йдеться про те, що чим вищий рівень довіри індивідів у соціальній групі, тим ефективнішою буде колективна дія у досягненні поставленої мети і навпаки, чим нижчий рівень довіри – колективна дія є слабшою, малоефективною, і як наслідок досягнення мети є довгостроковим або вона може бути зовсім не досягнута.

З цього можна зробити припущення, що колективна дія організацій як соціального інституту і спільноти виконує функції соціального захисту, підтримки, соціальної адаптації, актуалізації ресурсів до соціалізації та розвитку особистості, тим самим формуючи цілу низку очікувань-сподівань, мотивів та оформлення актуальних соціогенних потреб.

Отже, організація як соціальне оточення та носій ознак інтегрованої культури чи значущих форм ідеології, переконань, що формують усталені форми соціальних стосунків і ставлень, утворюють різноманітність та різновиди колективних дій. В основу різноманітності покладена потреба. Щоб задовольнити власну потребу, потрібно досягти взаємної вигоди. У такому розумінні діалог повинен передбачати (містити) обопільну вигоду суб'єктів: 1) головна умова діалогу – спільно обґрунтований відгук на потреби суспільства, запити й очікування соціального чи професійного оточення; 2) діалог має створити умови для взаємної підтримки у «свободі дій»: слід допомагати один одному виходити зі складних ситуацій замість того, щоб обплутувати супротивну сторону обмеженнями; 3) слід прийняти угоду «про принципи взаємодії», у якій погодити загальну процедуру,

котрою сторони користуватимуться (повинні користуватися), не обмежуючи себе, для розв'язання проблем у ході їх виникнення; 4) варто прийняти угоду про «взаємоподілювані цілі». Така угода в цілому повинна відповідати інтересам кожної із сторін, і ці інтереси мають спільні, сукупні та загальні витоки (початки).

Це свідчить про те, що діалог не може існувати поза межами суспільства – лише в ньому він розвивається і виконує свої функції у конструюванні колективної дії. Однак для нього, зазначають В. Жуков, Р. Прітцер та Л. Рихлі, необхідні наступні умови: наявність волі й відданості справі усіх учасників колективної дії, сприятливе соціальне середовище, відсутність адміністративного тиску, повага до основних прав і свобод людини [118, с.91–96; 293, с.104–136].

Все це можна трактувати словами І. Довгаль як алгоритм соціальної взаємодії, в ході якої кожний суб'єкт бере участь у взаємодії, реалізує власну поведінкову стратегію стосовно зміни чи формування окремих аспектів соціального поля. З огляду на принципи здійснення соціального діалогу її можна описати як структуру комунікативних впливів, що змінюють соціальні ситуації або соціальні системи. В її основі – прагнення до реалізації інтересів, потреб шляхом пошуку ефективних способів, прийомів впливу на соціальні об'єкти, процеси [106, с.276–281].

Як бачимо, діалог можливий за наявності певних умов і з цим важко сперечатися, адже відсутність хоча б однієї із зазначених умов призводить до знищення діалогу, а значить і колективна дія як така зникне або її ефективність буде зведена до мінімальної межі. У цьому контексті варто відзначити, що діалог, який спрямований на підвищення ефективності рівня колективної дії соціальних індивідів, обов'язково має відповідати цілям, завданням і функціям того чи іншого соціального утворення, чію колективну дію розглядають. Відсутність такої відповідності призводить до появи так званих «зайців» (термін введений М. Олсоном), що знижує колективну дію як одного із видів соціальної дії.

Діалог у колективній дії сприяє узгодженню інтересів соціальних груп. Він виступає умовою гармонізації відносин. Саме про це у своїх працях, але в більш широкому розумінні – охоплюючи різні сфери життя суспільства, від виробництва й розподілу продукції до виховання та навчання молоді, писали такі мислителі як Р. Оуен, А. Сен-Симон, Ш. Фур'є. Тобто він є другою стороною культурного, соціального, політичного плюралізму і служить для вирішення різноманітних проблем – від релігійних та економічних до політичних і геополітичних.

Сьогодні будь-яке суспільство характеризується активним діалогом своїх членів, які максимально зацікавлені в ефективному вирішенні існуючих проблем. На зміну домінуючому в нашому суспільстві антагоністичному принципу розв'язання конфліктів приходить консенсусний принцип, коли важливо не лише зрозуміти іншу сторону, визнати обґрунтованість її інтересів, але й сприйняти і сконструювати колективну дію на реальний розвиток суспільства. Ефективний діалог – зразок того, що ми маємо на увазі, говорячи про позитивний розвиток колективної дії.

Отже, соціальний діалог – це інформаційна і комунікативна взаємодія, це універсальний соціокультурний механізм, спрямований на забезпечення взаємодії різних соціальних суб'єктів, а також на відтворення й розвиток норм і зразків такої взаємодії. Соціальний діалог у колективній дії постає перевіреним століттями інструментом дієвої політики, при допомозі якої досягається створення й стабільне функціонування різних соціальних та політичних інститутів: системи освіти, охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення, високий рівень життя громадян, забезпечення їх прав та свобод, а також соціальна злагода у суспільстві.

Загалом діалог є ефективною технологією конструювання соціальної взаємодії і колективної дії. Учасниками цього процесу є роботодавці, профспілки, експерти з соціальних комунікацій, представники третього сектору та позадержавних соціальних інституцій. Тобто всі ті, кого об'єднує

відповідна мета. Адже досягнення поставленої мети у соціальній системі неможливе без процесу взаємодії.

Висновки до розділу 2

Ціннісні параметри колективної дії виступають, щонайменше, у двох основних соціальних функціях: по-перше, вони виражають підстави ангажованості індивідів колективними діями, тобто виступають у якості основної мотиваційної сили стійкого узгодження індивідами своєї поведінки з іншими індивідами; по-друге, ціннісні параметри колективної дії є важливим чинником її узгодження з іншими колективними діями, що має далекосяжні наслідки – аж до визначення загальної ціннісної налаштованості суспільства і держави у драматичних ситуаціях ціннісного і цивілізаційного вибору.

Усвідомлена потреба виступає як суб'єктивний стан людини, що регулює колективну дію і спонукає її (людину) до участі у різновекторних суспільних відносинах. Соціальні потреби людини взаємно обумовлені з тими базовими завданнями, які суспільство повинно виконувати щодо особистості – тому вирізняють три відповідні соціальні функції: забезпечення збереження життя членів суспільства; підтримання нормального та стабільного функціонування соціальної організації життя (соціальних структур, установ, організацій, інститутів тощо); культивування вищих духовних потреб та інтересів задля забезпечення існування навичок продукування предметних та смислових орієнтацій як людини, так і суспільства.

Важко переоцінити можливості осмислення тематики готовності до діалогу і орієнтації на гуманістичні цінності у соціальній комунікації не як особистих імперативів, але як правил соціальної взаємодії, які набувають легітимації всередині суб'єктів колективної дії та між ними.

РОЗДІЛ 3.

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ І ОБ'ЄКТІВ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ

В апріорі антропологічного розвитку як на свідомому, так і несвідомому рівні лежить дія, що в своїй суті спрямована на зміну людського буття в усіх його проявах. Адже зрозуміло, що саме дія є тим явищем, завдяки якому людина досягла відповідного результату і незалежно від того, який результат цієї дії на виході (позитивний чи негативний з точки зору соціуму). Але в будь-якому випадку дія спрямована на задоволення відповідних потреб людини. Іншими словами, завдяки дії людина намагається зберегти і розвинути себе як вид.

Зважаючи на це, дія є важливим явищем, що потребує вивчення дослідниками з усіх галузей науки, оскільки вона є складовою людини і на свідомому, і на підсвідомому рівні. При цьому буде з'ясовано, що як свідомо, так і несвідомо для їх учасників колективні дії постають не лише як уособлення суб'єктності певних соціальних спільнот, але і водночас як уособлення їхньої об'єктності – зокрема для інших спільнот, але також і для самих учасників певної колективної дії. При цьому структурні характеристики колективної дії, тобто наявність певних колективів, залишаються практично незмінними, тоді як функціональні, а особливо ціннісні характеристики тих соціальних спільнот, члени яких постають учасниками колективної дії, як правило, суттєво змінюються.

3.1. Колективна ідентичність: основні підходи

3.1.1. Дія – основа соціального і колективного в людині

Особливу увагу привертає актуальність теми дослідження дії як характеристики самої людини в різні періоди існування людства. Так, в

античні часи питаннями дії людини цікавилися відомі філософи класичного періоду Аристотель, Платон, Сократ. У Платона, наприклад, дія трактується як відповідь на причину, що спонукає людину до чогось чи для чогось. У зв'язку з цим він визначив чотири групи причин, що спонукають людину до дії. Аристотель стверджував, що людина народжена для двох речей – для розуміння й дії. Остання неможлива без свідомої практичної діяльності людини. У протилежному випадку людина як суб'єкт дії не зможе досягнути цілковитого задоволення й щастя. За словами Аристотеля, дія у бутті людини і суспільства супроводжується свідомістю. У Сократа дія постає у взаємовідносинах, що призводять до діалогу, який зазвичай провокує дію. Тобто у нього дія і діалог в певній мірі існують як дуалістичні поняття. До цієї ж проблеми зверталися і дослідники пізнішого періоду розвитку суспільства. Відомий мислитель Леонардо да Вінчі тлумачив дію як досвід, Августин Блаженний дію розкриває у досвіді переживання самостановлення, самоздійснення себе як істоти, що має надію. Дія у Августина постає як спосіб спокутування гріхів перед Богом.

Крім цього, сутність феномена дії розглядається у працях таких філософів і учених, як: К. Абульханова-Славська, Г. Батіщев [21, с.21–25], Г. Бурма, А. Вербін, Л. Виготський, Б. Воронович, В. Давидов, О. Леонт'єв, В. Лекторський [171, с.56–87]. В пострадянській філософії проблема дії частіше всього розглядалася у парадигмі культурологічного підходу. Дослідження історико-філософського аспекту проблеми дії представлено в роботах таких відомих українських дослідників, як В. Андрущенко, І. Бойченко, М. Бойченко, В. Горський, М. Михальченко, Н. Петрук. У роботах К. Жоля, І. Матковської, Н. Мокляка, В. Шинкарука детально аналізуються соціально-філософські аспекти розвитку особистості в контексті сучасної культури і дії.

Метою даного підрозділу буде з'ясувати взаємовідношення понять: дія, соціальна дія, колективна дія. Відповідно, його завданнями стануть:

1) розглянути поняття «дія», «соціальна дія», «колективна дія»; 2) довести, що колективна дія є відносно самодостатнім феноменом людського буття.

З вищевикладеного випливає, що єдиного розуміння дії не існує, його трактування змінюється відповідно до вимог часу і буття людини. Але незважаючи на це, стає зрозумілим, що в будь-якому випадку дія має колективне забарвлення. Таке бачення, ми вважаємо, є виправданим, оскільки дія в сучасних умовах направлена на економічну чи іншого виду вигоду для задоволення власних потреб [246, с.311–315]. Про це наголошує М. Мосс, який на прикладі теорії дарування розглянув емпіричні дослідження дій. Зокрема дослідник піддав сумніву звичне уявлення про економічний обмін матеріальними цінностями.

Зважаючи на це, дія є тим структурним елементом людського буття, який сприяє людині бути. Такий підхід є виправданим, оскільки дія – це відносно закінчений елемент діяльності, в процесі якої досягається конкретна, усвідомлена мета, що не розкладається на більш прості. Дія має подібну до діяльності психологічну структуру: мета – мотив – спосіб – результат. У залежності від психічних актів, що домінують у способах дій, розрізняють дії: сенсорні, моторні, вольові, розумові. Останні два об'єднують терміном «розумові дії». У цьому випадку дія є виключно явище суб'єктивне і прямо залежить від суб'єкта дії. Проте дії окремих суб'єктів у їх взаємодії породжують діяльність. Про цей аспект розуміння дії ми зазначаємо у статті «Дія – основа соціального і колективного людини» [246, с.311–315].

У цьому контексті доцільно відзначити, що дія як категорія є складним феноменом, оскільки вона поєднує у собі ряд структурних елементів: соціальну дію, дію юридичної норми, комунікативну дію тощо. Усі ці різновиди дії об'єднує одне – людина. Адже саме завдяки їй відбувається рух, а рух є одним із елементів, що характеризує дію.

Якщо ми говоримо про дію як категорію, що стосується безпосередньо людини – істоти соціальної, то можемо з впевненістю сказати, що вона має колективний характер. Адже саме в колективі та його складових (соціальні

групи, етноси, нації тощо) дія постає як один із засобів взаємодії суб'єктів, що породжує діяльність, яка направлена на досягнення мети. Це підводить нас до думки, що дія різних суб'єктів, які об'єднані спільною метою, називається колективною дією. І саме цієї дії зазнають суспільство, політичні й соціальні інститути, буття тощо.

Через таке бачення колективної дії можна стверджувати, що вона є важливим соціальним явищем, яке потребує філософського осмислення.

Варто зазначити, що у філософії це поняття не є новим, оскільки до нього зверталися представники марксистської філософії. Доцільно зауважити, що дана проблема не залишилася поза увагою Г. В. Ф. Гегеля та Т. Парсонса. Вони розглядали колективну дію як дію соціальних груп. При цьому особливу увагу звертають на колективну поведінку і колективну свідомість. Таке звернення не є випадковим, оскільки людина – істота соціальна. Тобто вона потребує перебування у складі якоїсь соціальної групи. В залежності від цього формується і відповідна дія. Це свідчить про те, що дія людини підпорядковується суспільній свідомості і суспільній культурі. Прикладом такого підпорядкування є традиції, звичаї, що стали нормами життя людини.

Говорячи про дію в усіх її проявах, доцільно зауважити, що дія, на думку М. Поповича, приймається або відкидається, тобто кваліфікується як добра чи зла незалежно від логічності, якої вона вимагає у будь-якому випадку. Логічною може бути і добродійність, і підлота. З іншого боку, наймогутніші моральні та правові кодекси нерідко містять суперечності, які досвідчені правники мусять обминати, – інколи з великими труднощами і порушеннями логіки [278, с.103].

Отже, традиція, звичай чи правова норма є результатами колективної дії соціальної групи, етносу, нації, держави, і перед людиною постає проблема: сприймати чи не сприймати їх. Тобто підтримувати колективну свідомість і колективну культуру чи іти їм всупереч. З цього приводу М. Попович відзначає наступне: дія, яку сприймає людина, є доброю, а та дія,

яку вона не сприймає, є злом [278, с.104]. У першому і в другому випадку дія має свої структурні елементи: учасники дії, реальність, що протистоїть дії, можливість вільного вибору, мотивація вибору дії, легітимація дії, заміри дії, експектації, здійснення дії, наслідки дії. Усі ці елементи мають своє тлумачення: учасники дії – тобто дія має відбуватися як мінімум при наявності двох осіб – суб'єкта і об'єкта. Суб'єкт – це той, хто здійснює дію, а об'єкт – той, хто отримує її чи відмовляється отримувати; реальність, що протистоїть дії – такою реальністю є насамперед об'єкт, який має сприйняти дію чи відмовитися від неї. Зрозуміло, що якщо дія суб'єкта несе добро, то об'єкт її сприйме, а якщо ні – відмовиться. Також існують ще й інші явища, які не залежать від суб'єкта. До них належить дія природного середовища, соціальні інститути тощо. Крім цього, є характерні особливості і об'єкта, які дають можливість йому сприймати чи не сприймати дію об'єкта. До них належать: стан знань, психологічна зрілість тощо; можливість вільного вибору створює умови для оцінки тієї чи іншої дії. Наслідком такої оцінки є її сприйняття чи відмова від неї; легітимація дії – це узаконення дії чи виправдання її вищими прийнятними в певній групі нормами – не лише посиленням на правові норми, прийняті в спільноті, а й про всі інші способи виправдання її з погляду прийнятих для спільноти норм; заміри дії – якщо дія вчинена без заміри, вона оцінюється інакше, ніж дія з заміром. Про це йдеться в кримінальному законодавстві; експектація – це очікування можливого майбутнього. Воно стосується і об'єкта, і суб'єкта дії; здійснення дії – оцінюється тільки здійснена дія. Дія, задумана і спланована, але не здійснена, може бути оцінена як замір, зокрема як злочин; наслідки дії – дія, що була здійснена, але не мала наслідків, не оцінюється як дія, а лише як замір.

Наведена характеристика дії, на думку М. Поповича, дає підстави виокремити з усіх поведінкових актів те, що їх здійснює людина, дуже часто не замислюючись, подекуди навіть інстинктивно, саме такі, які можна в повному розумінні слова назвати власне людськими діями [278, с.105].

Виходячи з того, що людина є соціальною істотою, можна стверджувати, що її дія є викликом соціуму, в якому вона знаходиться. Також це дає підстави замислитися над тим, що дія людини і соціальних груп змінюється відповідно до того, як соціальні групи зазнають відповідних змін від соціуму. Однак це не означає, що дії соціальних груп потрібно оцінювати позитивно, адже існують соціальні групи, колективна дія яких у суспільстві не сприймається – нерідко їх ще не завжди справедливо ототожнюють з неформальними соціальними групами. Тобто стає зрозумілим, що у структурі суспільства є формальні і неформальні соціальні групи, що протистоять одна одній.

З цього випливає, що індивід є суб'єктом соціальної групи і він діє і мислить, мислить і діє як член соціальної групи. Розглядаючи таку єдність, цілком правомірним буде давати визначення дії як умови, засобу, рушійного впливу й соціальної сутності. Адже якщо не буде дії, то фактично і не буде соціального. Така взаємодія пояснюється тим, що завдяки дії індивід зумів побороти вихідну, початкову тотожність з природою й піднятися над нею, набувши надприродного статусу і форм свого буття.

Як висновок, можна відзначити, що без дії немає сенсу вести мову про можливість соціального. Соціальне живе лише в дії й завдяки їй.

Дією людина перетворює природу, створює світ особливим, утворюється культура тощо. Всі ці фактори дії свідчать про формування і розвиток соціального й культурного середовища. Вона, на думку А. Сосніна та І. Тимошенко, виконує соціокультурну, творчу функцію, творить соціум, як культуру [333, с.254–256]. У процесі соціального пізнання людина діє відповідно до своїх уподобань й потреб, і як наслідок суспільство є результатом дії людини. Жодні соціальні системи, ніякі зіткнення інтересів не приведуть до змін, аж поки не почнуть діяти їх суб'єкти.

Таким чином, дія, що відбувається в соціальній системі, є соціальною. З цього стає зрозумілим, що усі дії людини, які виникають у суспільстві, можна розцінювати як соціальні.

Категорія «соціальна дія» посідає особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки. З нею пов'язане розуміння динаміки людського суспільства – його функціонування, зміни і розвитку. Ця категорія є провідною при вивченні життєдіяльності людей в сучасному суспільстві, їх самореалізації. Багато науковців вважають це поняття вихідним (тобто ключовим, фундаментальним) у будь-яких теоріях чи концепціях.

«Соціальна дія» є одним із найпростіших елементів соціальної системи. Соціальна дія – це спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Соціальні дії, на думку видатного польського соціолога Я. Щепанського, являють собою систему вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа чи соціальна група має намір змінити поведінку чи установки інших осіб чи груп [391; 297].

Поняття «дія», «соціальна дія» уперше вжив і обґрунтував М. Вебер. Дія, за М. Вебером, – людська поведінка, якій суб'єкт надає певний сенс (мотивацію). Соціальною дією вчений назвав дію, яка за своїм сенсом, що вкладає в неї діючий індивід чи група, орієнтована на відповідну поведінку інших співучасників взаємодії, тобто на певні очікування. На думку М. Вебера, соціальній дії притаманні дві ознаки: 1) суб'єктивна мотивація суб'єкта, що діє; 2) орієнтація на колишню, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку інших індивідів, що діють [53, с.113–114].

Отже, дія людини набуває характеру соціальної тоді, коли орієнтована на інших, коли передбачає пряму і опосередковану взаємодію з іншими людьми [246, с.311–315].

Сильною стороною веберівської концепції є акцентування саме на раціональних основах людської дії, хоч він і визначає різні рівні самої раціональності: цілераціональний (мета, засоби досягнення тощо мають виключно раціональний характер – передбачається попередній підрахунок

витрат і винагороди); ціннісно-раціональний (ефективність визначається змістом і спрямованістю спонукальних цінностей); традиційний (ефективність визначається продуктивністю історично вироблених звичаїв, обрядів і церемоній) [311, с.59–64]. Пізніше цей тип раціональності П. Бурдьє [46, с.131–132] позначає термінами «габітус» (в перекладі з французької – звичка, усталений порядок [416]); «почуттєво-емоційний» («раціональність серця»).

Таким чином, соціальні дії спрямовані на таку зміну чужих установок і поведінки, що веде до задоволення визначених власних потреб, прагнень і інтересів (чи то раціональних, чи то ні). Тому найбільш важливим у структурі соціальної дії є засоби і методи дії, від правильного вибору яких власне і залежить успішність і ефективність усякої дії. Визначена структура дозволяє поєднувати досить широке коло соціальних дій.

Коли людина належить до певної групи (сім'ї, шкільного класу, робочої бригади, політичної партії тощо), яка має свої групові цілі і реалізує їх за допомогою своїх членів, тоді у людини проявляється ніби два паралельних набори цілей: власні та групові [134, с.82–88]. Групові цілі відображаються через принцип взаємного блага.

У товаристві (соціальній групі) принцип взаємного блага реалізується через розподіл матеріальних ресурсів відповідно до необхідності, через спільні цінності та ідеали, вимоги, згідно яких діють індивіди. Необхідність може інтерпретуватися стосовно релігійних, політичних, морально-етичних чи економічних уявлень. Солідарне товариство передбачає спільну участь індивідів у різних видах діяльності, зокрема така форма суспільних відносин має місце у сім'ї, клубах за інтересами, між релігійними групами, командами тощо. Взаємне благо як принцип соціальної справедливості досягається за таких обставин добровільною участю усіх членів солідарного товариства, які діють заради приватного і спільного добробуту. Приватне благо реалізується через прагнення до спільного добробуту і втілюється у концепціях «гарного життя» індивідів.

За умови інструментального об'єднання, зазначає А. Карась, принцип взаємного блага набуває утилітарного характеру, що в більшій мірі зводиться до так званого публічного блага. А. Росміні під публічним благом розуміє «благо соціального тіла (органу), взятого за цілість або взятого як його організація» [143]. У такому розумінні принцип взаємного блага визначається добробутом всього суспільства, але при цьому допускається можливість задоволення потреб окремих індивідів у меншій мірі, що не відповідає самій природі концепту «взаємне благо». Таким чином, основним дистрибутивним принципом стає розподіл ресурсів згідно особистих заслуг, які визначають частку матеріального багатства, яку отримує кожен індивід за внесок у розвиток суспільства. При цьому суб'єкти матеріальних відносин розглядають інших індивідів як необхідний засіб досягнення власних цілей [228, с.355–368].

Кількість членів у товаристві (групі) регулює кількість блага, яке отримує кожний представник групи. Також в залежності від кількості індивідів у групі регулюється кількість різноманітних особистісних потреб та цілей, а також визначається значимість загальної мети, що спрямована на вироблення даного блага.

Саме кількість членів у соціальній групі може мати найбільш різноманітний характер, а тому зумовлювати найзначніші відмінності та особливості регуляції поведінки індивідів у даній групі.

Суспільне благо та теорія груп є центральними поняттями в дослідженні М. Олсона «Логіка колективної дії» [224; 225; 449].

М. Олсон виділяє два види груп і аналізує їх з позиції економічного виробництва і розподілу блага.

У великій групі кожен хотів би отримати якомога більше блага і при цьому зробити якомога менший внесок у справу. Це пояснюється тим, що індивіди усвідомлюють відсутність великого значення їх особистого внеску для чисельної групи, а також знають про неможливість контролю іншими представниками групи. Таким чином, у великих групах у виробленні

суспільного блага типовою є ситуація «безбілетника». Але приймаючи до уваги, що і інші індивіди є також раціональними і будуть думати та діяти таким же чином, то загальні блага для групи чи організації в цілому будуть меншими або їх зовсім не буде, якщо така ситуація матиме місце. У результаті група буде недієвою і згодом зникне.

Економічний аналіз, проведений М. Олсоном, показує, що у малих групах кожен учасник буде намагатися докладати більших, або принаймні таких же зусиль, як й інші представники, маючи надію отримати якомога більшу частку загального блага. Розуміючи дієвість закону пропорції при розподілі – чим більший внесок, тим більша частка виграшу, представники малої групи намагаються діяти ефективніше, узгоджуючи свої дії з діями інших. Отже, бажання отримати загальне благо та незначна кількість членів у групі і зумовлюють особливість соціальної поведінки, що виражається як колективна дія.

З цього можна зробити висновок, що колективна дія – це різновид соціальної дії, що визначається особливістю діяльності людей у групі – колективі. Тобто колектив є соціальним феномен, який потребує вивчення, оскільки він не є сталим. Так само і колективна дія є соціальним феноменом, що потребує філософського осмислення.

Зрозуміло, що даний розгляд не вичерпує усіх проблем, пов'язаних з феноменом колективної дії. Проте він спонукатиме наукові кола, державних діячів звернути особливу увагу на це суспільне явище, яке може призвести як до позитивних, так і негативних моментів у становленні державності і розвитку суспільства в цілому.

3.1.2. Перетворення ідентичності у колективній дії соціальної групи

Кінець ХХ – початок ХХІ століть для тоталітарних суспільств ознаменувався постановкою нової проблеми, що пов'язана з ідентифікацією

особистості в умовах глобалізації та полікультурного простору. Це соціальне явище відіграє не останню роль у колективній дії соціальної групи та держави в цілому на сучасному етапі розвитку суспільства. Варто зауважити, що дана проблема не випадково у котрий раз, подібно до проблеми громадянського суспільства, постає у наукових колах. Проте, незважаючи на це, далі розмов та теоретичних обговорень вона не просунулася. Прикладом є те, що значна частина працездатного населення залишає нашу країну й виїжджає за кордон. Цю частину суспільства можна назвати як такою, що ідентифікує себе не з Україною як державою чи її суспільством в цілому, а лише з результатами діяльності, не залежно, де вони будуть отримані. Зрозуміло, що таке бачення проблеми є поверховим і невиправданим. Воно пов'язано з тим, що ідентифікація може бути різною – залежить від самої особистості і від того, якій аксіологічній системі вона надає перевагу в своєму житті. Перед цією проблемою в умовах глобалізації постало і українське суспільство, яке, покінчивши з тоталітаризмом, незважаючи на пройдений 20-річний шлях становлення незалежності, сьогодні знаходиться у пошуках ідентичності.

Отже, процес ідентифікації є актуальним для кожної особистості і для держави в цілому, оскільки від нього залежить розвиток суспільства і держави.

Вперше поняття ідентичності з'явилося у працях Е. Еріксона і В. Тернера у 60-х рр. ХХ ст. У своєму дослідженні Е. Еріксон виділив важливість суспільних факторів в освоєнні культурних норм, соціальних статусів і ролей. Однак, починаючи з 70-х років, цей термін активно входить у науковий обіг і стає об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук. Так, у психології проблемам ідентифікації значну увагу приділяли Ж. Лакан і З. Фрейд. Відповідно до З. Фрейда, ідентифікація розуміється як безсвідоме явище, тобто відбувається механічне наслідування поведінки чи певної якості особистості, з якою індивід себе ототожнює. У соціальній психології до цієї проблеми зверталися Ч. Кулі [162, с.172–179], Г. Лебон [165], Дж. Мід [198,

с.222–224]. На їх думку, ідентичність виступає не лише соціальним явищем, а й процесом. У даному випадку мова іде не про поняття «ідентичність», а про похідне – «ідентифікація», тобто процес, де людина взаємодіє із суспільством і в результаті її (взаємодії) перебирає на себе соціальні ролі при співвідношенні з тією чи іншою колективною дією соціальної групи.

З точки зору філософії, такі дослідники, як Ж. Денисюк, В. Козаков, Л.Нагорна [210], В. Ребкало, розглядаючи ідентифікацію особистості, особливу увагу привертають до тих суспільних процесів, що відбуваються в Україні на сучасному етапі. Вони визначають вплив колективної ідентичності українського суспільства на реформування державного управління, визначають сутнісні риси національно-культурної ідентичності та показують динаміку трансформацій.

У політології до цього процесу звертається С. Запорожець, який, досліджуючи ідеології, відводить місце самоідентифікації особистості. Проте, майже ніхто з дослідників не відзначає ролі колективної дії соціальної групи в ідентифікації особистості.

Метою даного підрозділу є показати ідентифікацію як процес, який є важливим і необхідним для кожної особистості. Відповідно до мети, ми ставимо такі завдання: 1) з'ясувати, що таке ідентичність; 2) розглянути особливості ідентифікації як похідної від ідентичності.

На сучасному етапі особистості важко визначитися з колективною дією певної соціальної групи, з якою вона може себе ідентифікувати. Адже у більшості випадків соціальні групи, що сформовані в українському суспільстві, не є ефективними і не виправдовують сподівань особистості. Однак у силу того, що людина не може існувати поза суспільством, вона на підсвідомому рівні у силу психологічної потреби змушена співпрацювати і діяти з подібними собі. В результаті цього відбувається суспільна взаємодія на особистісному рівні, що у кінцевому результаті дасть колективну дію соціальної групи.

Аналізуючи сучасний стан українського суспільства, не можна не погодитися з О. Гривою, яка зазначає, що розбудова української державності тісно пов'язана з внутрішніми процесами життя кожного з народів, що населяють Україну. Численна кількість етнічних груп, різноманітність культур, конфесій, традицій та зумовлених цим соціокультурних проблем роблять життя нашої держави багатим і в той же час складним. Політичні, економічні, соціальні і культурні проблеми, що зумовлюють буття людини, є першочерговими в українському соціумі, оскільки вони є першопричиною ідентифікації особистості з тим соціальним середовищем, у якому вона перебуває [88, с.5]. І в той же час таке розмаїття, плюралізм призводять до того, що особистість стає розгубленою, не може визначитися. Такий стан бентежить внутрішній світ людини.

Отже, можна помітити, що перед особистістю постає проблема, з ким чи з якою соціальною групою, чи колективною дією себе ідентифікувати. Адже ідентифікація людини, на думку Т. Ісакової, є важливою, оскільки цей процес відіграє роль поведиря у житті [134, с.82–88]. Зважаючи на це, людина змушена себе ідентифікувати з колективною дією соціальної групи, цінностями, культурою чи іншим соціальним явищем і намагатиметься раціоналізувати своє свідоме життя відповідно до встановлених правил того середовища чи соціального явища, з яким вона себе ідентифікує. Мета ідентифікації особистості полягатиме в тому, що саме у середовищі, в якому перебуває особистість, вона зможе розвиватися і вдосконалюватися, а дія цієї людини розцінюватиметься як частина колективної дії. Як бачимо, людина на підсвідомому рівні змушена ідентифікувати себе з асоціацією, соціальною групою чи, навіть, колективною дією декількох соціальних груп, що взаємодіють.

При цьому, ми вважаємо, варто відзначити, що особисті потреби людини в умовах розширення інформаційних систем потрапляють під вплив стандартів сучасного життя, а це в свою чергу призводить до того, що особистості створюється можливість самовираження у соціумі. Але у

соціумі, який постійно оновлюється і орієнтується на масову модель масового споживання, цей процес відбувається при сприянні інформаційного простору, в якому домінують не національні чи етнічні цінності, а цінності масові, що є властивим для західних суспільств. Хоча в сучасних реаліях ця ситуація простежується і в Україні [247, с.46–57].

Отже, ідентичність у суспільстві на особистісному рівні та ідентифікація як процес сенсовизначення і співвідношення пов'язане з іманентною потребою людини в пошуках своєї приналежності до певного соціального взірця, групи тощо. Отримуючи необхідні уподібнені орієнтири, людина має змогу визначити координати свого буття, у якому буде діяти, осягаючи сенс та своє місце й призначення в ньому. Тобто ідентифікація як соціальний процес є важливим соціальним явищем у житті особистості і суспільства.

Зважаючи на вищевикладене, виникає запитання, що це за соціальне явище – ідентичність, що сприяє розвитку особистості у суспільстві, соціальній групі, підсилює чи послаблює колективну дію останнього тощо. З цього стає помітно, що у поняття ідентичність вкладається емоційно-ціннісний аспект орієнтації особи, групи, соціуму. Серед значень поняття «ідентичність» – тотожність, справжність, самобутність [199]. Тобто ідентичність варто розуміти як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти, чи з колективною дією цієї спільноти.

Іншу точку зору щодо даного поняття розвиває Л. Донкіс. Він зазначає, що бути ідентичним – це належати до тих чи інших асоціацій людей або їх великих громад, об'єднань, культурних світів [108, с.6].

Таке розуміння ідентичності, на перший погляд, є спрощеним. Проте така спрощеність є загрозою для особистості, оскільки вона позбувається свого «Я». Адже дотримання всіх правил тієї асоціації, соціальної групи і дія особистості в даному випадку розглядатиметься як частина колективної дії. Тобто в такий спосіб людина позбавляється свого «Я».

Під час ідентифікації якості соціального суб'єкта, з яким ідентифікує себе особистість, набувають індивідуального характеру, а отже, стають складовими наших особистостей, – колективні ідеали при цьому зберігають свої характерні особливості. Хоч вони вже наші власні, відзначає Л. Донкіс, розмовляють із нами тоном і мовою, що цілком різняться від інших форм нашої свідомості. Вони керують нами; накладають на нас повагу; ми не відчуваємо самих себе, навіть свого існування з ними. І розуміємо, що вони є чимось вищим за нас, що ми носимо в собі [108, с.6].

Отже, спосіб, у який ми себе ідентифікуємо і змальовуємо, використовуючи мову, є і особистим, і безособовим, самотнім і загальним, індивідуальним і колективним. Те саме стосується нашої ідентичності, що водночас поділяється і об'єднується, розколюється і зв'язується, відштовхує і приймає [108, с.6]. Це означає, що твердження про позбавлення свого «Я» під час ідентифікації є помилковим.

Тобто особистість не може себе повністю ідентифікувати з колективною дією виключно однієї соціальної групи, оскільки вона перебуває у взаємодії декількох соціальних груп, а це ускладнює процес ідентифікації. Крім цього, вона вносить свою частку ціннісного та змістового визначення у колективну дію соціальної групи. При цьому особистість є повноправним членом тої чи іншої соціальної групи. І така повноправність, навіть можна назвати її партнерством, сприяє подоланню порожнечі особистості, що виникає під час постановки проблеми «Хто я є?» і «Що я маю робити?».

Замислюючись над подібними запитаннями, Л. Донкіс зазначає, що насправді ідея ідентичності не тільки допомагає подолати прогалину між «має бути» і «є», а й постає спробою погодити й поєднати те, що роз'єднала сучасність: правду і цінність, раціональність і традицію, знання і соціальну близькість, індивідуальне і колективне. Чим слабшим стає відчуття приналежності, тим сильніше прагнення створити, змінити чи викинути ідентичність. Вражає двоїстість ідентичності: обіцяючи подарувати вам

незалежне існування як самобутньому, постійному і незмінному індивіду, вона водночас приборігає й тримає для вас безпечну нішу в громаді, з якою ви з тих чи інших причин ідентифікуєте себе більше, ніж з іншими громадами чи групами [108, с.6].

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що ідентичність – процес надзвичайно широкий. Категорія «ідентичності», на думку Ж. Денисюк, має багатогранний характер і змістовно може включати в себе різні сторони соціального буття та практичної діяльності людей. Розрізняють ідентичність індивідуальну і колективну [100, с.43–48; 101]. Розкриваючи суть цих ідентичностей, авторка апелює до напрацювань В. Малахова, Л. Нагорної. При цьому робить наступний висновок: «категорія ядро «я-ідентичності» включає, насамперед, особистісні характеристики, життєве кредо. У «ми-ідентичності» перевалює співвіднесення з колективною дією, соціальним станом, територіальною, національною, професійною приналежністю». Таким чином, механізм колективної ідентичності є дія структури «Ми-Вони», індивідуальної ідентичності «Я-Інший». З огляду на безперечну пов'язаність індивідуального та колективного соціального В. Малахов наголошує на їхньому методологічному розрізненні та недопустимості перенесення концепту індивідуальної ідентичності на соціальну сферу. Суспільство, на відміну від особистості, не має якості суб'єктивності: про неї можна говорити стосовно до суспільства лише метафорично. Також дослідник застерігає від гіпозастосування та реїфікації ідентичності, тобто наділення її певною субстанцією, оскільки ідентичність є штучно виокремленою цілісністю та не може існувати окремо від теорії як наділена буттям сутність [190, с.43–53].

Крім цього, процес ідентифікації ускладнюється ще й тим, що українське суспільство як і більшість постсоціалістичних країн, знаходиться на перехідному етапі. Це пояснюється тим, що старі (соціалістичні) принципи організації соціальних груп втратили свої можливості, а нові, що запозичуються у суспільствах Західної Європи, не відповідають суспільному

розвитку. З цього приводу А. Шаров зазначає, що питання ідентичності особливо загострюється в перехідні періоди – періоди суспільної кризи, коли трансформуються і ламаються усталені соціальні зв'язки, норми, поведінкові стереотипи, слабшає колективна дія. Тоді актуальним є не тільки пошук власних історичних коренів, але й прагнення співвіднесення індивідів з вищою соціальною й культурною реальністю, яка стає дуже динамічною й мінливою, прагнення до упорядкованості оточуючого світу за допомогою звичних механізмів визначення. Люди відчувають розгубленість, невпевненість в майбутньому, позбавляються надійних орієнтирів. У такі періоди необхідними стають стабільні, перевірені зразки, які б упорядковували хаотичний досвід [378, с.171–176]. Вони, на наш погляд, криються у культурі.

Отже, якщо взяти царину нашої культури і виховання ідентичності, то тут ніколи не було і не існує цілком відкритих суспільств. Навпаки, у сучасному суспільстві є або рівновага або дисбаланс між гетерофілією і гетерофобією, хоч абсолютна більшість членів суспільства тихо мріють в ім'я безпеки про громаду подібності, де були б схожі на них, а отже, зникла б і потреба досліджувати життя тих, хто виглядає і мислить інакше. Проте є випадки, коли особистість не вибирає, з ким себе ідентифікувати, а інерційно ідентифікує себе з тією колективною дією соціальної групи, що і її батьки, знайомі, друзі.

Сукупність цінностей, які властиві лише певній особистості і відображаються у її психосоціальной діяльності, формує архетип. У К. Юнга це – сукупність первісних вроджених мотивів, що складають зміст «колективного несвідомого», ціннісна природа якого «завжди несе в собі певний особливий «вплив» або силу, завдяки якій дія його має нумінозний характер, тобто архетип зачаровує або спонукає до дії.

Як бачимо, архетип виступає компонентом «колективного несвідомого», що сформувався у найдавніші часи і визначає структуру

колективної дії соціальної групи. Однак, він сприяє розвитку світогляду, нелінійного або циклічного погляду на життя [41].

Домінування у суспільстві певних архетипів та властивих їм сукупностей цінностей обумовлює колективну дію відповідно до ціннісної системи суспільства та менталітету суспільства, соціальної групи, етносу, народу, політичної нації тощо.

Отже, якщо звернутися до реального стану суспільства, то можна констатувати, що сучасна ідентичність неминуче не тільки успадкована, а й свідомо і вільно сформована. І в цьому немає нічого гріховного. Не тому, що тут не йдеться про різновид легковажного і безвідповідального ставлення до якоїсь колективної ідентичності, культури чи середовища, а тільки тому, що у нашому світі більше немає «дорожніх знаків». Як зауважує Л. Донкіс, опираючись на дослідження З. Баумана, ми всі неминуче стаємо більшою або меншою мірою відповідальними за нашу ідентичність, яка в наш час від явища спадковості та навчання перетворюється на питання вибору та особистої відповідальності, навіть на певне досягнення, яким пишаються. Насправді, сучасний проект не звільнив нас від ідентичності – навпаки, вона стає дедалі важливішою і вагомішою, ніж раніше. Та, на жаль, сучасний проект уповноважив нас, а можливо, і засудив піклуватися про ідентичність самим, часом у драматичний спосіб [108, с.6]. Іншими словами, ідентичність має особистісний рівень і може характеризуватися мінливістю, непослідовністю, непостійністю.

Проте, ідентичність стає однією із властивостей майже всім, для людини постмодерну, яка є і творцем, і переважно трансформатором цієї ідентичності. У цьому наш сенс буття, форма дискурсу, самопізнання, самотлумачення, світосприйняття і чудова нагода сформувати себе іншим у своїй країні. Ідентичність оберігає і раниць нас. Завдяки формуванню чи зміні ідентичності можна перейти з політичної більшості до культурної меншості або навпаки [108, с.6].

Саме ідентичність дозволяє володіти історією або привласнювати історичний наратив. Ви можете заявляти на свої виняткові права як оповідач, символічний повідний пас, що з'єднує минуле з майбутнім, передаючи традицію, або як член уявної громади, залежно від того, наскільки ви втягнуті в процес творення чи підтримування ідентичності. Таким чином, ідентичність служить паспортом до самолегалізації наративу певної нації, громади чи групи. Вона залишає простір і навіть заохочує до навернення до своєї віри чи ідеологічного перетворення. При цьому ідентичність замінює всі фактори культурного детермінізму, такі як біологія, раса, колір шкіри чи соціальний клас – усе, що сприймається як доля. Для ідентичності не існує долі, вона сама рухома для сучасного світу.

Втім є й зворотній бік ідентичності. Руйнуючи традиційні соціальні визначеності, вона неминує руйнує і традиційні цінності, але може руйнувати і сам принцип цінностей. Так, Г.Арендт на прикладі Ейхмана [10] та критики тоталітаризму [11] показала, що можлива колективна відповідальність зі знаком «мінус», тобто колективна відповідальність та колективна ідентичність довкола анти-цінностей. А С. Сігеле здійснив анатомію злочинної колективної ідентичності [310]. Ідентичність таким чином відкриває великі можливості не лише для позитивних соціальних досягнень, але і для великих соціальних ризиків і загроз.

Така ситуація зумовлена тим, що в сучасних умовах світ глобалізується, особистісні потреби, поведінкові стереотипи у більшості випадків визначаються тим «іміджем», який встановлює світ. У такий спосіб особистісна ідентифікація відбувається з колективною дією соціальних груп, що мають кращий рівень життя, вищий ступінь захищеності тощо. Це зумовлює те, що більшість перехідних суспільств не ідентифікують себе з країнами, в яких вони проживають, а тому залишають їх. Якщо не взяти відповідних заходів, це може призвести до того, що деякі суспільства можуть просто зникнути.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства ця проблема є невирішеною. Сьогодні старих зв'язків немає – це пов'язано з тим, що нова система, яка мала утворитися з проголошенням незалежності, як уже зазначалося вище, зруйнувала старі (соціалістичні) принци, нових не встигла збудувати, а може й не хотіла. Тому такий стан призвів до кризи ідентичності як на індивідуальному рівні, так і на суспільному [285]. Так, В. Головка зазначає, що сутність кризи «колективної ідентичності полягає в зменшенні ідентифікації себе індивідом з колективною реальністю, котру він раніше підтримував, це є відторгнення колективної самості» [80, с.23–24]. Проявом такої кризи є «заперечення символів культури, розпад колективної пам'яті, колективної дії, що представлена традиціями, втрата віри у суспільне майбутнє, дисгармонія між дійсним і описовим образом себе, розрив в історії, невідповідність між уявленнями культури про саму себе і її образами в інших культурах, і, відповідно, почуття неповноцінності відносно більш досконалих культур» [80, с.23–24.]

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що зниження національної культури, руйнування і переформатування суспільних відносин, криза релігійного і культурного буття в цілому призвели до того, що людина поступово втрачає здатність співставляти свій образ світу із загальноприйнятим, що властивий певному суспільству. Руйнування національної ідентичності призводить до формування нових ідентичностей, що пов'язані з колективною дією соціальної групи.

У більшості випадків особистість ідентифікує себе не з соціальною групою чи колективною дією, а з тими матеріальними благами, які у споживацькому суспільстві набувають загальної характеристики – цінністю. Цінності визначають характер колективної дії та способи взаємодії суб'єктів у соціальному, економічному, політичному і культурному бутті. В єдності ціннісного спілкування у будь-якій взаємодії розглядав П. Сорокін: по-перше, особи як суб'єкта взаємодії, по-друге, суспільства як сукупності індивідів, що взаємодіють і результатом такої взаємодії є колективна дія, по-

третє, культури як сукупності значень, цінностей та норм, якими володіють взаємодіючі особи [322, с.425–524].

Не менш важливу роль у ідентифікації особистості відіграють національні традиції, які на сучасному етапі українське суспільство намагається відродити, однак такі спроби не мають завершення. Прикладом цього є відродження українського козацтва, молодіжної організації «Пластуни» тощо. Таких прикладів можна навести безліч, але всі вони є недієвими.

Доцільно відзначити, що про роль традиції у процесі ідентифікації наголошували на початку ХХ ст. такі мислителі, як В. Липинський та Д. Чижевський. Останній зазначав, що однією з найбільш визначальних рис культурного життя є існування «традиції», тобто тенденція заховувати, утримувати певні культурні факти, що у великій мірі нагадує індивідуальну пам'ять» [371, с.478–567]. Для В. Липинського традиція була «спокійним, пасивним життям в межах сталих, нерухомих, статичних форм, як спокійний, «щасливий» хід за тим, що всі роблять. На думку В. Липинського, суть традиції полягає саме в її творчому характері» [173, с.456–465].

Розглядаючи таке розуміння культурної традиції цими мислителями, можна помітити, що вони заперечують просвітницьке ставлення до неї як до забобону, від якого необхідно позбавитися. Це наближає їх до позиції П. Рікера, для якого традиція є взаємодією «інновації та седиментації». Тобто «засвоєння і закріплення засвоєних форм свідомості та культури: сенсів, стилів» [294, с.565–567]. Тому наше завдання на сучасному етапі полягає не лише у збереженні традицій, а й у наданні їм нового сенсожиттєвого значення. Саме завдяки таким колективним діям можна зберегти національну ідентифікацію особистості.

Зазначену роль ідентичності у колективній дії соціальної групи, а також про збереження традицій та цінностей розглянуто нами у праці «Збентежена ідентичність у колективній дії соціальної групи» [247, с.46–51].

Отже, з усього вищевикладеного можна зробити наступні висновки: процес ідентифікації має важливе значення як для особистості, так і для суспільств, які не хочуть зникнути; в сучасних умовах у культурній, соціальній, політичній та економічній сферах буття людини для українського суспільства настала затяжна криза, яка сприяє тому, що більшість молодих людей, які є потенціалом нації, держави, залишають свою державу і мігрують за кордон у пошуках «кращого життя»; Україна покінчила з соціалістичними традиціями, але не відродила старих, національних і почала запозичувати низькопробні європейські традиції, які не є властивими для українського суспільства і в більшості випадків носять «квазітрадиційне» забарвлення. І тому, зважаючи на матеріальність нашого суспільства, більшість особистостей ідентифікують себе не з традиціями та цінностями, яких просто немає (бо ті, що є, нічим не підтверджені), а з колективною дією соціальних груп, які отримують більше матеріальних благ, що вимірюються у грошовому еквіваленті

3.1.3. Колективна дія соціальної групи у процесі соціалізації особистості

Сьогодні чимало дослідників звертаються до проблем соціалізації особистості та ролі колективної дії у цьому процесі. Такий інтерес науковців є не випадковим, він зумовлений різними трансформаційно-модернізаційними змінами суспільства, що виникли з проголошенням незалежності, обранням демократичного шляху розвитку, а також з інтересами та потребами людини, які не є сталими і зазнають зовнішнього впливу. Все це у своїй сукупності спонукає до того, що суспільство має замислитися над проблемою, якою має бути людина, особистість, індивід у новій державі, точніше – якою має бути людина нової формації. Щоб дати відповідь на це та інші запитання, варто згадати той факт, що людина – істота, яка не є сталою і її стан визначається

середовищем, у якому вона знаходиться, а також тим впливом, якого вона зазнає у ньому. Під середовищем розуміється та чи інша соціальна група, до якої людина входить або з якою вона себе ідентифікує.

Варто відзначити, що соціалізація є явищем багатограним, багатоплановим, у якійсь мірі невизначеним, непослідовним з великою розгалуженістю. Усе це ускладнює сам процес, робить його непередбачуваним. Тому науковці в котрий раз звертаються до проблем соціалізації, колективної дії, пропонують конкретні рішення, проте, незважаючи на такі дії дослідників, дана проблема залишається і сьогодні не вирішеною.

Починаючи з 80-х років ХХ ст., увагу науковців привернула проблема колективної дії соціальних груп, інститутів, особливо проблема впливу соціальних утворень на особистість. До таких дослідників належать такі відомі вчені, як Г. Блумер, котрий, розглядаючи соціальні рухи, зазначав, що вони за допомогою колективних дій впливають на особистість, в результаті чого остання соціалізується у їхньому середовищі [38, с.150–159]; Е. Здравомислова, аналізуючи процес соціалізації, підкреслює ініціативний і неформальний характер суспільних рухів і визначає їх як більш або менш стабільну колективну ініціативну діяльність, спрямовану на перетворення соціальної дійсності [120, с.88–93; 121, с.90–96]; М. Олсон, який у своїй праці «Логіка колективної дії» розглядає вплив колективної дії профспілок, інших соціальних груп на особистість [224; 225; 449], та ін.

Завданням цього підрозділу є з'ясування ролі колективної дії у процесі соціалізації особистості у суспільствах перехідного типу.

Ми живемо у час постійних змін та нестабільності, а це спонукає суспільство як соціальний організм переформатовуватися: з'явилося чимало різних соціальних груп, утворень, сфер зайнятості тощо. Такий стан призвів до того, що людина отримала можливість вибору своєї соціальної ролі. Якщо бути більш конкретним, то років 30-40 тому людина розглядалася як інструмент, гвинтик, який мав лише можливість «крутитися» в той бік, куди

вказувала державна система. Тобто держава «утворювала» той світ, де людина, як член цієї держави, позбавлялася самостійного вибору, а робила те, що було запропоновано політичною системою. Зрозуміло, що в такій ситуації людина позбавляється можливості власного вибору і не розглядається як самоціль. При цьому вона зазнає, відповідно до концепції Г. Блумера, чітко спланованої і контрольованої колективної дії певних соціальних груп, які ототожнюються з державою чи партією [36, с.90–215]. Така ситуація має деякий позитивний аспект: людина, яка проходить соціалізацію у такій державі з відповідною політичною системою, бачить кінцевий результат свого розвитку. Однак у цьому плані є певні проблеми: інколи кінцевий результат соціалізації є міфічним. Тобто колективна дія певних соціальних груп, спрямована на особистість, є реальною, проте кінцева мета її є міфічною.

XXI століття перед людиною у сфері соціалізації відкрило не просто нові широти, але самі основи соціалізації виявилися невизначеними, а кінцевий результат непередбачуваним. Прикладом цього є утворення різних формальних і неформальних груп, метою яких є виокремлення у соціумі і домінування над іншими. У цій ситуації стає зрозумілим, що колективна дія є важливим фактором соціалізації особистості. Адже сам процес соціалізації особистості передбачає засвоєння нею норм, цінностей, традицій соціального устрою, що утворилися в результаті колективної дії відповідних соціальних груп та їх взаємодії.

Зважаючи на перехідний період, який настав у постсоціалістичних країнах, варто звернутися до напрацювань Л. Камінської. Вона зазначає, що в умовах трансформації, а вони є властиві перехідному періоду, суспільні рухи, соціальні групи орієнтуються на постматеріалістичні цінності [139, с.91–93]. Особливо це стосується молоді, яка проходить соціалізацію у таких суспільствах. Молоде покоління відмовляється від старих цінностей і формує нові, що є результатом колективної дії. В інформаційному сенсі комунікативні технології виступають важливим елементом публічної

діяльності рухів. Дослідниця зазначає, що основною проблемою дослідження нових суспільних рухів є ціннісні компоненти культури, що формують колективну дію, зазначає дослідниця. З цього стає зрозумілим, що колективна дія старших (перших) соціальних груп формує цінності, які стають орієнтиром у процесі соціалізації, але молодші соціальні групи (другі) можуть сприйняти їх і розвивати далі, а можуть і не сприйняти результат утворення неформальних організацій, які не відповідають тим соціальним утворенням, що існують, а їх колективна дія суперечить традиційній.

У зв'язку з цим сучасне суспільство, на думку Л. Камінської, характеризується новими формами колективної дії, яким властиві наступні характеристики: 1) спрямованість не стільки на трансформацію соціальних структур, скільки на зміну соціальних і культурних цінностей, що визначає нові цілі у процесі соціалізації; 2) соціальні класи перестають виступати соціальними суб'єктами сучасних форм колективної активності; 3) сучасні рухи продукуються множинними новими соціальними спільнотами, у яких особистість проходить відповідну соціалізацію; 4) колективна активність спрямована на масову мобілізацію з метою зміни цінностей і установок, для чого застосовуються нові засоби дії; 5) «нові» соціальні рухи відкидають формальні, бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості з метою активного залучення нових членів до своїх лав, що сприяє утворенню нових типів колективної організації, а відповідно і колективної дії [139, с.91–93].

У підсумку можна зазначити, що для нових суспільних рухів характерний новий тип колективної дії, де індивідуальна ідентичність домінує над колективною. Це створює нові «індивідуалізовані» форми громадянської активності, в яких проходить соціалізацію особистість [396].

Зважаючи на це, соціалізація є важливим процесом у суспільстві, яке розвивається, прагне зберегти себе як соціальну субстанцію у метафізичному розумінні. Крім цього, слід пам'ятати, що даний процес є двостороннім: з одного боку, особистість, яку суспільство намагається залучити до свого

соціального простору і часу через участь у різних соціальних групах та впливу багатьох соціально-політичних інститутів, з іншого – агенти, які представляють ті інститути чи соціальні групи й здійснюють вплив на формування особистості. Під поняттям «формування» розуміється входження, процес поетапного входження особистості до соціального середовища.

Соціалізація являє собою процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значимих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством.

Уже З. Фрейд виділив психологічні механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому і провини. Імітацією називається усвідомлена спроба дитини копіювати визначену модель поведінки. Зразками для наслідування можуть виступати батьки, родичі, друзі та ін. Ідентифікація – спосіб усвідомлення приналежності до тієї чи іншої спільності. Через ідентифікацію діти приймають поведінку батьків, родичів, друзів, сусідів, їхні цінності, норми, зразки поведінки як свої власні [360, с.103–123].

Імітація й ідентифікація є позитивними механізмами, оскільки вони націлені на засвоєння визначеного типу поведінки. Сором і провини являють собою негативні механізми, оскільки вони придушують чи забороняють деякі зразки поведінки. З. Фрейд відзначає, що почуття сорому і провини тісно пов'язані і майже нерозрізнені [360, с.103–123]. Проте між ними існують визначені розходження. Сором, звичайно, асоціюється з відчуттям, що вас викрили і зганьбили. Це почуття орієнтоване на сприйняття вчинків індивіда іншими людьми. Відчуття ж провини зв'язано з внутрішніми переживаннями, із самооцінкою людиною своїх учинків. Покарання тут відбувається само собою, що контролюється совістю.

Т. Парсонс застосовував поняття, введені З. Фрейдом до теорії соціальної дії і соціальних систем. Він визначив імітацію як процес, за допомогою якого засвоюються специфічні елементи культури, особливі

знання, уміння, обряди тощо [230, с.301]. На його думку, імітація не припускає ніякого тривалого зв'язку з «моделлю». Ідентифікація ж для них означає внутрішнє освоєння цінностей людьми і являє собою процес соціального навчання. Ступінь ідентифікації визначається характером прихильності до «іншого». Оскільки найбільш сильні прихильності в родині, то вона вважається основною формою соціалізації. У соціології звернена увага на той факт, що цінність родини як соціального інституту довгий час недостатньо враховувалася. Більше того, відповідальність за виховання майбутнього індивіда намагалися деякою мірою зняти з родини, переклавши на школу, трудовий колектив, громадські організації. Приниження ролі родини принесло великі втрати, в основному морального характеру, але які згодом обернулися великими втратами у трудовому і суспільно-соціальному житті.

Соціалізація особистості припускає, що об'єктом дослідження є не одна чи декілька, а весь комплекс суспільно значимих якостей людини в їхній тісній єдності і взаємодії. Вони охоплюють усю сукупність рис свідомості і поведінки: знання, переконання, працьовитість, культуру, вихованість, прагнення жити за законами краси, фізичну підготовку тощо.

Однак соціалізація буде ефективнішою лише тоді, коли агенти соціальних груп чи інститутів створять умови, в яких особистість, яка формується, могла б себе ідентифікувати.

На перший погляд, процеси ідентифікація і соціалізація є різними, але у реальному житті вони взаємодоповнюють один одного. Адже, як було зазначено вище, соціалізація у своєму незаангажованому виявленні є залученням особистості до соціального простору, тобто входження особистості до відповідного середовища, а ідентифікація допомагає «знайти самого себе» у соціальній системі, тобто вона, на думку З. Фрейда, є одним з механізмів, завдяки якому здійснюється соціалізація особистості [360, с.103–123].

Сьогоднішнє суспільство є надзвичайно багатогранним. Воно представлене різними соціальними групами, стратами, колективами. Усі ці соціальні утворення використовують свою колективну дію з різною метою: одні для того, щоб зібрати якомога більше людей для здійснення якоїсь одноосібної мети, інші для того, щоб досягти відповідного результату, тощо. Але, незважаючи на це, всі вони (соціальні утворення) прагнуть залучити особистість до своїх проєктів і в такий спосіб підсилити колективну дію соціальної групи чи колективу. Говорячи про соціальні групи, інститути та інші утворення, доцільно відзначити той факт, що вони є достатньо організованими, мають свою внутрішню структуру з чітко розподіленим виконанням ролей. Тому стійку соціальну групу чи інститут можна характеризувати як колектив. Але це стосується лише тих соціальних груп, які є стійкими. Отже, говорячи про стійкі соціальні групи, ми їх можемо характеризувати як колектив. Колектив як поняття має такі ознаки: 1) поєднання індивідів на основі спільних завдань; 2) спільна дія і взаємодопомога; 3) наявність постійного контакту; 4) відома організація. Особистість, яка входить до складу будь-якого колективу, знаходиться у відповідних стосунках з ним і зазнає колективної дії у процесі формування особистісних рис. Проте характер такої колективної дії прямо залежить від того соціального середовища, в якому функціонує даний колектив, а також від того, чим він займається (тобто від роду та виду його діяльності). У цьому форматі доцільно звернути увагу на те, що надзвичайно важлива, наприклад, різниця між виробничими колективами різних систем управління. Взаємовідносини у таких колективах зумовлюються метою їх існування, а також наявними традиціями і звичаями таких колективів [346, с.182–183].

Отже, говорячи про колективну дію соціальних груп у процесі соціалізації особистості, варто відзначити, що колектив є одним із агентів соціалізації, дія якого у цьому процесі є значимою.

На окремих аспектах цієї проблеми ми наголошували у праці «Коллективна дія соціальної групи у процесі соціалізації особистості» [250, с.154–166].

З'ясовуючи дію механізмів соціалізації, необхідно враховувати стадії розвитку особи, що зумовлені її віковими змінами. Так, уже у віці 3-4-х років дитина отримує перші уявлення про оточуючий світ. Батьки і старші члени сім'ї передають дитині певні погляди, зразки соціальної поведінки. Вони дають дитині перші приклади участі, перші емоційні та раціональні оцінки. Усе це можна назвати безпосередньою соціалізацією в сім'ї. Атмосфера, що панує у домі батьків, формує риси особистості індивіда, що у майбутньому матиме велике значення для його соціальної поведінки, як, наприклад, здатність до погодження дій, уміння обговорювати питання, що не збігаються з власною позицією, наявність чи брак агресивних тенденцій тощо. Словом, уже в сім'ї формуються основні риси особистості. Пізніше, коли дитина піде до школи, починається наступний етап розвитку уявлень. Під впливом учителів, засобів масової інформації та стихійних факторів у свідомості дітей відбувається не тільки кількісне накопичення знань, а й певні якісні зміни: формування відповідного ставлення до оточуючого. Наступний етап – етап юності – характеризується включенням нових механізмів передавання соціальних цінностей, зокрема неформальних (різні молодіжні групи, молодіжна субкультура в цілому).

Стає зрозумілим, що головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Це є процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального

середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів; соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню, тощо.

Особистість є причиною і наслідком усіх змін у суспільстві. Вона водночас виступає об'єктом і суб'єктом соціальних відносин, соціального розвитку. Перше обумовлено прагненням бути належним до соціуму, а друге – прагненням активно взаємодіяти з ним, змінювати його відповідно до своїх уявлень шляхом виявлення творчої індивідуальності в процесі опанування соціальних норм і функцій, здійснення різноманітних видів діяльності.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Спрощеним, на нашу думку, є трактування соціалізації як одномірного, односпрямованого процесу дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу [250, с.154–166].

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути, насамперед культурно виховні, референтні групи тощо. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну (соціалізація дитини) та вторинну (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу,

інколи докорінних. Тобто людина у процесі соціалізації зазнає впливу колективної дії.

Соціалізація особистості є специфічною формою привласнення нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, її мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Тому соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності.

Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація – тривалий і багатоактний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя змінюється людина: її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують стосунки з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з суспільством взагалі. Все це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація – найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

Соціалізація – це складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві. Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних властивостей людини, тих

властивостей, що схвалюються оточенням. Разом з цим у суспільстві існує система покарань за відхилення поведінки людини від соціальних норм, суспільних вимог. Вона є основним механізмом взаємодії суспільства і особистості. В процесі соціалізації формуються основні властивості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві.

Виходячи з цього, можна зобразити це схематично: А – це соціальна група, Б – особа, яка проходить процес соціалізації, В – колективна дія, яка є наслідком діяльності А. Отже, Б як об'єкт соціалізації зазнає впливу А – суб'єкта соціалізації. Вплив суб'єкта виражається В. Тобто В є результатом дії А, що спрямована на Б. Однак не завжди В є тим повноцінним механізмом, якого зазнає Б, оскільки Б має свої особливості і не завжди може сприймати В як результат А. У цьому контексті доцільно згадати і про такий структурний елемент, про який йшлося вище, – ідентифікацію, яку умовно ми позначимо С.

Тобто С у процесі впливу В на Б відіграє важливу роль. Адже від того, як виражається С, можна здійснювати і управління впливом В на Б і навпаки. Це пов'язано з тим, що особа, яка ідентифікує себе з тією чи іншою соціальною групою, швидше пройде процес соціалізації і зможе долучитися до колективної дії цієї соціальної групи. Якщо ж цього не відбудеться, то процес соціалізації буде уповільнений, і ніхто не зможе гарантувати, що у кінцевому результаті особистість долучиться до колективної дії певної соціальної групи.

Можливий інший варіант, коли Б зазнає впливу В, але не переходить у С. Тоді суб'єкт процесу соціалізації засвоює лише загальні правила певної соціальної групи, але себе не ідентифікує з цією соціальною групою, а отже його дія не буде частинкою колективної дії соціальної групи, до складу якої він увійшов. Адже як одиниця соціальної групи суб'єкт є, а як особа, яка діє і свою діяльність спрямовує на отримання результату для соціальної групи, не розглядається.

Дана ситуація пов'язана з тим, що особистість «не може себе знайти», вона не може себе ідентифікувати з тією чи іншою соціальною групою. Такі особи, як правило, потрапляють під вплив різних неформальних соціальних груп.

Зважаючи на те, що суспільство, за Г. Блумером, визначається як символічна взаємодія людей, груп і колективів, воно включає найрізноманітніші види взаємопов'язаної поведінки і дій людей: і кооперацію, і конфлікт, і байдуже ставлення людей один до одного, і експлуатацію – тобто все розмаїття людських взаємин. Він створює загальну модель людської взаємодії, де центральною постаттю є індивід, який постійно діє і взаємодіє, тому він звертає основну увагу не на статику, а на динаміку людського життя, постійні зміни, які в ньому відбуваються [37, с.173–179].

Люди діють стосовно речей на підставі смислів (meanings), якими вони володіють. Наприклад, папір на столі є тим, на чому людина може записати свої думки, яблуко – тим, що людина може з'їсти. Кожна людська дія характеризується врахуванням специфічного сенсу відповідних речей.

Сенс будь-якої речі, що потрапляє у поле зору людини, виникає із взаємодії, у яку ця людина вступає з іншою. Сенс не належить речам самим по собі і не виступає здатністю судження якого-небудь суб'єкта: сенс виникає у процесі взаємодії і вписується в неї, тому за природою цей сенс є соціальним феноменом.

Виходячи з цього, можна припустити, що центральною категорією у філософії у процесі соціалізації, на думку Г. Блумера, є колективна дія. Такою дією є і родинна вечеря, і гра, і судовий процес тощо, тобто колективними діями виступають і звичайна співпраця двох людей, і масштабні спільні дії великих скупчень індивідів [36, с.90–215]. Колективна дія, за Г. Блумером, є фундаментальною, основною частиною суспільства, в якій активну участь бере індивід. У цьому плані його погляди та думки Е. Дюркгейма розходяться. Для другого колективні дії та колективні

уявлення виступали чимось зверхнім і вищим, визначальним стосовно окремої людини [113, с.154]. Крім того, колективна дія у Г. Блумера теж розглядається як процес, у русі та змінах.

Відомий дослідник Т. Шибутані вважав, що у дослідженні колективної дії важливе місце займає особиста концепція сприйняття себе (Я-концепція). Кожна людина визначає себе, спираючись на певні суспільні, групові шаблони, а отже отримує відповідні права і обов'язки, статус у групі. Людина знає своє місце і інші знають це, завдяки чому відносини між людьми є визначеними. Свої імпульси людина здебільшого стримує для того, щоб жити відповідно до стандартів поведінки, котрі вони встановили самі для себе. Тому під Я-концепцією вчений розуміє систему організованих дій стосовно себе самого і значення, котрі формуються в процесі участі в спільних діях. Свідома поведінка, таким чином, є не лише проявом того, якою людина є насправді, а результатом уявлень людини про саму себе, котрі склалися на основі спілкування з іншими людьми. Багато характерних рис людської поведінки, на думку Т. Шибутані, зумовлені тим, що люди діють в символічному оточенні і намагаються бути такими, якими вони повинні бути за власним уявленням [380, с.210].

Отже, процес соціалізації особистості можна розуміти як вплив колективної дії різних соціальних груп на особистість. Воно спровоковане тим, що сам процес соціалізації спрямованою на залучення особистості до соціального життя. Адже кожне суспільство стурбоване тими процесами, які призводять до його старіння, викорінення, знищення. І саме через колективну дію відповідної соціальної групи можна його зберегти. Зрозуміло, що даний розгляд не вичерпує наявних проблем, які стоять перед дослідниками у сфері вивчення колективної дії, але він піднімає дану проблему на рівень наукових досліджень, розробок концепцій тощо.

3.2. Структурування громадянського суспільства та ціннісна диференціація видів і рівнів колективної дії

3.2.1. Фактичність колективної дії громадянського суспільства

Більшість країн світу на сучасному етапі розвитку вже перейшли або здійснюють поступовий перехід до демократії. Зрозуміло, що цей процес, є складним, адже вимагає зусиль як з боку держави, так із боку суспільства. Однією з проблем, що ускладнює перехід до демократії є побудова правової держави та громадянського суспільства. Якщо правову державу можна проголосити, і вона буде існувати відповідно до тієї нормативно-правової бази, що є у державі, то становлення громадянського суспільства та його діяльність вимагає чималих зусиль. Якщо правова держава у своїй повноті завжди буде певним контр-фактичним ідеалом, як і повна справедливість щодо особистостей при реалізації досконалих колективних дій, то громадянське суспільство, яке утворюють реальні колективи у своїй взаємодії, являє собою фактичне, можливо і не найдосконаліше, але цілком життєздатне втілення цих ідеалів. Певною мірою цей розрив між належним і наявним, між запитами індивідів і суспільною відповіддю на них у діяльності колективів вже намагалися осмислити вітчизняні дослідники, хоча не на кантіанських засадах – наприклад, у своєму спеціальному дослідженні В. Кремень аналізував взаємодоповнюваність індивідуального та колективного у соціальній практиці [159]. Отже, проблемою нашого розгляду є процес становлення та діяльність громадянського суспільства як фактичного втілення колективних дій.

Концепцію громадянського суспільства інтенсивно розвивають зарубіжні вчені, зокрема: англійці Е. Геллнер та Дж. Кін, французи Ж. Керман і Р. Фассаер, американці Дж. Александер, Е. Арато, Д. Коген, Ч. Тейлор, І. Шапіро, Ф. Шміттер та ін.

Привертає увагу проблема громадянського суспільства і дослідників пострадянського простору. Тут виокремлюються кілька напрямів. У рамках

першого вивчаються ідея громадянського суспільства, її еволюція і теоретичний зміст на різних етапах історії (В. Біблер, В. Варвдін, К. Гаджієв та ін). Другий – пов'язаний із розглядом сутті, структури, функцій громадянського суспільства, взаємодії його окремих елементів (українські вчені В. Барков, І. Кресіна, М. Михальченко, Т. Розова, Г. Щедрова, російські дослідники З. Голенкова, М. Кудряшова, Я. Кузьмінов, В. Смольков та ін). Третій – орієнтований на вивчення діалектики взаємовідносин громадянського суспільства і держави, їх взаємодії у межах типологічно різних політичних систем (російські дослідники – Г. Авцинова, Т. Ворожейкіна, М. Ільїн, Б. Коваль та ін.; українські – В. Бабкіна, В. Селіванов, А. Сіленко, О. Скрипнюк та ін.). Проте поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників залишається проблема колективної дії громадянського суспільства.

Мета даного підрозділу – з'ясувати, від чого залежить ефективність колективної дії у громадянському суспільстві. Тому його завданнями є розглянути основні підходи до розуміння поняття «громадянське суспільство» та показати ефективність його колективної дії на перехідному етапі.

Сучасні концепції громадянського суспільства своїм корінням сягають глибини античності. Ще за часів Платона і Аристотеля поняття «громадянин» пов'язане з правами та обов'язками, а у політології «громадянське суспільство» якнайчастіше кореспондує з поняттям «право».

Отже, античні мислителі у своїх поглядах ототожнювали державу і громадянське суспільство, при цьому значну увагу приділяли середнім верствам і праву. Адже громадянське суспільство і право тісно взаємопов'язані.

Проблема громадянського суспільства і його діяльності у правовій державі є надзвичайно цікавою. Вона постійно привертала увагу багатьох дослідників. Не вдаючись до всебічного аналізу їхніх праць, звертаємо увагу на окремі аспекти проблеми становлення громадянського суспільства, яке, за

їх твердженнями, умовно можна поділити на три періоди, що мають свої особливості: перший – охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його головні положення були сформульовані такими видатними філософами, як Г. В. Ф. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіль та ін. З їхніми іменами пов'язане формування засад, що не втратили значення й у нинішніх концепціях взаємовідносин суспільства і держави. Ідеться насамперед про договірну концепцію громадянського суспільства; другий період тривав від середини XIX до другої половини XX ст. У цей час відбувається усвідомлення негативних тенденцій, які з'явилися з розвитком буржуазного суспільства; зростає занепокоєність ними, поглиблюється соціальний антагонізм і загострюється класова боротьба. У багатьох країнах, де раніше була розроблена й реалізовувалася теорія громадянського суспільства, його параметри тепер змінюються. Це виявляється в опануванні насильницькими методами розв'язання конфліктів, поширенні соціалістичних концепцій, зокрема найрадикальнішої з них – марксизму; третій – у 70-80 ті роки XX ст. Це період, коли відбулося відновлення інтересу до громадянського суспільства. Воно зумовлене протестом проти одержавлення суспільства і засилля в ньому владних структур. Центр ваги у вивченні соціальних проблем переноситься із соціалізму на аналіз процесу переходу від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою.

Зважаючи на стадійність розвитку концепцій громадянського суспільства, доцільно відзначити, що вона вплинула на формування поняття «громадянське суспільство».

Зміст поняття громадянського суспільства включає всю сукупність неполітичних (недержавних) відносин у суспільстві, тобто економічні, моральні, культурно-духовні, релігійні, національні. Громадянське суспільство – це сфера спонтанного самовиявлення окремих індивідів і асоціацій та організацій громадян, які добровільно сформувалися і захищені

законом від прямого втручання та довільної регламентації з боку органів державної влади.

Економічною основою громадянського суспільства є власність в усій багатоманітності її форм, насамперед приватна, кооперативна, асоційована, колективна тощо. Вона забезпечує реальну економічну свободу, без якої не може бути ні політичної, ні соціальної свободи. І чим більше розвинуте громадянське суспільство, тим ефективніша соціальна забезпеченість індивіда, тим ширші його можливості для самореалізації в різних сферах суспільного життя.

Громадянське суспільство – це постійно функціонуюча організація людей, об'єднаних навколо самостійно обраних моральних і політичних цілей, на яку держава, незважаючи на її владні орієнтації, не може справляти свого підпорядковуючого впливу. Воно гарантує законом кожній людині вільний вибір свого економічного буття, утверджує пріоритет прав людини, виключає монополію однієї ідеології, одного світогляду, гарантує свободу совісті. У політичному житті таке суспільство надає всім громадянам реальні можливості для участі у державних і суспільних справах. Тут держава і громадянин пов'язані взаємною відповідальністю за верховенство демократично прийнятих законів, за долю своє Батьківщини.

Отже, можна припустити, що ідеальне громадянське суспільство, як правило, розглядають як «суспільство вільних, суверенних особистостей, їх незалежних організацій, які здійснюють свою діяльність на основах рівності і взаємної вигоди» [289, с.23].

Які ж перспективи громадянського суспільства в Україні? Однозначної відповіді на це запитання немає. Оскільки українське суспільство у 1991 році, проголосивши курс на демократію, до кінця не усвідомлювало, який тернистий шлях йому доведеться пройти, і як наслідок – питання громадянського суспільства як складової демократичної, правової, соціальної держави залишилося відкритим. Сьогодні чимало дослідників порушують проблему становлення громадянського суспільства в Україні, але, на жаль,

доводиться констатувати, що проблема його становлення і досі залишається невирішеною, вона далі теоретичного розгляду не рухається.

Така ситуація зумовлена тим, що в Україні ще не відбулося становлення правової держави. Адже більшість правових норм не виконуються, а в силу певних обставин діють лише у чітко спрямованому напрямі. Оскільки правова держава і громадянське суспільство взаємопов'язані, то можна констатувати, що громадянське суспільство як політичний інститут колективної дії перебуває на етапі становлення. Однак, цей етап в Україні виявився затяжним.

Незважаючи на такі обставини, не можна залишити поза увагою тих суспільних процесів, що відбувалися, відбуваються і будуть відбуватися в нашій державі, адже вони є безпосередніми ознаками громадянського суспільства. До них належать: багатопартійність, масові виступи різних верств населення – лікарів, педагогів, шахтарів, студентів, приватних підприємців тощо. Враховуючи ці ознаки, ми не заперечуємо відсутність цього суспільно-політичного інституту. Проте, у своїй діяльності він фрагментарний, нестабільний, хворобливий, хаотичний, що негативно відбивається на його колективній дії. У цьому випадку вона (колективна дія) є неефективною у досягненні загальних (спільних для всіх верств суспільства) благ.

Щоб подолати цей стан, усі верстви суспільства повинні усвідомити, що вони виступають частинками цілого, і що від їхньої консолідації залежить ефективність колективної дії у досягненні суспільних благ. Адже кожна верства, яка входить до складу громадянського суспільства, відстоює інтереси виключно своєї верстви, але, переслідуючи матеріальні блага, вона може об'єднатися з представниками інших верств і в результаті такого об'єднання відбудеться сумування дій, що в кінцевому результаті утворить колективну дію єдиного соціально-політичного інституту – громадянського суспільства.

Громадянське суспільство в Україні знаходиться у невизначеному стані. На цю невизначеність впливає одночасне становлення правової держави і громадянського суспільства. Однак на даному шляху зустрічається ряд труднощів, серед яких є неусвідомлення громадянами і окремими верствами суспільства свої ролі у загальній колективній дії. Адже саме від ефективності цієї дії залежить процес становлення правової, соціальної держави і громадянського суспільства.

Отже, колективна дія громадянського суспільства залежить від структурних елементів цього суспільства і від процесу його становлення.

3.2.2. Аксіологічна проблематизація колективної дії громадянського суспільства

Останнім часом світова спільнота у царині філософії зосередилася навколо проблем, пов'язаних з колективними діями членів груп, організацій і соціальних інститутів. Ці питання, відзначає Ю. Пахомов, на думку С. Кримського, знайшли відображення і в українській соціальній філософії [234, с.379–409]. Проте вони є неповними: ще велика кількість проблем залишилася досі не з'ясованою.

Сучасний стан, що утворився у суспільстві (а це, насамперед, суспільна і політична, духовна і економічна кризи) спонукає представників наукових кіл до продовження поглибленого вивчення колективної діяльності та, як зазначає В. Навроцький, колективного виміру свідомості, вивчення опозиції колективне/індивідуальне у структурі особистості [209, с.293–301].

Процеси взаємодії й об'єднання вільних індивідів, утворення громадських об'єднань та рухів з метою реалізації інтересів його учасників, досягнення певних цілей розглядають у теоріях: соціальної взаємодії, представниками якої є Г. Бекер, М. Вебер, М. Ослон, Т. Парсонс; відносної деривації, невдоволення наявним станом речей – Д. Девіс, У. Рансімен;

суспільної самоорганізації – Р. Аксельрод, М. Каменські, Л. Козер, А. Лейпгардт, А. Сагден, Г. Хардін, «статутного переставлення» – Р. Дарендорф [413], С. Ліпсет [434]; постіндустріального суспільства – Ю. Габермас, М. Зальд, Дж. Маккарті, А. Турен та в англomовній літературі для позначення феномена соціальної самоорганізації, де закріпився термін «колективна взаємодія», що має аналогічне змістовне навантаження.

Незважаючи на велику кількість теорій та їх прихильників, поза увагою дослідників залишилося чимало невирішених проблем, серед яких і фактори, що мають вплив на колективну дію громадянського суспільства в українському соціумі.

Мета даного підрозділу – привернути увагу до тих феноменів, що керують колективною дією громадянського суспільства. Тоді першим завданням є показати особливості колективної дії громадянського суспільства на етапі його становлення.

На сучасному етапі розвитку суспільства виникає чимало проблем, пов'язаних із колективною дією тих чи інших соціальних груп. І це не випадково, адже політична система, що розвивалася у більшості випадків за лінійними принципами [81], спрямовувала колективну дію окремих страт на досягнення виключно одного результату, який зарання був сформований та заідеологізований правлячою політичною силою.

У зв'язку з тим, що радянська система вичерпала себе і як наслідок зазнала краху, суспільство зробило вибір у напрямі демократичного розвитку, а це означає початок нових самоорганізаційних процесів в українському соціумі. Варто відзначити, що самоорганізація як колективна (групова) дія існує та здійснюється у взаємодії держави і суспільства. Створена сферою політики система координат дії індивідуальних і групових акторів впливає на відносини домінування – підкорення у державних (та інших) інституціях розподілу і здійснення влади. Процеси державотворення, типи владних відносин (народу та еліт) слугують тим ґрунтом, на якому

найістотніше відстежуються зміни, що відбуваються у процесі суспільного розвитку.

Починаючи з 90-х років минулого століття, ми спостерігаємо й аналізуємо трансформаційно-модернізаційні процеси становлення української суверенної держави, зміцнення її міжнародних позицій. Зазвичай менша увага приділяється формуванню та розвитку національної спільноти – українського суспільства, яке покликане відігравати принципово важливу роль у визначенні цивілізаційних ознак і місця країни у системі регіональних та світових відносин. Цей складний процес відбувається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх обставин. Міжнародні чинники, взаємовплив народів та держав на всіх етапах історії відігравали важливу роль у суспільному і політичному розвитку. Їх роль і спрямованість дії завжди відбивають специфіку та рівень цивілізованості об'єктів і суб'єктів впливу, визначають характер їх взаємин. Сучасний етап світового розвитку характеризується якісно новою моделлю взаємодії національних і наднаціональних процесів, коли розповсюдження та утвердження спільних цінностей дедалі більше спирається на демократичні інститути і механізми, зокрема і передовсім – на громадянське суспільство. Його значення для поглиблення міжнародної співпраці, особливо в Європі, помітно зростає. Водночас міжнародні чинники, головне за рахунок і в формі цілеспрямованих колективних дій спільноти високорозвинених демократій, так само посилюють і змінюють характер колективної дії соціальних груп та державних інститутів дії щодо внутрішнього розвитку країн, які перебувають на стадії трансформації.

Роль громадянського суспільства, як ми вже зазначали вище, є здебільшого опосередкованою і тому може здаватися незначною чи навіть умовною. Проте громадянське суспільство як індикатор рівнем свого розвитку визначає принципово важливі характеристики основних міжнародних акторів, рівень цивілізованості влади, суспільства та спрямованість її політики. Саме воно у розвинених правових демократіях є

носієм суспільних цінностей, національних інтересів і геополітичних пріоритетів. Зміцнення демократії у найбільш розвинених державах, розповсюдження та утвердження її норм в десятках перехідних країн, так само як і демократизація міжнародних відносин є безумовною заслугою національних громадянських суспільств, результатом активізації їхньої колективної дії у сфері взаємодії на регіональному та універсальному рівнях [273, с.130–139].

Важко погодитися із заявами деяких науковців про те, що в Україні функціонує демократія, яка гарантується Конституцією нашої держави, оскільки демократія – це не лише влада народу, волевиявлення народу, громадян – це перш за все відповідальність народу за свій вибір, за свої дії. На жаль, сьогодні ми не можемо говорити про відповідальність суспільства за свої дії. Адже те, що відбувається у нашій державі, можна асоціювати з дією маси, що піддається міфам колективної дії окремих політичних сил. Досліджуючи народні маси, В. Беленький, апелює до концепції дії, розробленої Ф. Енгельсом і К. Марксом, зазначаючи: «діяльність суспільства є не що інше, як діяльність маси людських індивідумів. І якщо народні маси до цих пір недостатньо брали участь у суспільно-політичних рухах, то це означає, що вони (рухи), безпосередньо відображають ворожі їм суспільні інтереси і потреби» [28, с.23–36]. Розглядаючи таке розуміння діяльності мас, можна зробити висновок, що вона є колективною дією цієї маси, але зазнає впливу і піддається меншості. При цьому меншість не відстоює інтереси народних мас, а, використовуючи їх колективну дію, спрямовує її на досягнення власних інтересів.

Отже, колективна дія народних мас, розглянута нами у статті «Проблема колективної дії громадянського суспільства: соціально-філософський аспект» [273, с.13–139], є вирішальною у творенні історичної дійсності суспільства, оскільки колективна дія народу – це соціальна дія суспільства, що включає у себе соціальні класи і соціальні групи, які мають можливість брати участь у суспільному розвитку, спрямовуючи на нього

свою колективну дію. При цьому варто зазначити, що темп прогресу суспільства безпосередньо залежить від активності чи пасивності соціальних суб'єктів. Зважаючи на те, що активність і пасивність суспільства полярні, межа між ними не є сталою. Як зазначає В. Беленький, активність соціального суб'єкта не безмежна, а його пасивність – не безсуб'єктна [28, с.23–36]. Суб'єктивний стан перш за все постає перед нами як стан діяльності, оскільки діяльність не є зовнішньою, невимушеною, а виступає як внутрішня необхідність суб'єкта. Зважаючи на це, колективна дія громадянського суспільства має бути внутрішньою потребою кожного індивіда, який входить до громадянського суспільства.

Варто звернути увагу і на те, що розвиток матеріального виробництва є необхідністю, що провокує народні маси до дії і висуває їх на авансцену історії; маси починають розуміти і усвідомлювати, що їх інтереси є протилежними інтересам пануючої меншості і через це народні маси свідомо і рішуче включаються у суспільно-історичний процес через колективну дію громадянського суспільства. Саме вона виступає основою у протистоянні дії влади. І це не випадково. Адже громадянське суспільство – це та мережа стосунків між людьми, яка здійснюється передусім навколо визнання права людини у формах добровільної і солідарної колективної дії, що спрямована на вдосконалення життя суспільства.

Зміст поняття громадянського суспільства включає всю сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, моральні, культурно-духовні, релігійні. Громадянське суспільство, на думку І. Надольного, – це сфера спонтанного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій громадян та їх колективної дії й організацій громадян, які добровільно сформувалися і захищені законом від прямого втручання та довільної регламентації з боку органів державної влади [348, с.356–357].

Було б ілюзією вважати, що громадянське суспільство – це соціальний простір, у якому цілковито відсутні примус і насилля. Ніде в історії не склалося громадянське суспільство у позадержавному геополітичному

просторі, як і права людини мають своє джерело у їх порушенні і загрозі. Свого часу Г. В. Ф. Гегель аргументовано довів, що органічна пов'язаність громадянського суспільства з економічною, ринковою сферою неминуче призводить до конфліктів і навіть до саморуйнування через протилежність індивідуальних і групових інтересів. Тому, на його думку, громадянське суспільство має належати політичній організації, інакше воно приречене на складні і насильницькі конфлікти. Теоретичною передумовою гегелівського перебільшення ролі держави у розв'язанні конфліктів великою мірою стала його рефлексивна інтерпретація самосвідомості особи і, відповідно, природи солідарності. Проте громадянське суспільство – це передусім тенденція такої самоорганізації спільноти, основою якої є не державно-політична влада, а здійснення природного права на свободу. Громадянське суспільство, складається з такого виду добровільної колективної дії та інституціональної сфери, які перебувають поза контролем державної влади. Вона, однак, не перебуває у надземному царстві; існування громадянського суспільства у контурах державного (чи національного) суверенітету твердо свідчить також про політичний режим державної влади.

При цьому потрібно пам'ятати, що економічною основою громадянського суспільства за сучасних умов є власність в усій багатоманітності її форм, насамперед приватна, кооперативна, асоційована, колективна тощо. Саме власність виступає тим фактором, що консолідує дію окремих індивідів, соціальних груп у колективну дію. Тобто власність для учасників громадянського суспільства забезпечує свободу до дії, без якої не може бути ні політичної, ні соціальної свободи. І чим більше розвинуте громадянське суспільство, тим раціональнішою буде його колективна дія, тим ефективніша соціальна забезпеченість індивіда, тим ширші його можливості для реалізації колективної дії у різних сферах суспільного життя.

Громадянське суспільство – це постійно функціонуюча організація людей, об'єднаних навколо самостійно обраних моральних і політичних цінностей, на яку держава, незважаючи на її владні організації, не може мати

підпорядковуючого впливу. Воно гарантує законом кожній людині вільний вибір свого економічного буття, утверджує пріоритет прав людини, включає монополію однієї ідеології, одного світогляду, гарантує свободу совісті. Саме ці пріоритети повинні бути в основі громадянського суспільства, а без них колективна дія цього соціального інституту не може бути керованою [273, с.130–139].

Варто відзначити, що у процесі становлення громадянського суспільства (саме на такому етапі перебуває воно в Україні) суттєве значення має формування і реалізація економічних інтересів громадян, задоволення їх матеріальних потреб, а також забезпечення прав, зокрема права на працю, її оплати тощо. Це зумовлено тим, що економічні інтереси є визначальними у відтворенні соціальних суб'єктів. Реалізація та задоволення матеріальних потреб дає людям можливість повноправно діяти у громадянському суспільстві та реалізовувати інші свої інтереси, утверджуючи себе громадянами країни. Перефразовуючи К. Маркса, В. Цвях наголошує, що людина, щоб відчувати себе громадянином і займатися будь-якими видами громадської діяльності, перш за все мусить задовольняти свої економічні інтереси і матеріальні потреби [370, с.118]. Залежно від характеру цих інтересів та потреб у громадянському суспільстві формуються відповідні групи економічних інтересів, які різняться способом і мірою їх реалізації. Головними з цих груп на сучасному етапі є підприємці-власники, наймані працівники, селянство, середній клас тощо.

Соціально-економічними організаціями захисту інтересів найманих робітників виступають, в основному, професійні спілки. Безпосередньою передумовою виникнення професійних спілок є промислова революція, яка дає поштовх для систематичного застосування у виробництві машин і розвитку великої промисловості. Безперечно, робітники і в докапіталістичному суспільстві не були розрізнені. Скоріше, навпаки. Адже вони входили до складу системи соціальної та професійної солідарності, яка утворювалася довкола корпорацій. Потім вони приходять до професійної

організації. Звідси з'явилися товариства (компаньйонажі), які були і реальними братством, і співробітництвом, громадами взаємодопомоги і знаряддями боротьби. На нашу думку, профспілки дійсно могли виникнути лише за індустріального типу виробництва і капіталістичного способу організації праці. Вони постають тільки у новий час, коли капіталізм створює соціально-економічне підґрунтя для зародження і росту тривало діючих асоціацій найманих робітників. Це підґрунтя виступає у вигляді, принаймні, трьох постійних чинників нового суспільного ладу: системи вільного найму праці, товарного характеру робочої сили і постійної армії найманих робітників.

Товарний характер припускає рівність у відносинах між покупцем і продавцем. Що стосується продажу робочої сили, то у боротьбі за кращі умови найму робітник є слабшою стороною, оскільки змушений швидше реалізовувати свою робочу силу, ніж капіталіст свій капітал. Звідси самовільно і виникає гостріша конкуренція між робітниками, ніж між капіталістами. Унаслідок цих обставин поодинокі та розрізнені робітники свою робочу силу продають на ринку не вигідно. Якщо поодинокий робітник торгується з одним капіталістом, то він завжди продає свою працю не вигідно, оскільки капіталіст може чекати довго, робітник же не може жодного дня провести без їжі та житла, а їх він може отримати тільки за гроші.

Щоб вигідно продавати свою робочу силу, робітникам потрібно об'єднуватися у профспілки. Торгуючись спільно, вони можуть досягти більш вигідної ціни; тоді капіталіст понесе збитки, а робітники можуть утворити спільну касу, яка допоможе їм проіснувати доки йде торгівля. Завдяки появі профспілок усуваються головні недоліки, від яких страждають робітники як продавці робочої сили і перш за все – попит їхньої праці на будь-яких умовах. Профспілки дають робітникам можливість самостійно визначати подібно до інших продавців товарів свої умови продажу, негайно користуватися наступаючим покращенням становища на ринку, а за слабого

попиту на товар – утримуватися від його продажу. За допомогою профспілок усувається також нездатність робітників пристосовувати пропозицію пропонованого ними товару до попиту даного часу так само як і впливати на пропозиції його у майбутньому.

Завдяки профспілці робітники дістають можливість стримати зростаючі злидні шляхом впливу на умови праці у власних інтересах, домагаючись зменшення конкуренції при продажу своєї робочої сили – єдиного товару, який в них залишився. «Робітничі асоціації можуть домогтися підвищення ставок оплати праці лише силою; ця сила може застосовуватися активно або становити лише загрозу, але це має бути сила ... Ті, хто вам каже, що профспілки мають підвищувати ставки заробітної плати тільки моральними настановами, схожі на тих, хто розповідав би про тигрів, які харчуються апельсинами» [225, с.101].

Говорячи про політичне буття, слід зазначити, що в ньому громадянське суспільство консолідує дію усіх своїх індивідів і трансформує її у колективну дію, яка в політичному житті дає можливість усім його учасникам відстоювати власні матеріальні інтереси.

Зважаючи на матеріальну залежність суспільства, доцільно відзначити, що матеріальні потреби цього світу стали переважати над світом духовним. Прикладом такого твердження можуть стати неодноразові виступи і страйки різних соціальних груп трудових колективів, які, з одного боку, є характерними ознаками громадянського суспільства, а, з іншого, – відкидають ідею й відстоюють матеріальні інтереси як окремих представників правлячої еліти, так і свої. Ні для кого не є секретом, що майже усі політичні акції, які відбуваються в нашій країні, чітко фінансуються політиками чи олігархами. І соціальні групи, які виходять на майдан, відстоюють не свої інтереси, а відробляють ті гроші, які їм платять за час перебування на майданах чи біля стін державних установ. Крім цього, потрібно звернути увагу на тих індивідів, які представляють відповідні

соціальні групи, а це в основному студенти, пенсіонери, безробітні та малозабезпечені. Тобто люди, які в будь-який спосіб намагаються вижити.

Така ситуація свідчить про те, що в нашій країні демократія ґрунтується не на законах і справжньому внутрішньому ставленні до неї людей, а на економічному факторі, коли меншість, використовуючи владу як механізм впливу, тримаючи людей у бідності чи на межі бідності, має усі реальні шанси через «підкуп» індивідів використовувати колективну дію соціальних груп у власних інтересах. Саме про таку діяльність і свідчить українська соціально-політична реальність. Адже, виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновку, що, враховуючи важливість громадянського суспільства у суспільно-політичному житті, політики, використовуючи економічний фактор та убогість українського суспільства, керують колективною дією громадянського суспільства, отже вона у нашому суспільстві є керованою. Це свідчить про те, що українське суспільно-політичне буття не досягло на сьогоднішній день достатнього демократичного рівня розвитку. Проте ця ситуація є лише тимчасовою, оскільки в країні складаються умови, за яких суспільство не хоче і не може жити за тими нормами, які постійно трансформуються і не дають стабільного розвитку, а влада вичерпує свої можливості керування, які ґрунтуються на обіцянках підняття економічного статку людини. Тому у цій ситуації не можна недооцінювати соціуму, особливо його трудових колективів, які у різні способи намагаються виживати, а не жити.

Аналізуючи роль трудових колективів в історії суспільства, В. Беленький зазначає, що особливо згубною була недооцінка їх ролі. Будучи специфічним соціальним суб'єктом, трудові колективи представляли собою форму існування основних верств населення СРСР. Їх роль не була проаналізована до кінця, і не випадково в останні десятиліття радянської епохи про них багато говорили і писали. Але незважаючи на це, в обговореннях надавали перевагу формальному нормативному підходу. Трудові колективи, які спрямовували свою дію на розвиток суспільства, так і

не стали господарюючими суб'єктами [28, с.23–36]. Тобто колективну дію трудових колективів так само як і колективну дію соціальних груп використовували і використовують політики у власних цілях. Крім цього у радянській системі трудові колективи помилково трактували як одну із верств суспільства, а це в свою чергу призвело до бюрократизації управління, ускладнювало можливість вивчення колективної дії трудових колективів як соціального суб'єкта. Мало того, колективну дію трудових колективів ідентифікували з колективною дією підприємств та установ. У такий спосіб трудові колективи втрачали своє політичне лице, що призвело до кризи суспільства. Сьогодні наше суспільство знаходиться у подібній ситуації, і цим не можна нехтувати, адже таке суспільство може стати некерованою масою, колективна дія якого буде спрямована проти самої влади.

Отже, суспільство у своїй основі складається з відповідних соціальних груп, колективів і є важливою рушійною силою в розвитку людства. І кожна держава зобов'язана прислухатися до вимог й потреб свого суспільства, співпрацювати з громадянським суспільством, адже саме воно відіграє важливу роль у координації колективної дії щодо захисту прав та інтересів суспільства. Що ж до громадянського суспільства, то варто відзначити, що воно може повноцінно функціонувати лише у демократичному режимі. Саме демократія створює йому рівні можливості для функціонування в державі й діалогу з владою.

Обравши демократичний шлях розвитку, наша держава створила чимало різних політичних інститутів, які наділені відповідними функціями у суспільстві. Політичні інститути, як зазначає Р. Патнем, – це такі пристосування, при допомозі яких досягається не лише згода, але й відповідна мета. Хочеться, щоб керівництво нашої держави активно діяло, а не просто декларувало, що потрібно зробити, – вживало рішучих заходів щодо забезпечення належної освіти молоді, своєчасної виплати пенсій, боротьби зі злочинністю, створення робочих місць, підтримування сімейних цінностей тощо. Звичайно, можна сперечатися з приводу того, яке із цих

завдань є важливішим, чи яким способом потрібно їх вирішувати. Проте всі ми, за винятком анархістів, погоджуємося з тим, що основним для урядових інститутів є здатність до дії [233, с.15].

Однак, незважаючи на те, що з обранням демократичного шляху розвитку в Україні виникло чимало різних політичних інститутів, вони в апріорі подекуди дублюють один одного, а це призводить до того, що у мережі суспільно-політичних інститутів губиться людина. Крім цього, наявність великої кількості таких формувань в ідеалі мали б забезпечити усі можливості для нормального функціонування суспільства і людини. Насправді це не так, адже у самому суспільстві відбуваються малочислені конфлікти, подекуди виникає соціальне напруження. Все це призводить до того, що людина під впливом суспільних негараздів змінює соціальну поведінку, яка відхиляється від соціальних норм. У таких умовах порушується баланс інтересів різних соціальних груп і як наслідок колективна дія слабшає.

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що громадянське суспільство в Україні знаходиться на етапі становлення, і цей етап у порівнянні з європейськими суспільствами затягнувся через те, що воно з самого початку піддалося ерозії: бідності, впливу політичної еліти, лідерів, маніпулюванню. Все це призвело до того, що колективна дія такого громадянського суспільства стала зброєю у руках політиків, які ведуть активну боротьбу за владу. І щоб цього позбутися, суспільство має абстрагуватися від тих матеріальних, тимчасових благ, що їм обіцяють політики, і усвідомити, що громадянське суспільство існує не для політиків, а для того, щоб разом з ними брати активну участь у державотворчих процесах.

Безумовно даний розгляд не розв'язує проблему подолання керованості колективною дією громадянського суспільства, а лише вказує на існуючі проблеми [273, с.130–139].

3.2.3. Приклад колективної дії професійних об'єднань при формуванні соціальної структури суспільства

Сьогодні чимало дослідників зосереджують свою увагу на проблемах, які пов'язані з людиною та її перебуванням у Всесвіті. Це пояснюється тим, що людина за період свого перебування на Землі завдяки розуму змінилася сама, а також змінила світ, у якому вона перебуває – змінилося її буття. Мало того, вона зуміла увійти в Космос, про що свідчать польоти космонавтів, наявність орбітальних станцій, супутників тощо.

Все це є результатом діяльності людини, але діяльності не однієї людини, а групи, що зацікавлена в отриманні спільного результату (блага). Виходячи з цього, доцільно відзначити, що спільна діяльність групи людей, яка направлена на отримання спільного результату, називається колективною дією. По суті вона як дія людини, цілеспрямована, рівномірна, впорядкована і чітко визначена.

Даний суспільний феномен присутній в усіх сферах людського буття. Адже людина розвивається не сама по собі, а у процесі взаємодії з іншими людьми, оскільки сама по собі вона може розвиватися як біологічна істота, а розумово – лише у суспільстві, соціальній групі, колективі. У результаті взаємодії утворюється колективна дія.

Отже, колективна дія соціальної групи є актуальним феноменом, який ще мало досліджений і потребує більш детального й глибокого філософського осмислення.

Проблема людської діяльності протягом багатьох століть досліджувалася філософами, психологами, педагогами, літераторами, митцями, політиками. Проте саме суб'єктна діяльність стала предметом вивчення філософів порівняно недавно. Сутність цього феномена розглядається у працях таких дослідників, як: К. Абульханова-Славська, Г. Батіщев, Г. Бурма, А. Вербін, Л. Виготський, Б. Воронович, В. Давидов, Е. Ільєнко, В. Лекторський, Ю. Плетніков, В. Сагатовський та інші. У

пострадянській філософії проблема діяльності частіше всього розглядається у парадигмі культурологічного підходу. Дослідженню історико-філософського аспекту проблеми діяльності присвячені роботи відомих українських науковців: В. Андрущенко, І. Бойченка, В. Горського, М. Михальченка. Детальний аналіз соціально-філософських аспектів розвитку особистості в контексті сучасної культури подають у своїх дослідженнях К. Жоль, А. Кавалеров, Л. Компанієць [155, с.258–266], Н. Мокляк, В. Шинкарук.

Таким чином, мета цього підрозділу – проаналізувати соціально-філософські аспекти колективної дії професійних об'єднань. Тому його завданнями є: показати колективну дію професійних об'єднань як сферу взаємодії людей; визначити ознаки взаємодії людей та розкрити значення мови у колективній дії професійних об'єднань.

Соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні й форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства.

Суспільство, як відомо, є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. Філософія визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства:

- праця (специфічно людська доцільна діяльність);
- спілкування (колективний характер діяльності і життя);
- свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності).

Його (соціум) можна визначити як сукупність всіх форм і способів взаємодії та об'єднання людей. У такому широкому значенні суспільство включає у себе все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії. Суспільство, як система взаємодії людей, визначається певними

внутрішніми суперечностями – між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю.

Сутність соціальної взаємодії полягає у тому, що лише у взаємодії з іншими людьми людина може задовольнити більшість своїх потреб, інтересів, цінностей. Та і сама по собі взаємодія є життєвою потребою людини.

У процесі взаємодії, зазначає Т. Соболев, відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом, матеріальними, духовними та іншими цінностями [316, с.41–45]. Це можливе лише за наявності такого суспільного феномена як мова.

Крім цього, у взаємодії людина визначає свою позицію до інших, своє місце у соціальній структурі, свої соціальні ролі. Роль у свою чергу пропонує людині певні зразки поведінки і робить взаємодії передбачуваними. Сама соціальна структура, соціальні відносини і соціальні інститути є результатом різних форм і видів колективної взаємодії.

Суспільна взаємодія, зазначає В. Навроцький, ґрунтується на взаємних інтерпретаціях когнітивних систем індивідів, що взаємодіють. Приписування певного змісту ментальному стану індивіда передбачає ідентифікацію мотивів його поведінки, яка так чи інакше ґрунтована на типізації. Взаємна типізація учасниками взаємодії мотивів своїх партнерів, яку здійснюють у цих інтерпретаціях, веде до формування стійких характеристик колективної діяльності [208, с.3–12]. Таке розуміння колективної дії є не випадковим, адже сутність кожної людини відкривається тільки у зв'язках з іншими людьми і реалізується у формах колективної взаємодії, у процесах спілкування. Через взаємини людина усвідомлює свою суспільну цінність. Таким чином, самооцінка виступає як груповий ефект, як одна з форм прояву соціально-психологічного клімату. Оцінка свого положення в системі суспільних відносин і особистих зв'язків породжує почуття більшої або меншої задоволеності собою й іншими.

Одним із видів організації людської взаємодії та колективної дії є професійні об'єднання. Діяльність таких об'єднань, розглянута нами в одній із статей, утворює колективну дію відповідного типу. Поряд з цим, доцільно зауважити, що суспільство у своєму розвитку не є сталим, а це означає, що утворення, трансформація, модернізація колективної дії професійних об'єднань відповідає вимогам і потребам самого суспільства [266, с.29–32].

Сьогодні відбувається створення нової соціальної парадигми теорії колективної дії. Розв'язуючи завдання цієї теорії, Ю. Габермас виходить з традиційного для західного суспільства питання про те, як уможлиблюється соціальний лад (Г. Зіммель), коли індивіди діють згідно з власними цілями та інтересами, питання пов'язане з проблемою класичної соціальної теорії – про відношення індивіда і суспільства. Пошуки основ для координації різних видів діяльності у свою чергу переходять у площину взаємозв'язку культурно-особистісних і надособистісних інституціональних форм суспільної інтеграції.

Варто відзначити, що соціальна система суспільства є надзвичайно складною. Ю. Габермас відзначав, що зростаюча складність суспільних систем потребує постійного підвищення ефективності управління. З одного боку, це призводить до інтенсифікації та розширення мережі комунікацій, наслідком чого є утворення світового суспільства, яке об'єднує локальну історичну свідомість, та культурний самобутній розвиток в глобальну інформаційну мережу. З іншого боку, внаслідок зростаючих потреб управління компетенція планування колективної дії концентрується в державному апараті [115].

У цьому випадку суспільство є системною сукупністю індивідів, які, взаємодіючи, перебувають у певних зв'язках і стосунках, забезпечуючи свою життєдіяльність. Ці взаємовідносини можуть бути найрізноманітнішого змісту: демографічного, економічного, національного, професійного, політичного, світоглядного тощо, відповідно до чого формуються й певні

об'єднання людей, різного роду загальності (широти), – «соціальні спільності».

Вони, на думку Є. Пречипія, А. Чернія, Л. Чекаля, не є умоглядними абстракціями вчених – соціологів, філософів, вигаданими для зручності аналізу суспільного життя. Вони існують реально, є буттєвою даністю, до того ж даністю не суми індивідів чи їх груп, а цілісністю, яка сама є джерелом власного розвитку [284, с.440].

Важливим соціальним утворенням у соціальній структурі є професійні об'єднання. Це не випадково, адже частину свого життя людина проводить в угрупованнях відповідного типу, у них вона розвивається, удосконалюється тощо. Як бачимо, професійні угруповання є однією із важливих ланок соціальної структури суспільства. Проте дані соціальні утворення не єдині, адже соціальна структура надзвичайно розгалужена і не є стабільною. Саме суспільство змінюється у процесі свого розвитку, а відповідно змінюється та вдосконалюється і його структура.

Зважаючи на розгалуженість соціальної структури суспільства, варто погодитися з думкою Г. Горак, яка стверджує, що «професійні угруповання як певна людська спільнота має свої особливості, відіграє певну соціальну роль» [84, с.3–15]. «Свого часу, – зазначає дослідниця, – Е. Дюргейм підкреслював слушне міркування про те, що корпоративні об'єднання, які виникли ще у середньовіччі з характерними для того часу рисами, видозмінившись у наступних суспільствах, перетворюються на головні елементи соціальної структури суспільства». Е. Дюркгейм вважав, що не можна «бачити в корпораціях тимчасову організацію, придатну лише для певної цивілізації», й указував на значущість професійних об'єднань для задоволення потреб, у тому числі моральних, людського співжиття. Він зазначав, що «певна інтелектуальна та моральна однорідність природним чином виникає в результаті заняття однією й тією самою професією» [84, с.3–15].

Таке бачення професійних угруповань у суспільстві свідчить, що вони висвітлюють колективну дію людей однієї і тієї ж професії. Адже кожна людина, яка входить до складу відповідного колективу, об'єднується з ним, стає єдиним цілим, а її діяльність можна розцінювати як внесок своєї діяльності у колективну дію. Це слід розуміти, як колективну дію осіб, які об'єднані одним видом діяльності – професією [115, с.400].

Однак виникає запитання, а чи завжди особа буде входити до професійного колективу? Відповідаючи на це запитання, слід, очевидно, пригадати те, що особа є істотою соціальною, тому особою вона може бути лише у соціальному середовищі. Крім цього, особа не може існувати поза соціальними спільнотами, якими є професійні колективи. Але ці структури суспільної організації функціонують за різними законами. Значущою у цьому відношенні, на думку Г. Горак і Г. Фініна, є відмінність двох способів людського буття: життєвого світу та суспільства як системи або спільноти та суспільства [82, с.62–73]. Отже, потрібно вважати, що професійні колективи є однією із ланок соціальної структури, без яких особистість не може обійтися.

У сучасному світі є чимала кількість професій. А це свідчить про те, що у соціальному середовищі існує поділ професій, що не перестає бути підставою функціонування суспільних організацій й мірою послаблення інших чинників суспільства і стає фундаментом, на якому здійснюється диференціація суспільства. Відповідно до цього відбувається і диференціація колективної дії професійних угруповань. Незважаючи на це, ми погоджуємося з тим, що колективна дія соціальних утворень спрямована на отримання матеріального чи духовного блага. Все це є свідченням того, що професійне об'єднання бере на себе зобов'язання у досягненні інтенції [266, с.29–32].

Враховуючи те, що професійні об'єднання базуються на спільній діяльності його учасників, можна назвати основні ознаки цієї діяльності, що сприяє досягненню інтенції:

– наявність загальних цілей для учасників взаємодії (спільна діяльність, як і інша форма кооперації, породжується необхідністю досягнення таких цілей, котрі недоступні окремій людині або досяжні частково; спільна діяльність є доцільною в тому разі, коли заздалегідь ставляться усвідомлювані цілі);

– учасники спільної діяльності, окрім індивідуальних мотивів, повинні мати спонуку працювати разом, тобто слід сформувавши загальну мотивацію для досягнення мети;

– необхідне розділення єдиного процесу досягнення колективної мети на певні складові, тобто на окремі, але функціонально пов'язані сукупності дій, операцій та їх розподіл між учасниками взаємодії;

– об'єднання (або суміщення) індивідуальних діяльностей, яке розуміється як утворення цілісності спільної діяльності і як сприяння виникненню взаємозв'язків і взаємозалежностей між учасниками цієї діяльності;

– погоджене, координоване виконання розподілених і об'єднаних індивідуальних діяльностей усіх учасників;

– необхідність в управлінні (включаючи самоуправління) – потреба, внутрішньо притаманна спільній діяльності;

– наявність єдиного завершального результату, загального для учасників спільної діяльності;

– єдине просторово-часове функціонування учасників взаємодії.

У цьому випадку колективний характер діяльності такого соціального об'єднання, який впливає з прийняття спільного зобов'язання, передбачає взаємну відповідальність учасників взаємодії за інтенції та дії один з одним. Певною мірою слушно говорити, що коли інтенція є колективною, то відповідальність за здійснення дії та зобов'язання її здійснити збігаються. При цьому колективні зобов'язання у колективній дії професійних об'єднань виникають тоді, коли індивіди будуть взаємодіяти. Проте це можливо лише за умови чітко визначеної інтенції потреб людини, яка є членом

професійного колективу і як налаштований діалог між всіма учасниками колективної дії професійних об'єднань. Важливу роль при цьому відіграє мова як соціальний феномен, що сприяє взаєморозумінню та взаємодії усіх суб'єктів відповідної професії. Мова у цьому випадку є тим засобом, що, по-перше, оптимізує колективну дію, а, по-друге, спрямовує її. З цього приводу Л. Озадовська зазначає, що мова є особливою системою знаків, створеною людством для нагромадження та збереження інформації [219, с.22–50]. Відповідно до цього мова здійснює накопичення інформації, а похідним від мови є мовлення, що забезпечує передачу інформації від одного суб'єкта до іншого.

Існування мови як системи символів розкриває одну з головних особливостей людського буття: не може бути неопосередкованих відносин ні між людиною та світом, ні між однією людиною та іншою. Посередником між ними завжди є мова.

В результаті взаємодії двох і більше суб'єктів при допомозі мови відбувається діалог, що направлений на взаємодію цих суб'єктів. Такий діалог можливий лише серед представників однієї професії чи професійного об'єднання, оскільки ці соціальні об'єднання утворюються з метою отримання якихось матеріальних і нематеріальних благ. Діалог суб'єктів професійного об'єднання скерований на раціональне отримання благ. Усі інші мовленнєві процеси, що відбуваються у межах професійного об'єднання, не є раціональними і не сприяють розвитку колективної дії. Адже вони не сприяють доступу до «Іншого».

Доступ до «Іншого», як підкреслюють філософи-діалогісти, здійснюється через мову, яка пробуджує у людини та в інших те, що є для них спільним. Неможливо підійти до «Іншого», не поспілкувавшись з ним, не «ввійти у нього». Самосвідомість поза собою передає свої повноваження мові, пов'язуючи нас із зовнішнім, тому справжні відносини окреслюються словами. І від того, наскільки буде чітко сформовано завдання колективної дії у мові, настільки вона буде ефективною.

У цьому контексті є цікавим висновок В. Навроцького. Досліджуючи колективні ментальні поняття в сучасних умовах розвитку, він зазначає, що не достатньо говорити, що при таких інтерпретаціях індивід стає на точку зору «Іншого» або приймає його установку. У процесах взаємодії функціонують «ми – установки», які реалізуються, звичайно, у відповідних ментальних станах. Тобто очевидно, що індивід має особисте ставлення до своїх віри, інтенцій та зобов'язань. Про колективність ментальних станів коректно говорити саме тоді, коли мають на увазі тільки спосіб їх утворення та їхній зміст, а не спосіб існування [208, с.3–12]. Однак, все це можна пізнати при допомозі мови.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що взаємодія у професійних об'єднаннях має певні ознаки: усвідомленість, раціональність, взаємна орієнтованість на результат та передбачуваність взаємних очікувань або, інакше кажучи, взаєморозуміння, що досягається при допомозі мови у процесі діалогу. Отже, мова є тим суспільним засобом, що формує, спрямовує і сприяє ефективності колективної дії. Саме завдяки цьому суспільному засобові передачі, обміну інформації можна чітко визначити: готовий індивід до дії чи ні, яка його інтенція дії тощо. Адже є випадки, коли окремих індивід лише демонструє колективну волю професійного утворення, виражає свою готовність взаємодіяти і при цьому не здійснює жодної дії для виконання цієї волі. Тобто є інтенція, готовність до дії і зобов'язання її здійснити, але немає самої дії.

3.3. Об'єктивний розмір групи та ціннісні парадокси колективної дії

Людина є цікавою і унікальною істотою, існування якої залежить від її співіснування з подібними собі. Фактично утворюється суспільство людей, яке в силу зовнішніх факторів, спровокованих внутрішніми потребами

людини, не може існувати без соціальних утворень. Це зумовлено біологічною взаємозалежністю людей, певними видами та перевагами їх співробітництва у процесі розподілу праці, а також винятковою здатністю встановлювати взаємини через існуючі види комунікації. У зв'язку з цим утворюється спільна діяльність людей, що у свою чергу породжує складну систему соціальних зв'язків. Така система у практичній своїй діяльності згуртовує індивідів у єдине соціальне ціле – соціальну спільноту і вже через неї – у соціальну систему.

Отже, суспільство – це складна соціальна будова, яка характеризується структурно-організованою цілісністю і багатозначними людськими стосунками. Внутрішня картина цієї соціальної будови віддзеркалюється в її соціальній структурі. Таким чином, соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів і взаємозв'язків між ними. Вона є засобом організації та зв'язку окремих елементів соціальної системи в єдине ціле. Характер структурування соціальної системи відзначається як властивостями її елементів, так і основним системоутворюючим фактором, що впорядковує елементи.

Звідси стає зрозуміло, що суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальні групи і спільноти характеризуються певними взаємовідносинами, що ґрунтуються на спільній меті. Саме відносини і мета у цих соціальних утвореннях дають нам підстави говорити про їх колективну дію. У цьому контексті варто звернути увагу на те, що в сучасному світі існує чимала кількість таких соціальних спільнот і груп, які переслідують власну мету. А, як відомо, мета виступає збудником і контролером колективної дії. Все це у своїй сукупності свідчить про наступне – існує чимала кількість

соціальних груп, спільностей, колективна дія яких спрямована на досягнення зарання сформованої мети. Проте постає питання, наскільки ефективним є розмір групи у досягненні поставленої мети.

Таким чином, мета підрозділу – розглянути ефективність колективної дії соціальних утворень у досягненні мети, а його основне завдання – продемонструвати, як розмір групи впливає на досягнення поставленої мети.

До цієї теми в методологічних межах зверталися такі дослідники, як Р. Бендікс [39, с.567–686], П. Блау і О. Данкен [405, с.163–205], С. Ліпсет, Т. Парсонс [174; 230, с.359–420, 573–647], Р. Ходж [425, с.535–547] та інші. У своїх працях вони висвітлили об'єктивні соціальні позиції і структуру ресурсів, здатних визначити логіку колективних дій людей, які входять до складу соціальної групи. Також чималу увагу колективній дії соціальних груп приділяли послідовники марксизму, розглядаючи соціальний клас як основну структурну одиницю соціально-політичної системи суспільства. З іншої точки зору до проблем колективної дії підходили Е. Гіденс [76; 421], Р. Дарендорф [413], Дж. Локвуд [435], Ф. Паркін [450, с.44–73], Н. Пулантзас [455, с.101–111]. Вони розглядають колективну дію соціальних груп з погляду діяльності людини та інституту. Такі дослідники, як М. Д. Р. Еванс, Р. Еріксон [417] і Дж. Келлі [431, с.157–178] та Г. Маршалл [439] звертали особливу увагу на форми соціальних відносин в межах соціальної групи, класу. Особливої уваги заслуговують праці Т. Гоббса та Д. Юма, які порушили питання спільних дій людей у межах соціальних груп.

З вищенаведеного стає зрозумілим, що у полі зору науковців перебували наступні проблеми: методологія, суспільні відносини тощо. Однак, залишалось невивченим питання щодо розміру груп та їх колективної дії. Адже відомо, що колективна дія соціальних утворень не завжди відіграє вирішальну роль у соціально-політичній системі. Це залежить від ряду факторів.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Іншими словами, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Вихідним для розуміння соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи, спільноти. Відомо, що соціальні групи – це відносно сталі спільноти людей, що історично склалися і різняться роллю та місцем у системі соціальних зв'язків певного історичного суспільства. Соціальна спільність – це реально існуюча, емпірично фіксована сукупність індивідів, що відрізняється відносною цілісністю й виступає самостійним суб'єктом соціальної дії, поведінки. Слід відрізнити соціальні групи від випадкових несталих об'єднань людей, наприклад, пасажирів транспорту, які їдуть в одному вагоні чи автобусі, або тих, хто перебуває у певний момент на одній вулиці чи в одному місці. Ці угруповання визначаються як агрегація – деяка кількість людей, що зібралися у певному фізичному просторі і не здійснюють свідомих взаємодій. Соціальні групи згуртовуються на основі об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей. Тобто для того, щоб сукупність людей визнавалася групою, потрібні взаємодія між її членами та наявність сподівань, що їх поділяє кожний член групи відносно інших її членів. Соціальна група характеризується також наявністю загальних соціально вагомих ознак. Вони поділяються за ознакою належності до них індивіда та за характером взаємовідносин між їх членами.

Здавна відомо, що такі соціальні спільноти, як рід, плем'я, сім'я тощо забезпечували людям засоби до існування, репродукцію людини, спільну протидію силам природи, іншим племенам тощо. Все це допомогло людству не лише вціліти, а й закласти базис подальшого прогресу, розвитку

цивілізації. Це говорить про те, що соціальні спільноти виникли під впливом об'єктивної необхідності людини в ході історичного розвитку (зміни умов праці, розвиток науки і техніки тощо).

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено: 1) спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності); 2) спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією); 3) груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, що є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, які належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

Соціальні спільноти різняться один від одного великим різноманіттям видів і форм: за кількісним складом вони змінюються від союзу двох людей (діади) до таких, що налічують десятки мільйонів; за тривалістю існування – від таких, що тривають недовго, до таких, що існують протягом століть (етноси); за щільністю зв'язків між індивідами – від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчастих, аморфних організацій (клуб любителів певного стилю музики). Функціональні спільноти спрямовують свою колективну дію на досягнення групової мети [403]. Ця може мислитись досить широко – від призначення, що має виконувати, наприклад, військовий колектив, до необхідності певної кількості людей проживати на спільній території (соціально-територіальна

спільнота). Соціальні спільноти можуть виникати спонтанно (мимовільно) чи інституалізовано (організовано), бути формальними чи неформальними. Враховуючи також, що індивід є членом одразу кількох спільнот, їх класифікація досить важлива і певною мірою умовна. Але як будь-яка систематизація (класифікація) покликана сприяти глибшому розумінню сутності об'єкта чи явища. За сукупністю ознак можна виділити два широкі підкласи спільнот – масові і групові.

Масова соціальна спільнота, на думку Р. Мертона, – сукупність індивідів, яких об'єднують певні спільні погляди, схильності, смаки тощо [197, с.58]. Наприклад, широкі рухи ядерної загрози, аудиторії засобів, каналів масової інформації, споживачі модних, престижних товарів, члени любительських клубів, прихильники естрадних «зірок», вболівальники спортивних команд тощо. Масові соціальні спільноти мають в основному статистичний характер. Значною мірою вони є неструктурованими, аморфними утвореннями ситуативного походження, функціонують на основі і в межах конкретної діяльності, неможливі поза цією діяльністю. Тому вони не досить стійкі, їм значною мірою властива гетерогенність (різномірність) складу.

У сучасному світі масові соціальні спільноти можуть серйозно впливати на життя суспільства. Згадаймо, наприклад, відомий рух панків у європейських країнах, різні акції «зелених», спрямовані на захист навколишнього середовища. Сучасні засоби комунікації створюють умови для швидкого формування масових спільнот. Тому суспільство повинно вивчати ці процеси і скеровувати їх у конструктивне русло, уникаючи можливої соціальної дестабілізації.

Групова соціальна спільнота (соціальна група), за визначенням С. Слакв, – сукупність індивідів, яка існує реально, фіксується емпірично, характеризується відносною цілісністю, є самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії, поведінки [314, с.15].

У суспільстві існує значна кількість типів, видів груп: залежно від чисельного складу розрізняють соціальні групи малі й великі; від характеру зв'язку всередині групи, його міцності, форм здійснення – первинні і вторинні; від природи особистостей індивідів, які входять до групи, – демографічні, етнічні, регіональні та ін.

Американський дослідник Р. Мертон визначає соціальну групу як сукупність людей, які певним чином взаємодіють між собою, усвідомлюють свою незалежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших. У цьому визначенні акцент робиться на три основні риси, властиві соціальній групі як спільності: взаємодія між членами групи, почуття належності до даної групи й усвідомлення спільності, єдності з цією групою. Такими рисами може володіти безліч соціальних груп у суспільстві, але з різним ступенем міцності зв'язків, їх формами тощо, що певним чином впливає на виконання групою своєї соціальної ролі та взаємини між її членами [197, с.58].

Первинна соціальна група – невелика група людей, між якими існують прямі контакти, що відображають різні аспекти їх особистостей [381, с.33–45].

Поняття «первинна група» вперше застосував Ч. Кулі стосовно сім'ї. Пізніше цей термін почав застосовуватися для будь-якої групи, де існують особисті стосунки. З цієї точки зору двоє друзів або невелика бригада, члени якої не лише працюють, але й відпочивають разом, ходять один до одного в гості – все це первинні групи. Важливу роль у ній відіграють сталі емоційні стосунки, які визначають сутність даної групи. До таких соціальних груп можна віднести сім'ю, закохані пари, групи друзів, невеликі виробничі колективи.

Вторинна соціальна група – група людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки і їх взаємодія зумовлена прагненням досягнути певної мети [381, с.33–45]. Прикладом таких груп є університети, великі підприємства,

професійні спілки, політичні партії, урядові організації, військові частини тощо.

Безпосередні контакти у вторинних групах обмежені. Їх члени взаємодіють один з одним переважно відповідно до їх статусів та соціальних ролей.

Отже, у малих соціальних групах колективна дія чітко викристалізовується, оскільки видно дію кожного члена такої групи. На противагу первинним і вторинним існують великі групи. Колективна дія таких груп є парадоксальною і проблематичною. У великій групі важко встановити безпосередні контакти і неможливо створити умови для тісного особистісного контакту всіх членів. Основне значення у таких групах надається не особистісним якостям людей, а їх умінню виконувати певні функції. Головним для цих груп є те, що люди мають необхідну кваліфікацію і справляються з роботою, завдяки чому організація може функціонувати. Особистість кожної людини майже нічого не значить для такої групи. У первинній групі, навпаки, її члени є унікальними, ні одного з них не можна замінити іншими. Таким чином, емоційні чинники мають важливе значення для існування і функціонування первинної групи.

Крім соціальних груп, у суспільстві існують ще й соціальні скупчення. До них належать зібрання в одному місті невідомих один одному індивідів, що виникає одночасно. Наприклад, пасажери у тролейбусі, на вулиці, покупці у магазині, черга за квитками тощо. Такі скупчення також мають колективну дію, але вона є короткочасною [386]. Оскільки індивіди, які входять до складу такого скупчення, можуть легко увійти і так само вийти з нього, а це свідчить, що у таких соціальних утвореннях колективна дія утворюється на матеріальній вигоді особи, при досягненні якої вона з легкістю покидає скупчення. Але це не означає, що у соціально-політичному бутті людини скупчення є мало важливими, навпаки, вони є необхідними, оскільки становлять вихідну позицію. Крім цього, усвідомлення людьми своїх спільних рис, може мотивувати їх до взаємодії.

Варто також зазначити, що на поведінку членів групи впливає і її розмір. Мала група налічує від двох до кількох десятків осіб. Найменша мала група, як зазначалося, діада, складається з двох осіб. Вона є неміцною, руйнується із вибуттям одного члена. Для ефективної колективної дії такої групи члени діади повинні підтримувати стійкі стосунки між собою. В іншому випадку діада розпадається, а колективна дія перестає існувати. Отже, щоб існувала колективна дія діади, вимагається позитивна, тісніша, упорядкованіша взаємодія між її членами, ніж група будь-якого іншого типу. Водночас у ній сприятливіші умови для глибшого емоційного задоволення, ніж у будь-якій іншій групі.

Коли до групи з двох осіб приєднується третя, створюється тріада, у якій, зазвичай, складаються непрості стосунки. Рано чи пізно відбувається зближення між двома членами групи і відмежування третього. Третій член групи відіграватиме одну з трьох ролей: байдужого посередника; опортуніста, який використовує інших у власних інтересах; тактика за принципом «поділяй і владарюй». Наприклад, перша дитина у сім'ї може зміцнити узи між батьками, ставши об'єктом їх любові, а це в свою чергу призведе до раціоналізації колективної дії. З іншого боку, поява дитини може спричинити ревності, конфлікти, тобто сприятиме роз'єднанню батьків – послаблення колективної дії і зведення її нанівець.

У цьому контексті, зазначає Р. Мертон, варто звернути увагу на те, що групи з парним числом учасників відрізняються від груп з непарним числом. У групах з парним числом осіб колективна дія буде ефективнішою. Адже у колективній дії парних груп помітніше виявляються розбіжності, суперечності, тому вони менш стійкі. Проте, групи з парною кількістю учасників можуть розпадатися на фракції з рівною їх кількістю. У групі з непарною кількістю учасників одна з сторін завжди матиме кількісну перевагу [197, с.41].

Деякі дослідники вважають оптимальною колективну дію групи, що складається з п'яти осіб. У таких групах, як правило, відсутні вищезазначені

проблеми, їх учасники не страждають від хиткості стосунків і напруження, властивих діадам і тріадам. У групах із п'яти осіб колективна дія буде ефективнішою, оскільки кожен із членів групи краще розуміє свою роль у досягненні поставленої мети. Крім того, у таких групах «дисиденти» отримують підтримку з боку деяких учасників, їм не загрожує повний розрив з групою. Якщо до групи входять більше п'яти осіб, окремі з них можуть відчувати себе в ізоляції. Вивчення колективної дії малих груп допомагає у вирішенні проблем, з якими стикаються сучасні організації і установи.

Що ж стосується великої соціальної групи, то єдиного, точного визначення не існує. Однак, коли іде мова про таку групу – стає зрозуміло, що мається на увазі соціальні об'єднання, де всі її учасники не можуть знати один одного особисто, і контакти між ними не можуть здійснюватися безпосередньо. До великих соціальних груп належать класи, етнічні, релігійні спільноти, до складу яких входить велика кількість осіб, що проживає на значній території.

Колективна дія великих соціальних груп має свої специфічні проблеми, вирішувати яких належить суспільству. Так, члени великих груп часто страждають через низький моральний дух, що панує у групі, а це в свою чергу призводить до послаблення колективної дії. Одна колективна дія такого соціального утворення буде ефективною за умови усвідомлення усіма членами групи спільної мети і вигоди, а також за умови ефективної координації колективної дії, мається на увазі електорат цієї групи [270, с.57–67]. З приводу єдності великих соціальних груп Е. Гуссерль у своїй праці «Криза європейського людства і філософія» висловив цікаву думку, з якою важко не погодитися: «Європа – не географічне поняття, а, передовсім «духовна Європа», духовна єдність» [97, с.61–94]. З цього випливає, що колективна дія великих соціальних груп у першу чергу має базуватися на вірі у спільну вигоду, тобто на духовній єдності людей, які входять до складу подібних соціальних утворень.

Отже, вищевикладене свідчить, що незважаючи на розмір соціальної групи, колективна дія залежить від учасників або, кажучи іншими словами, від дії суб'єктів цих соціальних утворень, якими є люди. Ми бачимо, що малі соціальні групи, що складаються лише з двох суб'єктів, є ефективними, оскільки вони утворені не лише на базі матеріальних відносин, а й на основі духовної єдності. Ті соціальні групи, що складаються з п'яти і більше суб'єктів, характеризуються меншою стійкістю, а їх колективна дія є менш ефективною. Їхня взаємодія потребує вже не лише певних ціннісних засад, але й чітко визначених організаційних засобів їхнього втілення [270, с.57–67]. Коли ж мова заходить про колективну дію великих за обсягом спільнот, тоді не обійтися без формальних організацій та фіксованих соціальних норм, які гарантують мінімально необхідний рівень узгодженості колективних дій таких спільнот. Тому, зважаючи на різні фактори впливу, яких зазнають люди, колективна дія соціальних груп безпосередньо залежить від електорату такої групи та тієї духовної єдності, яка панує в ній.

3.4. Критичні соціальні маси і проблема колективних дій

Соціально-політичні процеси різнотипних суспільств можна розглядати з точки зору дії атомного реактора чи механіки, оскільки саме ці науки найбільш яскраво відображають об'єкт нашого дослідження. Відомо, що у атомному реакторі реакція поділу ядра проходить «критично». Незважаючи на це, ланцюгові реакції, що відбуваються у ньому, призводять до поділу ядра, яке в результаті процесу поділу стає самостійним. У даному випадку атомний реактор виробляє той мінімум матеріалу, що при розчепленні ущільнює утворені ядра, щоб утримати реакцію від згасання. Внаслідок цього утворюється ситуація, коли на тій же, «початковій» площі діє велика кількість атомних ядер, що виникають у результаті постійного поділу.

З вищевикладеного стає зрозумілим: якщо у реакторі буде надмірна/критична кількість ядер – це призведе до вибуху. Доведення до вибуху варто розцінювати як критичність маси, а сам вибух – результат критичності. Даний принцип (критичної маси) є настільки простим, що він проявляється у сфері епідеміології, моди, виживання і вимирання видів, мовних систем, расової інтеграції, панічної поведінки й суспільно-політичних рухів [457, с.381–428].

Даний аналіз спонукає нас до думки застосування фізичних підходів в аналізі соціальних процесів у їх діалектичному розвитку. Якщо порівняти територію, на якій знаходиться те чи інше суспільство, з ядерним реактором, то соціальні групи – це ядра, що в ході розвитку постійно діляться: діють «старі» соціальні групи, утворюються «нові». Такий стан у суспільстві спонукає наукову спільноту замислитися на тим, що ідея критичної маси має центральне значення для розуміння суспільних колективних дій.

Сьогодні напрацювань з проблем, що пов'язані з структурою суспільства та розвитком і діяльністю суспільних рухів, на перший погляд, є достатня кількість. Серед них помітне місце посідають праці В. Андрущенка, М. Бойченка, М. Михальченка, З. Самчука, М. Хилька та багатьох інших дослідників сучасності. Проте варто зазначити, що вони мають дещо вузьке спрямування: якщо розглядається структура суспільства – не визначається її вплив на людину; якщо розглядається людина в соціальній структурі – не розглядаються фактори, що впливають на її діяльність, тощо. Серед іноземних учених, які досліджували соціальні рухи з соціологічної точки зору, можна назвати праці таких науковців, як Р. Берк [404], Г. Ле Бон [433], Р. Хардінг [426] та інші.

Вагомий внесок у розвиток теорії колективної дії зробив М. Олсон, але його погляди ґрунтуються виключно на економічних розрахунках. У своїй теорії він розглядає тільки професійні спілки, а інші соціальні утворення як результат розвитку соціальної системи згадує лише подекуди.

Розгляд даної проблеми свідчить про те, що на сьогоднішній день немає філософського осмислення різних сучасних соціальних утворень та їх колективної дії.

Метою цього підрозділу є осмислення колективної дії соціальних утворень з точки зору набуття ними критичної маси. Основними завданнями постають: розглянути причини утворень соціальних груп та рухів, з'ясувати їх колективну дію; проаналізувати поліструктурність суспільства як запобіжник набуття ним критичної соціальної маси.

Аналізована ідея має центральне значення для розуміння багатьох колективних дій, що відбуваються у бутті людини: громадський рух активістів, лідерів громад, політичних партій, рухів, а також по збору коштів використовують термін, коли говорять про збір достатньої кількості ресурсів для виконання певної мети. Вони висловлюють розуміння того, що на це йде мінімальна кількість людей або якого-небудь мінімального накопичення стартового капіталу, щоб залучити до участі і внесок інших.

Явище може також розглядатися в інших, менш навмисних формах колективних дій. Лінчування, страйки на ризикованих підприємствах у суспільствах перехідного типу, безлади формуються, коли люди переконалися, що недостатньо інших ресурсів, які беруть участь. Детальні дослідження спонтанних колективних дій показують «організаторів», які закликають інших приєднатися до їх дії, і вони демонструють потенційним учасникам, як розмовляти один з одним, аби досягнути загальної згоди про те, хто буде діяти [441, с.1058–1073; 404, с.355–373]. У цьому випадку мова йде навіть про культуру особистості в соціальній групі. Бунт був архетиповим явищем, що становить інтерес для ранньої аналітики колективних дій. Якби було відомо більше про поділ ядер, коли Г. Ле Бон писав «Натовп» (1895), наприклад, він, безсумнівно, знайшов би метафору ланцюгової реакції дуже привабливою [433].

Термін «колективна дія» більшість науковців, дослідників розуміють, як абстракцію, яка разюче охоплює широкий спектр емпіричних явищ: від

зміцнення армії до збільшення казни, від побудови моста через прірву, що розділяє Україну, до побудови релігійної спільноти, яка охоплює прірву між расами, націями; від організації бізнес-картелю до організації малого партнерства, щоб конкурувати на переповненому ринку; від продовольчих бунтів революційно-налаштованих людей до прогресивних благодійних обідів. Пояснюючи більш ретельно елементи, спільні для цих різноманітних явищ – взаємні інтереси та можливості отримання вигод від скоординованих дій. З огляду на різноманітність, це не дивно, що за останні два десятиліття більшість соціальних наук показали зростання інтересу до розуміння процесу, за допомогою якого відбуваються колективні дії, процесу, провокує і одночасно є результатом колективної дії.

Наше бачення критичної маси базується на взаємозалежності між різними суб'єктами, неоднорідності у середині груп і ролі мобілізації коштів. Ми вважаємо, що у більшості випадків колективні дії проводяться невеликими групами вкрай зацікавлених і кмітливих людей, а не зусиллями «середньостатистичного» члена групи. Основна мета полягає в розмежуванні структурної умови, за якої така «критична маса» людей і ресурси будуть накопичуватися й спрямовуватися на досягнення спільної мети [251, с.527–532].

Ми пропонуємо загальні рамки і ряд теоретичних аналізів, що стосуються лише підмножини можливостей, запропонованих загальною структурою. Варто відзначити, що на сьогодні немає єдиного підходу до розуміння цього соціального явища. Тому ми спробуємо пояснити цей феномен з точки зору набору різнопланових теоретичних положень, а також намагатимемося розглянути проблему раціональності колективної дії. З цією метою ми розглянемо площину та межу колективних дій, а потім зосередимося на невеликій частині загальної площі і забезпечимо детальний аналіз того, що ми знаходимо в цих невеликих ділянках. Такий підхід, на наш погляд, є цікавим для діяльності соціальних, економічних, політичних утворень тощо.

Говорячи про колективну дію, що виникає у суспільствах, більшість дослідників апелює до відомої праці М. Олсона «Логіка колективних дій». Це пов'язано з тим, що він один із перших, хто розглянув даний феномен. У своїй праці дослідник стверджує, що «раціональні, самостійно зацікавлені особи не будуть діяти для досягнення своїх загальних або групових інтересів» [449, с.2]. Причиною цієї вимоги є те, що, коли інтереси загальні, раціональні суб'єкти повинні воліти жити за чужий рахунок, тобто, нехай інші сплачують вартість товарів і послуг, які принесуть користь всім. Обґрунтування цього твердження є поясненим в першій, широко цитованій частині книги М. Олсона. Інша частина книги обстежує історію профспілок, класів і держави, зацікавлених груп і груп тиску. Отже, досліджуючи колективну дію соціальних утворень, він зазначає, що дія даного виду завжди супроводжується приватними (селективними) стимулами для заохочення учасників або для покарання бездіяльних. Цей матеріал рідко цитується або обговорюється, однак він є надзвичайно актуальним з точки зору структури самого суспільства. Адже кожний сегмент соціуму, намагаючись досягти поставленої мети, спрямовує свою колективну дію на інші сегменти, щоб підсилити і раціоналізувати колективну дію у досягненні поставленої мети. Аналогічна ситуація відбувається у бутті людини, оскільки окремі особистості, залучаючись підтримкою, досягають певної мети. І чим більше буде об'єднаних осіб, соціальних груп у досягненні мети, тим критичнішою буде маса, яка в будь-який момент може вибухнути і перерости в неконтрольований процес.

У випадку вибуху критичної маси соціальна складова колективної дії розмивається. В цій ситуації навіть можливе зникнення/зміна зарання поставленої мети. Прикладом цього є різномасштабні рухи, що відбуваються у суспільствах під загальними ідеями «боротьба з тоталітаризмом», «геть бандити від влади» тощо. Якщо проаналізувати такі соціальні рухи – видно, що одні соціальні групи ідуть за ідею, інші перебувають під впливом маси, ще інші вбачають свою вигоду у поваленні системи. Тобто виходить, що

кожен індивід, який бере активну участь у колективній дії такого руху, переслідує власну мету. Проте усіх їх поєднує повалення «режиму». І в момент, коли буде досягнута об'єднуюча мета, настане час критичної маси, який спрогнозувати неможливо.

Для суспільства у цілому найбільш важливими є соціальні дилеми навколо спільних ресурсів. Скажімо, є спільний ставок з рибою. Ви можете ходити ловити рибу у ставку на вудочку (вірячи, що інші жителі вчинятимуть так само), і тоді всі зможуть користуватися цим ресурсом достатньо довго. Однак, якщо ви раціональний егоїст (не вірите в співпрацю), то вважаєте за краще виловити багато риби сіткою, тому що те саме в будь-який момент можуть зробити інші. Дуже швидко в озері вже не буде нічого живого. Ви ж на гроші від продажу великого улову ставите загорожу і не пускаєте до ставка усіх інших.

Отже, спільний ресурс зникає – він або вичерпується, або його приватизують найбільш активні та безпринципні учасники гри. Таку ситуацією називають трагедією спільнот.

Аналогічна ситуація відбувається і в економічному бутті людини. Дослідники колективної дії у сфері економіки, зазначав Р. Хардін, вже давно стверджували, що економічно раціональні особи (говорячи сучасною мовою, бізнесмени) не будуть добровільно вносити/вкладати кошти для оплати суспільних благ, таких, як армія, законодавчі, виконавчі та судові органи, державні школи, парки або каналізації. Важливий внесок у цьому контексті М. Олсона в тому, що він стверджував – всі цілі групи або групових інтересів були предметом добра. Для нього [426, с.472–481] колективне добро – це добро, у якому група осіб зацікавлена (наприклад, з яких кожна думає, що вона принесе користь) і які, якщо це передбачено для одного з членів групи, не можуть бути утримані з будь-якого іншого члена. Наприклад, парк колективного блага для «групи». Парк – улюблене місце жителів міста, якщо ніхто з них не може бути позбавлений можливості користуватися ним. Це правильно, навіть якщо парк був повністю придбаний і побудований за

рахунок приватних внесків у фонд парку або, у крайньому випадку, від одного приватного благодійника. Якщо функціонуватиме його використання вкладниками, то це парк колективного блага.

У цій концепції будь-які дії, спрямовані на забезпечення колективного блага, визначаються як колективні дії. Згідно з цим визначенням, одна людина, беручи участь у створенні колективного блага, є учасником колективних дій, і окремі положення колективних благ – важливе явище, що не слід упускати з поля зору. Тим не менше, більшість учених у цій традиції також побічно обмежують їхню увагу на дії, які носять колективний характер. Отже, з наведеного можна зробити висновок, що колективна дія – це заходи, прийняті двома або більше особами у пошуках того ж колективного блага, що фокусується у меті дії людини.

М. Олсон стверджує, що через «проблеми безбілетника», колективних товарів, таких як парки, як правило, не надається за рахунок добровільних внесків. «Безбілетники», у цьому контексті, – люди, які не роблять свого внеску у забезпечення добра, але споживають його (або, у разі парків, використовують його) в будь-якому випадку. На жаль, за М. Олсоном, логіка колективного блага така, що жити за чужий рахунок, як правило, лише «раціональна» економічна відповідь для всіх членів групи. Оскільки я зможу користуватися парком, незалежно від того, вношу я внески до фонду чи ні, мені буде вигідніше, якщо я буду тримати всі мої гроші у власній кишені, а за все нехай платять інші. Крім того, оскільки всі інші в місті раціональні (первинне припущення М.Олсона) і роблять такі ж розрахунки, як я, ніхто не повинен робити внески у фонд парку, і парк ніколи не буде побудований. Дослідник стверджує, що ця дилема буде більшою за умови збільшення групи.

Варто відзначити, що проблема безбілетника є класичним вираженням конфлікту, який часто виникає між індивідом і групою «раціональність». Поява колективних дій в групах – це не просто питання групової «реалізації» своїх колективних потреб і, отже, діє для їх задоволення. Групи не можуть

бути матеріалізовані. У розробці М. Олсона, вони просто складаються з числа осіб, які поділяють зацікавленість у отриманні блага. Вони не мають явних організацій чи установ. Вони – зацікавлені групи таких соціальних утворень як соціальні класи або професійні об'єднання чи батьки, чиї діти мають аналогічні захворювання. Будь-які «колективні дії» тієї чи іншої групи повинні бути зрозумілі і розцінені як агрегована поведінка її окремих членів.

Для кожного окремого члена потреба, на задоволення якої спрямована колективна дія, є лише частиною його життя. Він має більш широкий спектр інтересів, які намагається реалізувати через свою діяльність. Для будь-якої конкретної діяльності його інтереси можуть збігатися або не збігатися з інтересами групи (до речі, у нас є підстави вважати, що вони часто цього не роблять). Проблема колективних дій таким чином, з точки зору критичної маси, призводить до конфлікту як між окремими членами групи, так і між різними соціальними групами, що задіяні у колективній дії, переслідуючи власні інтереси і потреби групи в цілому. Ця проблема присутня в усьому світі.

Проте, незважаючи на це, варто звернути увагу на те, що, на відміну від спільного неправильного розуміння, М. Олсон не сперечається і не намагається довести, що люди беруть участь у колективній дії з власних інтересів. Швидше, він стверджує, що особистий інтерес, внутрішні переконання людини не є підставою участі у колективній дії. Один ідеально обґрунтований висновок, виведений з логіки дослідника, засвідчує, що тільки ірраціональні мотиви можуть пояснити колективні дії. Даний аргумент підтримує багато дослідників, які стверджують, що солідарність і альтруїзм чи будь-які інші причини, крім власних інтересів, особливо важливі для колективної дії. Саме на цьому ми наголошували, коли говорили про соціально-політичні рухи, що відбуваються у політичному бутті людини. Однак М. Олсон сам не йде в цьому напрямку, він говорить про те, що ця поведінка мотивована тільки власними інтересами.

Коли ми звертаємося до суспільно-політичних рухів – бачимо, що вони подібні до тих ядер, що діють у державі – атомному реакторі. Прикладом цього є утворення та діяльність політичних партій. З «колишньої» однієї політичної партії утворилося більше 150. У своїй діяльності вони є критичними, адже, судячи зі складу парламенту, загальна частина політичних сил, що не пройшли до законодавчого органу, є критичною масою.

Аналізуючи погляди М. Олсона на колективну дію критичних мас, ми їх не можемо недооцінювати, оскільки перед ним майже всі вчені соціальної філософії припускали, що люди інстинктивно або природно діють на загальні інтереси, і що бездіяльність необхідно пояснити. Після М. Олсона більшість філософів, політологів, юристів, економістів, соціологів розглядають колективні дії як проблематичні. Вчені, які переконані в тому, що М. Олсон не є ні першим, ні останнім економістом, щоб писати на цю тему, твердять, що розуміння деталей олсонівського аргументу недостатньо для розуміння логіки колективних дій. Велика угода в економічній літературі, особливо в галузі державних фінансів, стосується величезної кількості різних проблем і труднощів, які виникають навколо того, що в основному називаються «зовнішні», «провали ринку» і «нелінійності».

Люди часто роблять великі особисті пожертви для соціальних рухів, для дифузних колективних благ, таких, як свобода для всіх. Організуються союзи. Прості люди хоробрі в особі лідерів. Благодійність фінансується часто багатими донорами, але іноді невеликі подарунки тисяч індивідуальних донорів – відповідь на заклики, отримані поштою. Будь-яка розумна теорія повинна пояснити ці явища, а також настільки ж очевидно, що багато громадських благ дуже бажані деякою групою або навіть всім населенням, ніколи не збудеться.

Звичайно, очевидним джерелом багатьох колективних благ є примус з боку уряду. Класичний аналіз причин для уряду точні, що армії, парки, і каналізаційні системи вимагають оподаткування, реквізиції, і право на резервну копію цих процесів із застосуванням сили. Для М. Олсона, примус –

тільки один екземпляр, хоча, можливо, найголовніший з більш широкого класу явищ, він називає це «селективними стимулами». До них належать «соціальний статус та суспільне визнання» стимулів [449, с.61] і грошові, які конфіденційні для участі в колективних діях. Основним прикладом останнього є заробітна плата деяких осіб, що працюють на організацію, здійснюють колективну дію. Для прикладу М. Олсоном наведені плани страхування, знижки та інші послуги, запропоновані такими організаціями як спілки. У виносці М. Олсон у свій список селективних стимулів додає «еротичні, психологічні, моральні стимули і так далі» [449, с.61].

Селективні стимули – це фактично олсонівські «прості і суверенні» теорії колективних дій: «Тільки окремий і селективний стимул буде стимулювати раціонального індивідуума ... діяти в групі – орієнтованим способом стимули повинні бути» селективними, «так що ті, хто не приєднається до організації, яка займається інтересом групи ..., може розглядатися інакше, ніж ті, хто приєднуються» [433, с.51]. М. Олсон стверджує, що селективні стимули набагато легше здійснюються в малих, ніж у великих групах, на частку якого припадає факт. Варто зазначити, що більшість (майже всі) колективних дій насправді виникає в менших («привілейованих») групах. Це положення особливо є правдоподібним, коли стимули мають соціальний характер. Аналізована ситуація нагадує діяльність зазначеного ядерного реактора, де селективний стимул є тим фактором, що стимулює суспільні процеси.

Говорячи про олсонівську селективність, варто зауважити, що вона ототожнюється з такими поняттями, як солідарність, моральність. Саме ці поняття зустрічаються у більшості науковців. Концепція селективних стимулів в даний час розуміється не тільки як матеріальні стимули, але і солідарні, які впливають із взаємодії з іншими, і цілеспрямовані стимули, моральне почуття власного задоволення від виконання правильних речей. Таким чином, теза М. Олсона може бути переосмислена, коли кажуть, що люди не будуть брати участь у колективних діях виключно з мотивів

ізолюваних матеріальних особистих інтересів на загальне благо, а й матимуть солідарний зв'язок з іншими колективними суб'єктами, матимуть почуття моральної мети, стоятимуть, щоб отримати результат безпосередньо від самого факту дії або будь-якого поєднання цих мотивів.

Індивіди, які належать до якоїсь організації або групи, зазначає А. Щур, мають як спільний інтерес, так і суто індивідуальні інтереси, відмінні від інтересів інших індивідів – учасників тієї ж організації або групи [394, с.135–138]. У зв'язку з цим інтереси у колективній дії поділяються на індивідуальні і групові. Останні утворюються завдяки індивідуальним, а точніше їх сукупності, яка вибудовується у певну систему. У зв'язку з цим групові інтереси мають дещо іншу форму ніж індивідуальні. Так, наприклад, до групових інтересів входять національні, місцеві, регіональні, суспільні (громадські), відомчі, загальнодержавні, загальнолюдські і багато інших в залежності від групи великої чи малої, що розглядається.

Варто зазначити, що особи – учасники соціальної групи для досягнення мети діють в інтересах як самої групи, так і у власних. У процесі діяльності формується взаємозалежність, яка визначається як поведінка, що враховує вплив участі актора у колективних діях на участь інших. Структурних умов для взаємозалежної поведінки, що впливає на загальне благо вибору одного актора, варіюється в залежності від вибору інших, і що актори, принаймні, знають деякі відомості про дії один одного.

Люди вступають у групи, що беруть участь в колективних заняттях не лише через сприйняття спільного інтересу, але й тому, що вони вважають групами або окремими особами самі організації дій, які, у деякому сенсі, є ефективними. Віра в ефективність групи може бути заснована на відомостях про попередні успіхи у досягненні поставлених цілей, на схваленнях чи рекомендаціях один одного або родича, який вже бере участь у групі, або навіть на словах з боку влади. Більшість людей вірить в ефективність колективної дії соціальної групи лише у тому випадку, коли мета чітко обґрунтована і базується на переконливих доказах, а також у випадку, коли

хоча б один із учасників команди має відношення до розподілу ресурсів тощо. Така ситуація сприяє тому, що групи, учасники якої мають хоча б якийсь відношення до розподілу ресурсів, благ, є більшими, масштабнішими і багатшими. Прикладами цього є сучасне становище соціальних, політичних рухів в Україні, Росії та багатьох інших постсоціалістичних країнах. Таке «зростання» соціальних утворень свідчить про зростання колективної дії і залучення якомога більше внесків, а це вже свідчить про «можливу» силу колективної дії. Групи, що знаходяться в стані стагнації або скорочення, ймовірно, слід розглядати як неефективні, прискорюючи їх втрати членства. У цей простий спосіб рішення осіб, які вступають в контакт з групою, чи її організатора чітко взаємопов'язані з рішеннями інших.

Це нагадує своєрідну машину, де кожна деталь сама по собі нічого не варта, але у взаємодії з іншими, виконуючи свою функцію, під керівництвом певного суб'єкта досягає поставленої мети.

Здійснивши аналіз колективної дії соціальних утворень соціальної системи, ми дійшли висновку, що соціальна система є не що інше як своєрідна соціальна машина. Так само як машина змінюється, удосконалюється, зазнає зміни і соціальна система, тобто відбувається рух. У результаті цього руху простежується колективна дія кожної окремої соціальної групи. Усі соціальні утворення між собою взаємопов'язані так само, як і пов'язані деталі у машині. Проте варто зауважити, що чим більша кількість соціальних утворень, тим менший результат колективної дії, адже є суб'єкти, які зацікавлені в отриманні блага, але не зацікавлені в діяльності. Тобто, наявність великої кількості соціальних утворень є критичною масою, адже із їх збільшенням зростають і потреби – але всі потреби задовольнити неможливо – це призводить як до дисбалансу у соціальній системі, так і до неконтрольованості колективної дії. Цього допускати не можна – особливо у суспільствах, що організувалися у держави.

Висновки до розділу 3

Головним висновком даного розділу є виявлення значної взаємної оберненості суб'єктів та об'єктів колективної дії – тобто, у суспільному житті панує соціальна релевантність: якщо у одному соціальному відношенні індивіди постають як суб'єкти колективної дії, у іншому вони вже можуть бути або ж не релевантними щодо неї, або виявитися її об'єктами.

У процесі соціалізації людина здобуває свою соціальну суб'єктність шляхом залучення до діяльності колективів як суб'єктів соціальної дії. Згодом зріла особистість набуває все більшої відповідальності та більших повноважень у таких колективних діях, виступаючи більшою мірою не як виконавець, але як організатор колективних дій. Свою соціальну ідентичність вона сприймає тоді вже не як нав'язану ззовні, але як сконструйовану за власної участі.

Особливо показовою є ситуація громадянського суспільства, у якому люди не розглядаються автоматично як одиниці, з яких складається суспільство, але набувають такого статусу лише мірою своєї суспільної і, зокрема, громадянської активності.

Таким чином, як соціальні групи, так і соціальні маси з об'єкта колективної дії можуть перетворитися на сукупність її суб'єктів у результаті структуризації соціальних мас та самоорганізації соціальних груп.

РОЗДІЛ 4.
ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ
У ЕКОНОМІЧНОМУ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Сьогодні з'являється чимало наукових досліджень на тему трансформаційних суспільств. Актуальність цієї теми зумовлена не стільки специфікою становлення української державності на даному етапі, скільки постійним зростанням динамічності і складності розвитку суспільств у сучасну глобалізаційну і постіндустріальну добу. Саме ці фактори створюють умови для перманентної появи нових суб'єктів соціальних трансформацій.

Варто зауважити, що дослідження даної проблематики все більшою мірою здійснюються на міждисциплінарному рівні, оскільки трансформаційні процеси мають своїм джерелом та накладають свій відбиток не лише на якусь одну сферу людського буття, але в процесі трансформації однієї сфери неминуче трансформуються й інші. Таким чином, стає неможливим досягнути проблематику, яка традиційно вважалася суто політичною або суто економічною за допомогою теоретичних засобів, відповідно політичних або економічних наук. З іншого боку, ці науки сприяють більш повному і адекватному досягненню питань, які традиційно вважалися суто правовими, суто моральними, суто науковими, суто освітніми тощо [98, с.3–19; 161; 206; 207; 227].

Безсумнівно, найважливішими сферами суспільства, де відбуваються трансформаційні процеси, є економіка і політика. Проте не менш важливою є і соціокультурна трансформація суспільства, оскільки соціокультурні явища не лише відображають політичні й економічні процеси в суспільстві, але й не меншою мірою їх визначають. Для прикладу: перехід від планової економіки до ринкової здійснив вплив не лише на економічну сферу буття людини, а й на політичну, оскільки політичні інститути трансформувалися відповідно до вимог ринку і потреб людини, аналогічних трансформацій зазнають й інші

сфери буття людини. Конкретику цих процесів можна відстежувати, виявляючи реалії здійснення колективної дії, яка раніше вважалася суто економічною або суто політичною. У зв'язку з цим динаміка соціальної структури, зміна економічної, політичної, правової, екологічної свідомості, зсуви в ціннісних орієнтаціях, нові явища в способі життя, переформатування колективної дії потребують нового теоретичного й емпіричного дослідження під кутом теорії колективної дії.

4.1. Колективні дії як чинник економічних та політичних трансформацій суспільства

4.1.1. Ціннісні особливості творення колективних дій у європейській цивілізації

Чи не найбільш розробленою теоретично проблематика колективної дії виявляється у західноєвропейській науці. Це зумовлено різними історичними причинами, серед яких не останню займає специфіка західноєвропейської цивілізації. Європа є багатозначним і неоднотимним поняттям. Вона має багату культурну спадщину і велике історичне минуле. До різних аспектів питання визначення специфіки Європи за різних часів зверталось багато мислителів, особливо в сучасній науковій думці, проте лише комплексний розгляд культурних, політичних, релігійних, економічних та інших факторів дозволяє говорити про певний її «образ». Після Новітньої доби із звичного топонімічного найменування воно переросло у складний культурно-цивілізаційний феномен. Сформована в процесі цього європейська людина стала творцем типу мислення, що вперше сформував ідею світової історії. Проте такий переважно теоретико-пізнавальний і художній характер концепту «Європа» залишався до того часу, доки ідейно-теоретичні філософські системи не виступили світоглядною основою політичної експансії європейської культури, спочатку географічної, а пізніше

культурної. З часу античного міфологічного образу викрадення Європи західноєвропейська цивілізація стала творцем сучасного глобального світу.

У зв'язку з цим чимала кількість дослідників, науковців звертаються до проблем цивілізаційного розвитку. Такий інтерес зумовлений розмаїттям людського буття та його нестабільністю. Адже початок ХХІ ст. ознаменувався бурхливим розвитком геополітичних, культурних процесів, нанотехнологій, спрямованих на спрощення перебування людини у бутті; відбувається переформатування всієї аксіологічної системи людини, соціальних груп тощо. Все це спричинюють соціально-політичні та економічні фактори і ті процеси, що впливають з останніх.

Сукупність цих та інших факторів дає нам підстави стверджувати, що наша епоха є переломною, оскільки гостро постають питання пошуку джерел та нових суспільних форм соціально-політичного й економічного розвитку, його гармонізації із соціальними відносинами та навколишнім природнім середовищем.

Важливими чинниками цивілізаційного розвитку суспільства на нинішньому етапі є колективна дія політиків та представників економічних і бізнесових структур.

Колективна дія політиків як чинник актуалізації цивілізаційного процесу пов'язаний з тим, що відповідно до похмурого прогнозу С. Хангтінгтона в наш час протистояння у світі все виразніше набуває ознак так званого «зіткнення цивілізацій», тоді як «протистояння соціальних систем» відійшло у минуле із падінням імперій, а національні конфлікти набувають форм цивілізаційної конфронтації [366].

Особливості економічного та соціального розвитку наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. полягають у цивілізаційному характері проблем, що постають перед людством, у всеохоплюючих, планетарного масштабу завданнях, які зумовлюють необхідність об'єднання, кооперації зусиль світового співтовариства для забезпеченого врівноваженого, збалансованого господарського поступу, здатного вирішувати глобальні проблеми людства.

Водночас залишаються суттєвими відмінності окремих країн і регіонів стосовно їх реальних можливостей щодо забезпечення сталого, самопідтримуючого економічного та культурного зростання.

Прагнення Європи створити єдину загальну культуру, економіку, політику породило біполярну інтерпретацію дійсності – «світу як природи» і «світу як історії». У цьому контексті, що усі перераховані сфери діяльності зумовлені колективною дією багатьох людей, об'єдналися спільною метою. Всесвітня історія, на думку О. Шпенглера, стала суто західноєвропейським праобразом картини світу, проте аж ніяк не людства. Унаслідок цього прогресивна європейська культура стала помилково ототожнювати цивілізованість із розвиненістю (прогресом). У нього кожна культура як «організм» з необхідністю проходить стадії народження, дитинства, змужніння, зрілості, старості і смерті. За О. Шпенглером, вона належить до живої природи Й. Гете, а не до мертвої природи І. Ньютона. Хоча він запозичує аполлонівське начало, проте, на відмінну від Ф. Ніцше, протиставляє йому фаустівську душу. Для нього «фаустівська душа» Гете, на відміну від «діонісійської» та «аполлонівської», має відчуття безкінечного простору, історизму й неминучості кінця. Аполлонівська душа – механічна статика, чуттєві культи олімпійських богів, політична ізоляція грецького поліса, доля Едіпа, символ фалоса. Фаустівська душа – динаміка Г. Галілея, католицько-протестантська догматика, велика династія бароко, ідеал Мадонни, доля, свідомість, самопізнання. Символ західної фаустівської душі – нескінченність, усесвітній Бог, пізнання і перетворення світу, що визнає лише деяких першовідкривачів. Будь-якій культурі відміряно певний період часу, приблизно 1000–1200 років, протягом якого вона проходить три фази розвитку – міфологічну, метафізично-релігійну і пізню. Кожна з них має власну цивілізацію, адже цивілізація – це неминуча доля культури, а з іншого боку – вона завжди є приналежністю щодо культури. Цивілізація – це панування маси, що породжує колективну дію.

Варто зазначити, що колективна дія міжнародних організацій, спільнот спрямована на об'єднання різних країн, суспільств сьогодні є невдалою. Це пов'язано з тим, що та цивілізація, за зразок яку бере частина постсоціалістичних країн і деякі країни Сходу, зазнає кризи, що проявляється в економічній нестабільності деяких країн, у політичному протистоянні тощо. Це зумовлює появу нових соціальних груп, колективна дія яких спрямована на полегшення перебування людини у бутті як споживача і забезпечення матеріальних благ.

Тобто, Європейська цивілізація сьогодні вичерпує свої ресурси, людина, яка перебуває у цій цивілізації, є не чим іншим як споживачем, а традиції і цінності, що там панували, втратили своє значення у житті людини й існують лише у вигляді ярликів та шоу. Натомість, Східна цивілізація є більш прогресуючою, вона має неабиякий потенціал розвитку. Це зумовлено тим, що людина, колективна дія соціальних груп цієї цивілізації у меншій мірі орієнтуються на споживчий характер. У суспільствах цієї цивілізації відбулося вдале поєднання традицій, цінностей суспільного розвитку з науково-технічним прогресом, що охопив більшу частину людства на планеті Земля. Саме завдяки такому поєднанню колективна дія соціальних груп базується не на матеріальних вигодах, а на ідеологічних, духовних засадах. Це те, чого сьогодні не вистачає Європейській цивілізації.

Для Європейської цивілізації характерна нестабільність, спровокована економічними депресіями, кризами тощо. Такий стан призводить до міжетнічного, культурного протистояння народів, а це негативно впливає на саму людину і на колективну дію соціальних утворень, адже більшість із них мають тимчасовий характер і є хиткими. Така ситуація зумовлена не лише економічними чи політичними факторами, а й культурними. Оскільки можна говорити не про взаємодію європейських держав, а про протистояння культур європейських народів, тим більше, що в глобалізаційних процесах, які сьогодні відбуваються у Європі, знищується самотутня культура народів – натомість утворюється європейська культура, яка недостатньо враховує

особливості окремих народів. Це є вкрай несприятливою обставиною, адже за своєю суттю процеси, що відбуваються сьогодні у європейській спільноті, нагадують подібні процеси, що відбулися колись у СРСР. Однак відомо, що така імперія, як СРСР, зазнала краху і розпалася не в останню чергу через неврахування культурних особливостей.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що сучасна Європейська цивілізація підійшла до тієї межі, що породжує соціальну нестабільність, протистояння і навіть ненависть. Усе це проявляється у колективній дії у вигляді соціальних страйків, мітингів, що прокочуються хвилею по Європі, зростанні загрози тероризму, – загальна соціально-політична ситуація є нестабільною та невизначеною, становить загрозу і для окремої людини, і для європейської цивілізації в цілому. Накопичення критичної соціальної маси в сучасній Європі може призвести як до соціального вибуху, так і до активізації соціальної творчості – в залежності від успішності звернення до нових колективних дій.

4.1.2. Соціально-філософський аналіз колективної дії у політичній та економічній трансформації суспільства

Незважаючи на значний науковий інтерес до суспільств, що трансформуються, поза увагою дослідників залишається колективна дія соціальних груп, інститутів у процесі політичної трансформації.

Метою даного підрозділу є розкриття сутності появи нової якості колективної дії у суспільствах, що на перехідному етапі розвитку зазнають трансформаційних змін. Тоді завданнями стає: розглянути колективну дію у суспільствах, що трансформуються; довести, що колективна дія соціальних груп і рухів у таких суспільствах зазнає радикального оновлення і завдяки цьому може стати ефективною.

Невідворотність загальних глобалізаційних та інших інтеграційних тенденцій історико-цивілізаційних процесів в Україні й Західній Європі не знімають проблеми специфіки форми її здійснення. Існує аналогія між процесом постмодернізації в розвитку європейських країн та в Україні. Але якщо на Заході ці процеси були еволюційно підготовленими, а тому природними і відносно безболісними, то в нашій країні, на думку С. Катаєва, зміни супроводжуються стражданнями значної частини населення [144, с.6] і руйнацією колективної дії.

Такий стан не в останню чергу зумовлений тим, що трансформація суспільства супроводжується некритичною конкуренцією критеріїв оцінювання стану соціуму. При соціальній трансформації, на нашу думку, відбуваються зміни у життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах. Саме останнє є причиною змін, пов'язаних з колективною дією соціальних груп та рухів. Трансформації підлягають усі сторони суспільного життя – передусім, економічна, політична, культурна, – зміни у яких взаємозумовлені. Однак глибина і зовнішній прояв трансформаційних зрушень відмінні [253, с.238–240].

В умовах суцільної деконструкції попередніх, вже звичних соціальних, духовних, ціннісних порядків і устоїв, символізація у все більшій мірі постає не лише в якості важливого засобу політики, але й однієї з визначальних детермінант формування нової ідентичності, творення колективної свідомості. Ці особливості безпосереднім чином впливають на колективну дію інституційної трансформації, оскільки відбувається відмирання старих, неефективних інституцій, інституціоналізація нових, їх легітимізація й наступне функціонування або старі інституції переформатовуються у нові, набираючи відповідного значення та статусу у бутті людини.

Виходячи з цього й зважаючи на реалії XXI ст., варто звернути увагу на трансформаційні процеси, що виникли у суспільствах у момент падіння одних політичних інститутів, утворення нових та трансформацію міжнародних організацій. Все це у своїй сукупності стимулювало

трансформаційні зміни в цілому, яких зазнало буття людини й сама людина. Відомо, що, починаючи з кінця ХХ ст., у всій відомій «імперії зла» відбуваються суцільні зміни, які мають значний вплив на колективну дію існуючих соціальних груп, рухів і визначили вектор нових.

Достатньо пригадати, як в ті часи з'являлися нові форми господарювання: кооперативи, підряди, оренда тощо. На цій основі викристалізовувалася колективна дія. Адже великі колективні утворення стали нерентабельними, економічно збитковими, нові лише утворювалися і не могли дати відразу очікуваного результату. Проте, незважаючи на це, колективна дія була спрямована на подолання економічних негараздів, політичної нестабільності та процвітання криміналу. З'явилися суспільні рухи нової формації, що вимагали покращених умов життя. Проте цього не могло відбутися без повалення, на той час, недієздатної «старої» системи, що розпадалася як «знизу», так і «зверху». В нашій країні, безумовно, ініціювала переміни еліта: політична, культурна, наукова. Звісно, у суспільстві теж формувався соціальний ґрунт для перетворень. Так звана «перебудова» була запропонована політичною елітою, але задовго до соціалістичних реформ з'явився дисидентський рух, поширювався рок та інші зразки західної культури, поступово формувалися потреби західного зразка. І хоча все це переважно розвивалося у столицях та великих містах, усе ж таки еліті був поданий знак, що наступила пора змін. Метафора «вітер змін» була дуже модна з початку 70-х рр. ХХ ст. коли саме і почали з'являтися нові риси суспільства: демократія, ринок, нові художні форми, соціально-політична активність простого люду.

Повалення «старої», радянської системи, що відбулося у 90-х роках ХХ століття, призвело до трансформації політичних інститутів, які набирали нової форми на базі старих інститутів влади, наповнювалися новим змістом, що простежувався у збільшенні повноважень, тощо [99, с.39–50]. Все це призвело до того, що колективна дія таких інститутів змінила своє спрямування. І якщо раніше вона орієнтувалася на державне благо, то тепер

стала зорієнтованою на досягнення і збільшення відповідних благ, що дає той чи інший інститут для суб'єктів інституційної системи. Така ситуація спостерігається і сьогодні, оскільки процеси трансформації у постсоціалістичних країнах не зупиняються, а лише змінюють її вектор. З цими та іншими видами трансформацій не погоджуються представники окремих соціальних рухів, які час від часу дають про себе знати у формі страйків, мітингів, групових виступів тощо. Колективна дія їх направлена на задоволення потреб та інтересів простих людей, яких представляють учасники цих рухів. Ми не випадково звернули свою увагу на соціальні рухи, адже в сучасних умовах їх хвиля котиться не лише країнами Європи, а й з'являються в країнах Азії, Латинської Америки тощо, а точніше буде сказано – соціальні рухи практично зовсім не зникали.

Термін «соціальний рух» означає сукупність форм колективної дії, яка направлена на реорганізацію суспільства. Соціальним рухам в цілому не притаманна висока ступінь інституціоналізації, вони виникають у результаті стихійного соціального протесту, який базується на специфічних або ж достатньо поширених причинах для незадоволення. Незважаючи на спробу надати цьому терміну точності, кількість рухів, що ним охоплені, є безмежною.

Представник американської школи інтеракціоністів Р. Тернер у своїй праці «Колективна поведінка» визначає соціальний рух як «сукупність колективних дій, націлених на підтримку соціальних змін або опору соціальним змінам у суспільстві чи в соціальній групі».

Сьогодні існує чимала кількість громадсько-політичних рухів, що своєю метою бачать задоволення тих чи інших потреб і які, на думку Е. Гідденса, є різновидом соціальних рухів. Ці рухи привертають увагу філософів, коли йдеться про політичну і соціальну системи суспільства. Е. Гідденс визначає соціальний рух як «колективну спробу реалізувати спільні інтереси або досягнути спільної мети через колективну дію поза рамками встановлених інститутів» [77, с.584].

Окремі ініціативні групи, що виникають і взаємодіють поміж собою в межах неформальних практик, й стають тими провідниками змін, які, протистоячи владі, на противагу офіційно санкціонованій системі формальних інституцій, пропонують інші моделі соціального порядку, засновані на нових символічних кодах. Їх актуалізації, популяризації та поширенню у значній мірі сприяє й те, що в періоди соціальних трансформацій людина, переосмислюючи усталені символічні конструкції, прагне віднайти втрачений сенс, знайти пояснення та нові орієнтири в пошуках ідеалу.

«Група, зацікавлена у зміні символічної моделі світу, що підтримується іншими учасниками соціальної системи, використовує символічні форми для створення реальності, яка найбільшою мірою відповідає бажаному стану речей. Символи репрезентують нові ідеї та цінності, комбінують їх усередині нових контекстів, наповнюючи емоціями і створюючи символічну реальність – їх інтерпретацію світу, яка, будучи прийнятою, стає частиною цього світу і, тим самим, підставою для сприйняття і дії», – наголошував З. Мах [436, с.51].

Аналізуючи діяльність соціальних груп, погоджуємося з думкою французького дослідника А. Турена в тому, що «Соціальний рух є особливим типом боротьби..., це конфліктна дія, з допомогою якої агенти протилежних класів протистоять один одному у боротьбі за соціальний контроль над культурними орієнтаціями їх товариств... Соціальний рух має, таким чином, два виміри: конфлікт із супротивником і проект соціокультурної орієнтації». Соціальні рухи він називає історичними суб'єктами дії на соціальному рівні, пропонує образ суспільства як системи дії, в якому об'єктом вивчення стає колективна дія соціальних рухів [460, с.216]. Г. Блумер розглядав «соціальні рухи як колективні дії, націлені на встановлення нового життєвого ладу. Їхні витoki коріняться в стані стурбованості, а рушійна сила – в незадоволеності сучасною формою життя і бажанням/надією на нову модель існування» [36, с.168–215].

З цього можна зробити узагальнення, що на сьогоднішній день поняття «соціальна дія» характеризується і як колективна дія, і як соціальна зміна, і як конфліктна взаємодія супротивних груп та класів, і як соціокультурні орієнтації тощо, в основі яких лежать певні інтереси тих чи інших груп, що зазнають чи зазнали впливу трансформаційних процесів. Тому, виходячи з цього, можна зазначити, що соціальний рух – це масова колективна дія однієї або декількох соціальних груп, зв'язаних із забезпеченням групових або суспільних інтересів, задоволенням як матеріальних, так і духовних інтересів і направлених на соціальні зміни або опір їм у конфліктній протидії з іншими соціальними групами. Соціальні рухи, чи будуть вони неусвідомленими чи раціональними, пасивними чи екстремістськими, є особливим різновидом соціальних процесів, у яких задіяна людина з усіма своїми потребами. Тобто мова іде про публічну сферу життя людини – політику.

Згідно з Г. Аренд, публічна сфера суспільства постає площиною розгортання політики, а за певних історичних умов публічне збігається з політичним. Вона підкреслює тернистий історичний шлях становлення політичної системи та політичної влади, адже тиранія, на її думку, це – «комбінація насильства з відсутністю влади». В книзі «Становище людини» вона системно обґрунтовує такі поняття політичної філософії, як «влада», «насильство», «справедливість», наближаючись до визначення специфіки політичного. Дослідниця підкреслює, що особистісні і колективні дії та висловлювання можна вважати політичними лише тоді, коли вони здійснюються в умовах свободи та заради неї [12].

Доказом такої колективної дії соціальних рухів є дія п'ятидесятників, шестидесятників, дисидентів тощо. Колективна дія цих рухів була характерною радянському періоду розвитку суспільства. Відомо, що в радянський період колективна дія тих чи інших соціальних утворень була фрагментарною, проявлялася в окремих соціальних вибухах. Однак навіть ці соціальні вибухи були локальними і не мали підтримки серед більшості спільнот. Крім цього, колективна дія таких соціальних утворень мала

ідеологічне забарвлення і мета їх полягала у задоволенні національних ідеологічних завдань: відновлення правдивої історії України, реабілітація імен політичних в'язнів, становлення української незалежності тощо.

У ході політичних процесів пріоритети розвитку суспільства і потреби людини трансформувалися відповідно до вимог часу: вдосконалення суспільно-політичної системи суспільства, задоволення матеріальних потреб людини, що становлять елементарний рівень забезпечення. Практично активність колективної дії соціальних груп і рухів трансформувалася з ідеологічних питань у матеріальні, а сама політика розглядалася не як ідеологічна потреба правлячої еліти, а як шлях швидкої, безвартної вигоди-наживи.

Говорячи про політичну трансформацію у постсоціалістичних країнах, варто звернути увагу на те, що в більшості така трансформація проходила у чотири етапи: перший етап, це коли соціальні групи діяли в межах «старої» соціалістичної системи; другий етап – процес фактичного розпаду соціалістичної системи; третій етап – процес становлення нових держав, що утворилися на уламках старого СРСР; четвертий етап пов'язаний з інтеграційними та глобалізаційними процесами, що сьогодні відбуваються у світі. Всі ці етапи мають неабиякий вплив на колективну дію, оскільки свідомість кожної людини, що перебуває у такому суспільстві, зазнає трансформаційних впливів – людина перестає керуватися ідеалістичними обіцянками, а орієнтується на споживацькі інтереси. Крім цього, кожний етап також наклав свій відбиток на колективну дію – вона стала невизначеною і короткотривалою, в окремих випадках локальна і за певних обставин набуває загальносвітового значення [253, с.238–240].

Аналізуючи історичний розвиток суспільства, ми можемо стверджувати, що колективна дія відповідно до потреб і мети людини має лінійний принцип, проте стосовно великих соціальних груп, утворень носить нелінійне забарвлення. Прикладом цього є утворення, діяльність та трансформація колективної дії громадянського суспільства, про яке так

багато сьогодні говорять і пишуть. Адже сучасне громадянське суспільство протилежне тому, що існувало в радянській системі, однак далеко не відповідає тому, що є сьогодні у європейських країнах. Громадянське суспільство радянського періоду було надзвичайно заідеологізованим, його колективна дія відповідала загальнополітичним засадам.

З проголошенням незалежності у постсоціалістичних країнах громадянське суспільство зазнало ідеологічних трансформаційних змін, що призвело до його нового забарвлення – воно відмовилося від ідеологічного впливу, а стало орієнтуватися на споживацькі інтереси його учасників.

Повертаючись до трансформації колективної дії організацій, суспільно-політичних рухів, потрібно з'ясувати їх призначення, адже від цього залежатиме рівень і напрям колективної дії, в цьому криється те, що ми сьогодні називаємо ефективністю колективної дії у політичній трансформації суспільства. Зважаючи на вищевикладене, метою майже усіх політичних організацій і не лише політичних є підтримання або просування інтересів своїх членів. Це очевидно. Можливе навіть існування організацій, які можуть ігнорувати необхідність сприяння інтересам своїх членів; деякі організації спрямовують свою колективну дію на досягнення інтересів лише вищого керівництва. Така ситуація, як правило, виникає в тоталітарних та авторитарних державах, де особисті інтереси збігаються з інтересами держави, а подекуди навіть ототожнюються. Але, як зазначає О. Крюков, такі організації гинуть [160, с.470–475]. Причина цієї загибелі криється в наступному: колективна дія спрямована не в інтересах людей, що її утворюють, а в інтересах окремої особи; люди переслідують чужу мету, що не відповідає прагненням особистості; діяльність людини не знаходить свого відображення у її житті. Наслідком цього є ослаблення колективної дії соціальних суб'єктів у суспільно-політичних трансформаціях. Все це призводить до затягування процесу трансформації та можливості виникнення хаосу.

Існує й інша точка зору щодо колективної дії у політичній трансформації суспільства: абсолютно особисті та індивідуальні інтереси можуть бути задоволені дією самого індивіда, а не колективною дією соціальної групи. Це означає, що немає сенсу створювати соціально-політичні організації, коли сам індивід може діяти в своїх інтересах краще ніж організації. Сама природа політики в своїй апріорі цього не допускає, оскільки політика – це вже є колективна дія. Наприклад, якась кількість індивідів має спільну для всіх мету, індивід, що діє автономно, може виявитися взагалі нездатним будь-як вирішити своє питання або не зможе забезпечити її адекватне вирішення [259, с.120–122].

Призначення колективної дії у таких організаціях пов'язане із загальним чи груповим інтересом, і хоча організації у політиці часто служать професіональним чи індивідуальним інтересам, характерною і найбільш важливою функцією є просування саме загальних інтересів груп та індивідів.

Також варто відзначити і про трансформаційні процеси, що відбуваються під час зміни свого соціального статусу, коли політичний рух трансформується у політичну партію. До моменту трансформації політичний рух відстоював інтереси лише окремих осіб, які його утворили, після трансформації у політичну партію – представляє інтереси не лише осіб, що утворюють рух, а певних страт суспільства. Крім цього, у русі відстоюється мета усіх його учасників, а в партії – мета еліти, що спрямована на досягнення влади.

Зважаючи на актуальність трансформаційних процесів у бутті людини, ми доходимо висновку, що цьому явищу піддаються усі сфери життя людини. Однією із таких є політика. Вона, як явище суспільне, є втіленням конкретних дій багатьох індивідів, соціальних груп, рухів тощо. Тобто все це можна назвати одним словосполученням – колективною дією. Остання спричинюється потребою індивідів та історичним етапом розвитку суспільства й держави.

Оскільки суспільство зазнає трансформаційних змін, а держава їх втілює, то колективна дія і зазнає і втілює ці зміни. Адже, змінюючи ідеологію, потреби, ми змінюємо і вектор колективної дії, а отже вдаємося до її коригування чи в деяких випадках взагалі відміни. Все це залежить від того, наскільки мета соціальної групи співпадає з потребами людини і часом її досягнення. При цьому людина як апріорі суспільства, держави, політики є активним учасником трансформаційних процесів. Вона фактично і визначає ефективність колективної дії політичних трансформацій [259, с.120–122].

Зрозуміло, що даний розгляд не може охопити усіх проблем, пов'язаних з колективною дією трансформаційних процесів у політичному бутті, проте він актуалізує і акцентує увагу на роль і ефективність колективної дії у соціально-політичному бутті людини.

4.2. Політика як результат поєднання колективних дій

Людина є відкритою до змін, непізнаною істотою, яка перманентно прагне змінити власне буття, вдосконалити його, прилаштувати до своїх потреб. Впливаючи у такий спосіб на буття, людина проявляє себе. При цьому слід пам'ятати, що буття у своєму розумінні є широким поняттям, яке складається з ряду структурних елементів: соціальне буття, політичне буття, релігійне буття тощо. Але всіх їх об'єднує одне – вони надають конкретики присутності людини у історичному часі як результаті спільної, колективної творчості людьми свого буття [286].

Зважаючи на цю особливість, доцільно звернути увагу на те, як змінилося буття людини з часу її появи і до сьогодення, які історичні періоди розвитку пройшла людина. Усе це було б неможливим, якби в основі такого розвитку апріорі не знаходилась людина і її діяльність. Одним із видів людської діяльності є політична, що проявляється і накладає відбиток на всі інші сфери людського буття в цілому.

Так склалося, що за весь період свідомої діяльності людини політика стала чи не найважливішою сферою зайнятості. Сьогодні не можна уявити жодної сфери людського буття, куди б не втручалася політика чи суб'єкти, що її представляють. Дане розуміння цієї сфери діяльності людини є не випадковим, адже, починаючи з часів Платона, Аристотеля, політика як одна із сфер суспільних відносин вдосконалювалася і сьогодні досягла всеохоплюючих меж у матеріальному та символічному світі. Крім цього, політика – це організаційна, регулятивна і контролююча сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля задоволення власних запитів і потреб [350].

Отже, з цього видно, що суб'єктами політики є індивід, мала чи професійна соціальна група, нація, клас, еліта та інші соціальні спільноти. В інституційному плані – це соціальні інститути, групи інтересів, політичні рухи, профспілки, партії, держави, союзи, соціальні кола тощо. В апріорі перерахованих суб'єктів політичного буття є людина, але не просто людина – як вид, а як істота, яка здатна до спільної діяльності. Тобто політику варто розуміти як колективну дію суб'єктів політичного буття.

Проблема політики у філософії є не новою – її започаткували Платон і Аристотель, які розглядали політику крізь призму культури і вертикалі відносин К. Байме [19], П. Бурдьє [407; 408], М. Вебер [54], Г. В. Ф. Гегель [75], Т. Гоббс [78], І. Кант, Дж. Локк [176], К. Поппер [280], М. Фуко та багато інших мислителів у своїх працях звертаються до проблем державного устрою, форм правління, легітимності влади, становлення та розвитку громадянського суспільства, правової держави, політичної культури та політичної свідомості тощо. На сучасному етапі розвитку філософії в Україні ці та інші проблеми пов'язані з політичним буттям і всебічно вивчаються В. Андрущенком, М. Бойченком, М. Михальченком, І. Предборською та багатьма іншими філософами сучасності. Це пов'язано з тим, що політичне

буття як соціальне явище не є сталим – змінюється світ, людина і сама політика в усіх своїх проявах.

Сьогодні набирають оберти наукові дослідження, пов'язані з геополітичними відносинами. Прикладом цього є напрацювання З. Бжезінського, І. Валлерстайна, С. Гангтігтона, О.Тоффлера, Ф. Фукуями та інших дослідників.

Метою цього підрозділу буде показати політику як сферу людського буття соціальних груп і рухів. Тому його завданням постає, передусім, проаналізувати діяльність соціальних груп і рухів у політичному бутті людини з точки зору колективної дії.

Такий інтерес до політики з боку філософів пояснюється тим, що вона зумовлена суспільними відносинами між різними соціальними групами й відображає корінні інтереси цих груп, що впливають з їх місця в економічному житті суспільства. Політика як соціальне явище є надбудовою над усіма іншими сферами відносин людини. У ній найбільш повно й глибоко відображаються корінні матеріальні інтереси різних соціальних груп і класів.

Зважаючи на ті теоретичні дослідження у сфері з'ясування суті поняття «політика», якими послуговується наукова спільнота, – немає єдиного, чіткого розуміння даної людської сфери діяльності. Це пояснюється тим, що неоднозначність різних уявлень про політику пов'язана зі складністю й багатогранністю її виявів. Саме тому побутують різні наукові тлумачення, в яких політика постає як: одна зі сфер життєдіяльності суспільства; сфера виявлення інтересів соціальних груп, їх зіткнення і протиборства; спосіб певної субординації цих інтересів, підпорядкування їх найвищому началу, більш значущому і обов'язковому; рух соціальних груп, спільнот, які прагнуть здійснити свої інтереси через загальний інтерес, що набуває примусової форми для решти суспільства; чинник становлення людини, вільної, унікальної і неповторної; система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою і з владою; сукупність дій, заходів,

установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення; прагнення здобуття і використання державної влади, цілеспрямованого впливу на неї; участь у справах держави, у визначенні форм, завдань, змісту її діяльності; наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення; прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилянь, обачності.

Така невизначеність створює умови для розуміння політики як колективної дії, яка базується на довір'ї та злагодженій співпраці. Саме в цей час політика – це конфлікт і конкуренція. Політична культура мусить знайти певний баланс поміж співпрацею і конкуренцією, що знову залежить від базисного процесу усупільнення чи соціалізації, та в який спосіб цей процес усупільнення впливає на розвиток довіри й недовіри кожного індивідуума в суспільстві. Якщо говорити в цілому, то не лише політика є колективною справою, а й саме суспільство виступає колективною формою. Координуючи свої зусилля, люди досягають більшого, ніж у тому разі, коли між ними нема співпраці. Цей вигреш може обіймати широке розмаїття всяких благ: мир та безпеку, свободу, прибуток, багатство тощо [334, с.9].

Отже, політика у державі є самоорганізуючим фактором соціальних груп, що направлений на досягнення відповідних цілей. Адже самоорганізація як колективна (групова) дія існує та здійснюється у взаємодії держави і суспільства. Створена сферою політики система координат дії індивідуальних і групових акторів впливає на відносини домінування – підкорення у державних (та інших) інституціях розподілу і здійснення влади. Процеси державотворення, типи владних відносин (народу та еліт) слугують тим ґрунтом, на якому найістотніше відстежуються зміни, що відбуваються в процесі суспільного розвитку.

Такий підхід свідчить про те, що колективна дія – це дія людей, які усвідомлюють спільний інтерес і спроможні на організацію колективної дії.

Поряд з цим політику треба розуміти як форму суспільної діяльності, спрямовану на здобуття, використання, підтримку і повалення політичної влади, реалізацію інтересів особи, соціальних груп на різних рівнях

інститутів політичної системи. Політика у суспільстві завжди виражає і представляє певні суспільні інтереси – об'єктивно зумовлені мотиви діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства загалом, спрямовані на досягнення мети. Політичний інтерес виявляється у формі загального, колективного. Ним є здебільшого потреба збереження єдності суспільства.

Політика – важливий компонент суспільної життєдіяльності. За своєю природою вона пронизує всі сфери функціонування суспільства. Як управлінський процес політика має відносно самостійний характер, і її розвиток відбувається на ґрунті власних об'єктивних закономірностей. Але сутнісний аналіз політики та політичної діяльності не можна повністю зрозуміти без виявлення взаємодії інших, «зовнішніх» факторів. Пізнати політику як соціальне явище можна лише тоді, коли вона розглядається як «момент» історії еволюції та розвитку соціальної системи взагалі [367, с.60].

Отже, політику можна розглядати як вияв інтересів окремих осіб, соціальних груп, їх зіткнення і протиборство, а також спосіб певної субординації цих інтересів, підпорядкування їх найвищому началу, значущому й обов'язковому.

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що сьогодні розвинене суспільство має певну, більш-менш усталену структуру і політику. У її основі лежить необхідність забезпечення основних життєвих потреб та виявлень людини. Це говорить про те, що людина існує для суспільства, а форми суспільної організації – людині. Вони мають допомагати людині переймати, вбирати людські якості. Сучасний стан суспільства вимагає нормального функціонування у ньому принаймні наступних основних елементів: сфери матеріально-виробничої діяльності; сфери економічної діяльності; сфери побуту та сімейних стосунків; сфери соціальних відносин, органів та інституцій; сфери духовного життя. Нормальне функціонування усіх сфер життя людини забезпечує політика. А від того, яка ця політика – такою відповідно буде і колективна дія.

Якщо у примітивних суспільствах політика слугувала інструментом реалізації інтересів панівних груп, то в сучасному цивілізованому суспільстві вона є інструментом узгодження інтересів, підпорядкування їх національному інтересові, а також інтересам міжнародних спільнот і організацій. Усі вони, як зазначалося вище, мають колективну форму.

Політичний інтерес (від лат. *interest* – мати значення) – першопричина, один з найголовніших важелів політичної діяльності, що криються за безпосередніми спонуканнями націй, народів, соціальних груп, особистостей, створених ними організацій, які беруть участь у політиці.

Усвідомлення політичних інтересів соціальними групами робить їх суб'єктами, а нерозуміння цих інтересів – об'єктами політики. Суб'єкти політики – це особи, які представляють різні колективні утворення, соціуми, а також створені ними установи й організації, що мають колективне вираження і які беруть активну участь у політичному процесі. Отже, особи-суб'єкти є виразниками колективних дій у політиці. І щоб не склалося іншого враження про розуміння колективної дії у політичному бутті, цікаву думку про колективне існування людини в цілому висловив англійський поет XVI–XVII ст. Джон Донн. Він сказав, що немає людини, яка б, наче острів, була сама по собі; кожна людина є частинкою материка, частиною суходолу; і якщо хвиля знесе в море берегову скелю, зменшиться Європа; смерть кожної людини зменшує і мене, бо я є у єдності з усім людством, і тому ніколи не питай, по кому подзвін: він – по тобі. Сама дія людини хоч і має індивідуальний характер, але вона зумовлена різними соціально-груповими утвореннями. Такий підхід до політики та її суб'єктів змушує нас замислитися над тим, що усі дії у політиці мають форму колективних.

Колективна дія є поняттям, яке безпосередньо пов'язане з виробництвом «суспільних благ». Політологічний підхід до розуміння концепту «суспільних благ» характеризується спільним інтересом. Його реалізація є необхідною здатністю до організації та колективної дії. Оскільки індивіди користуються результатами колективної дії незалежно від власної

участі в них, то для них видається доцільним утримуватися від такої участі і від пов'язаних з цим ризиків («теорія ігор»).

В цілому політику можна розглядати, як гру, де суб'єкти політичного життя є носіями колективної дії. Розглядаючи цей аспект, можна стверджувати, що він знайшов своє відображення в існуючій теорії ігор, про яку йдеться у Д. Юма. Відстоюючи тезу, він наводить цікаві приклади, одним з яких є «приклад фермера». Суть його полягає у наступному: обидва фермери дбають про майбутнє і розуміють, що можуть зазнати збитків через відмову сусіда (чи сусідів) від співпраці, то змушені будуть вирішити, чи відповідати послугою на послугу. Отже, працюватимуть для іншого заради особистої вигоди, з егоїстичних міркувань. Таким чином, колективні дії можуть базуватися на егоїзмові, але на егоїзмові особливої природи, егоїзмові далекоглядному, який враховує непрямі і віддалені наслідки наших дій. Адже людина, яка керується далекоглядним егоїзмом, розуміє взаємозалежність, у якій перебуває з іншими [398, с.56].

Вищевикладене спонукає нас до думки, що політична діяльність у якійсь мірі подібна до фермерської діяльності, де кожен діяч політики заради особистої вигоди та тієї соціальної групи, яку він представляє, змушений об'єднуватися з іншими. Прикладом такої діяльності є прийняття політичних рішень, законів у стінах Парламенту. Тобто, будь-яке рішення відображає інтереси учасників політичного процесу й приймається політиками і має колективну форму.

Таким чином, стає зрозумілим, що інтерес, є тією складовою, яка породжує колективну дію, оскільки він постає мотивуючим елементом у будь-якій діяльності людини, колективу, соціальної групи тощо.

Сьогодні слово «інтерес» майже втратило своє справжнє значення. Його часто розуміють як усвідомлену потребу. Це, однак, не може відвернути нас від вживання його в первісному й глибокому значенні. Визначення інтересу як спрямованість на задоволення потреби, якщо і має в собі певний елемент істини, то далеко неповний і не головний.

Безпосередньо задовольняти свої потреби людина могла б у випадку, коли самі об'єкти потреб мали б готовий вигляд, а вплив зовнішніх факторів був би постійним і несуттєвим порівняно з дією внутрішніх. Але в такому випадку людина була б лише споживачем або механічним передатчиком дії об'єктивних факторів, а не творцем свого життя.

Насправді, інтерес за своїм походженням від латинського слова «interesse» означає «бути проміж – у середині» і виражає, як підкреслює Е. Фромм, «загальну установку і форму співвіднесеності до світу» [362, с.179]. У суспільному житті детермінація діяльності соціального суб'єкта об'єктивною закономірністю завжди опосередковується його інтересами. У такому аспекті інтерес виступає не як направленість на задоволення потреби, а як активна позиція соціального суб'єкта, що виражає вибіркове ставлення його до об'єктивних можливостей та тенденцій суспільного розвитку.

Спостерігаючи за сучасним розвитком політики, ми бачимо, якою вона стає розгалуженою, широкомасштабною. Такий стан політики призводить до утворення різноманітності політичних інтересів: загальнонародних, регіональних, відомчих, колективних, національних, соціально-групових тощо. Як бачимо, усі вони, а тим більше у політиці, мають колективну форму вираження. Усвідомлення суб'єктами політики політичних інтересів і реалізація їх у політичній діяльності, створення механізму такого втілення забезпечують політичну стабільність у суспільстві, а отже, і нормальний природний еволюційний розвиток політики, втілення у ній політичних потреб. Інтереси стають найсильнішими активізаторами політичної діяльності за умов досить зрілого соціального і політичного життя, коли суспільні класи і суспільні групи, усвідомивши глибинні стратегічні потреби, створюють політичні інституції і механізми їх задоволення.

Зважаючи на це, інтерес постає тим чинником, що сприяє перетворенню людиною усього, що її оточує. З цього приводу О. Ханіпов зазначає, що: 1) відношення суспільної людини до світу не тільки адаптивне, тобто підлегле законам самого цього світу, але й активне – у рамках

об'єктивно можливого людина творить світ; 2) суспільна активність будь-якого соціального суб'єкта (будь-то індивід, клас, яка-небудь суспільна група або суспільство в цілому), оскільки він вибірково реалізує ту чи іншу об'єктивну можливість, об'єктивно можливу тенденцію суспільного розвитку, неминуче знаходиться у визначеному співвідношенні з об'єктивним напрямком розвитку суспільства, тобто характеризується визначеною суб'єктивною спрямованістю [367, с.201].

Усім відомо, що політична діяльність – невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає у сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп, спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади. Адже саме остання створює умови для розподілу матеріальних і нематеріальних благ легітимним шляхом, що є важливою ознакою цивілізованості у суспільствах різного типу.

Таким чином, зміст політичної діяльності характеризується як реально відтворююча форма взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом. Вона може втілюватися в інституційно відокремленому виді діяльності державних, самоврядних (муніципальних) органів та політичних структур, а може існувати як аспект, сторона будь-якої суспільно-творчої діяльності соціальних суб'єктів. Тобто, вся сукупність інтересів як активних позицій соціальних суб'єктів складає конкурентне середовище, яке прийнято називати системою суспільних відносин. А це означає, що, будь-яка внутрішньо властива людині активна направленість на зовнішній світ і, зокрема, на соціальне середовище заради задоволення власної потреби, є специфічним суспільним відношенням, яке приймає форму інтересу. Реалізація соціальним суб'єктом свого власного інтересу в конкурентному середовищі передбачає певну програму дій та заходів їх здійснення. Саме ці елементи (програма дій та свідомий вибір заходів по реалізації інтересу) діяльності соціального суб'єкту, на нашу думку, і є його політикою, яка

виявляє себе в реальних цілеспрямованих вчинках людей, в актах творення речей, а значить і в створених ними об'єктах, соціальних інститутах тощо.

Якщо ж говорити про політичне буття, ми повернемося до питання його розгалуженості, а значить і до питання влади. Політика і влада – найважливіші складові суспільного життя. Виявлення їх сутності дозволяє розібратися в складних проблемах сучасності та визначити свою позицію до них. Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив колективної дії політики й влади. В умовах демократичного переходу її ефективність постає важливим чинником стабільності нашого суспільства. Саме її регулюючий вплив на суспільні процеси повинен сприяти подоланню різних кризових ситуацій. Кожен з людей має усвідомити для себе значення колективної дії політики.

Прикладом колективної дії політики можуть виступати революції, суспільні рухи тощо. Як би хто не вважав, а усі революції означають колективну акцію. Проте, як випливає з теорії Ч. Тілі, колективна акція, окрім революційних змін, може відбуватися й за інших обставин, коли разом збираються великі групи людей [459].

Дії груп можуть бути одним із прикладів діяльності натовпу (не плутати з юрбою як неорганізованою стихією). Натовп – це будь-яке значне зібрання людей, котрі безпосередньо взаємодіють один із одним у громадському місці. Натовпи, в певному розумінні, є частиною соціально-політичного буття.

Як наголошує Ч. Тілі, дії юрби та бунти є характерним виявом краху сподівань людей, які не можуть у традиційний спосіб висловити своє незадоволення або вимагати необхідних, на їхню думку, реформ. Органи влади усіх видів завжди побоювалися дій юрби, не тільки через безпосередню їх загрозу, а й з огляду на громадський і реальний вияв розуміння соціальної несправедливості. Проте навіть бунти, що вважаються негативним явищем і призводять до безпричинних актів вандалізму та

загибелі людей, можуть стимулювати зміни і дати принаймні деякі бажані вигоди [459].

У сучасних країнах існувало широке розмаїття суспільних рухів, окрім тих, що призводили до революції; одні були тривалими, інші скороминущими. Суспільні рухи є такою ж невід'ємною рисою сучасного світу, як і офіційні бюрократичні організації, яким вони часто протидіють. Суспільні рухи є частиною політичного буття, їх визначають як колективну спробу досягти спільного інтересу або спільної мети через колективну акцію поза межами впливу традиційних інституцій. Це визначення має бути широким через наявність варіацій між різними видами рухів. Деякі суспільні заворушення є вкрай незначними, налічуючи не більше кількох десятків учасників; в інших можуть брати участь тисячі чи навіть мільйони людей. Деякі рухи відбуваються в рамках юридичних норм суспільства, тимчасом як інші започатковуються незаконними чи підпільними групами. Часто внаслідок діяльності суспільних рухів змінюються й самі закони. Наприклад, група робітників, що закликала своїх колег до страйку, провадила незаконну діяльність, котра в різних країнах каралася неоднаково суворо. Проте з часом до законів було внесено поправки, що дозволили страйк як форму вирішення виробничого конфлікту. Інші форми економічного протесту, такі як сидячі страйки на фабриках чи робочих місцях, у більшості країн і досі вважаються незаконними [268, с.133–141].

Розмежування суспільного руху та офіційної організації іноді буває нечітким, оскільки усталені рухи зазвичай переймають бюрократичні риси. Наприклад, Армія порятунку починалася як суспільний рух, проте, нині набула більшості характеристик постійної організації. Дещо рідше організація може прилучатися до суспільного руху, хіба що тоді, наприклад, коли заборонена політична партія змушена йти у підпілля, перетворюючись, можливо, на партизанський рух. Народний Рух України також діяв як суспільний рух, але з проголошенням незалежності переріс у політичну партію.

Підсумовуючи вищевикладене, стає зрозумілим, що буття людини є надзвичайно широким, одним із структурних елементів якого виступає політика. Вона у повсякденному бутті представлена різними інститутами, рухами тощо, що мають колективний характер [420; 424]. Їхні рішення дії варто розглядати з теорії колективної дії. Якщо ж говорити про людей, які представляють той чи інший інститут, рух, незважаючи навіть на те, що вони виступають від свого імені, є носієм колективної дії певної соціальної групи, інституту, руху тощо.

Отже, на наш погляд, політика – це колективна дія усіх соціально-політичних інститутів політичної системи суспільства, що відображається у прийнятті політичних рішень і законів.

4.3. Цінності демократії та колективна дія

Мінливість і нестабільність сучасного світу зумовлена різними економічними, політичними, соціальними, аксіологічними та іншими процесами, що відбуваються у сьогоденні і мають неабиякий вплив на соціальну систему й структуру суспільства. Йдеться про те, що усі сфери суспільного життя здатні до змін. Однією із таких є політика, політичний устрій тощо. Адже, коли поглянути на політичну мапу світу – більшість країн, народів обрали демократичний шлях розвитку, хоча є і ті, що зберігають тоталітаризм і авторитаризм. Такий вибір є не випадковим, оскільки він зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми потребами людини; у ньому остання має більше можливостей вибору участі у соціальних групах, об'єднаннях, рухах, а це дає підстави говорити про колективну дію соціальних утворень у демократичних суспільствах.

Бібліографічний аналіз наукових розвідок, присвячених проблемі демократії і деяким аспектам колективної дії, є небагатим. Серед останніх публікацій особливої уваги заслуговують праці А. Єрмоленка [114, с.82–88],

С. Йосипенка [132, с.77–82], Р. Патнема [456], П. Розанвалона [298, с.74–77]. Має місце той факт, що поряд із великою кількістю наукових робіт, в яких аналізуються онтологічні і аксіологічні компоненти демократії, недостатньо уваги приділено вивченню колективної дії. Простежується лише формальне звернення до цього соціального феномену – К. Ероу [397], який у своїх роботах («Колективний вибір і індивідуальні цінності») аналізує парадокси виборів, як результат колективної дії та праці Р. Льюса і Х. Райфа, які розширили деякі погляди свого попередника на колективний вибір [187].

Отже, метою підрозділу є з'ясування особливостей колективної дії у демократичних суспільствах. Завданням є розглянути особливості колективної дії у суспільствах, що обрали демократичний шлях розвитку, в порівнянні з недемократичними.

На початку ХХІ століття у багатьох державах світу відбуваються процеси демократизації. Якщо країни Європи та Північної Америки вже протягом тривалого часу існують в умовах демократичних режимів, то нові державні утворення в Азії, Африці та Латинській Америці, які з'явилися на політичній мапі світу в останні десятиліття, у переважній більшості не мають подібного досвіду. Це призвело до встановлення у низці країн тоталітарних і диктаторських режимів, які не тільки перешкоджають суспільному розвитку всередині країни, а й створюють загрозу для цілих регіонів, ініціюючи військові конфлікти.

У тоталітарній державі людина позбавляється можливості діяти відповідно до свого «Я», в результаті цього формується свідомість підданського характеру. Парадоксальність такого становища полягає у тому, що об'єктивне усунення людей від влади водночас підтримує щире віру в те, що вождь у кожній своїй дії виражає їх інтереси краще, ніж вони самі. За таких умов індивіди здебільшого перетворюються на єдиний цілісний організм – на спільника усіх дій і злочинів, що чинить тоталітаризм.

На противагу репресивним режимам, у країнах, що розвиваються, триває демократичний транзит – послідовний розвиток демократичних

інституцій. Особливо це стосується держав колишніх соціалістичних країн, що утворилися після розпаду СРСР, та Югославії, а також країн Латинської Америки, у яких було повалено військові хунти. В останні роки у центрі уваги опинилися країни Близького Сходу, які знаходяться у стадії фундаментальних суспільно-політичних перетворень, результатом яких, можливо, стане встановлення народовладдя. Слід підкреслити, що Україна також є державою, що пережила досвід тоталітаризму, а отже, дослідження процесів колективної дії, спрямованої на демократизацію суспільно-політичного життя, для нас набуває особливого значення, оскільки демократія, у порівнянні з тоталітаризмом, для людини дає більші можливості.

Цій проблемі присвячені чисельні філософські конференції міжнародного рівня, симпозіуми, «круглі столи» та семінари, які регулярно проходять як в Україні, так і в інших країнах колишнього СРСР. Проте питання колективної дії у суспільствах, що обрали демократію як основний і пріоритетний шлях розвитку, до сьогодення є невирішеним.

Це зумовлено тим, що демократизація, як зазначає Д. Яковлев, передбачає пошук механізмів вирішення одного із головних завдань: перетворення раціональних дій індивідуальних та колективних політичних акторів на колективну раціональну дію із задоволення суспільного інтересу. Використовуючи метафору А. Сміта, можна стверджувати, що протягом останніх двадцяти років «невидима рука ринку» так і не з'явилась, а процес конструювання демократії на пострадянському просторі засвідчив, що для переходу до демократії потрібно «дві руки». Очевидно, це пов'язано із появою суспільного класу олігархів – «максимізаторів» влади, прибутку, ресурсів, які діють у дусі класичної економічної раціональності [315; 400, с.28–35]. Така ситуація є несприятливою для суспільства в сенсі стабільного розвитку, оскільки це змушує індивідів до постійної міграції у сфері об'єднання та переформатування соціальних груп рухів з метою досягнення власної мети чи вигоди. Це підводить нас до думки, що у суспільстві вигода

окремо взятого індивіда маскується під колективною дією всієї соціальної групи, членом якої він є.

Дане бачення має виправдання, адже демократія, на думку А. Богачова, забезпечує плюралізм думок і рівність у відкритому мовленні, тобто, те, що греки первісно називали *isegoria*. У цьому слові, підкреслює К. Гельд, приховано «*agoreuein*» – «відкрито говорити», що пов'язане з «*agoga*», ринком [39, с.80–95]. Мова йде про те, що у демократичних суспільствах дія окремого індивіда, завдяки мові, навіюванню, утворенню міфів трансформується у колективну дію соціальної групи. Зважаючи на це, варто зауважити, що вона у конкретній ситуації може розглядатися не як дія окремого індивіда, а як колективна дія. Це в свою чергу сприяє тому, що індивіди, які об'єдналися для досягнення своєї мети, зуміли не лише відобразити потреби свого «Я», а й поєднати його з потребами «Іншого».

Все це свідчить про те, що демократія потребує здатності індивідів рухатися від свого горизонту до чужого, визнавати недовершеність цього руху, долати закритість власного світу, повсякчасно сприймати іншу правду та вчасно ухвалювати рішення, тобто приймати дебати й тоді, коли не досягнуто істини й певності щодо всіх обставин публічної справи. Також маємо генетичний зв'язок між рефлексивним судженням здорового глузду, що долає варварську зосередженість на власному (закритому світі), і епістемою, яка передбачає звільнення від будь якого горизонту, власного і чужого, відтак є критикою природної настанови, котра хоча і дозволяє помітити відкритість світу, однак не тематизує його. Як бачимо, А. Богачов, досліджуючи погляди К. Гельда, зазначає, що останній новаторськи визначає своєрідність політичного світу через показ його медіального характеру: він даний між природою і епістемічною настановами [39, с.80–95].

Ця теза є свідченням того, що у закритих суспільствах колективна дія ґрунтується на насиллі, а індивіди не мають того вибору, що надає їм демократія.

У цьому контексті варто звернутися до напрацювань Ю. Габермаса. На його думку, оплот демократії полягає не у зміцненні державності, тобто не у посиленні державного втручання у життя суспільства, а в посиленні ролі свідомої, освіченої громадськості, яка виробляє цілі та ідеали соціально-політичного життя, активно бере участь у політичному процесі, який є «живим духом» демократії, гарантом її забезпечення. Демократія, на його думку, існує лише до тих пір, доки «критична громадськість» лишається здатною ефективно виробляти політичну ініціативу, здійснювати контроль за діяльністю бюрократії [62; 146, с.371].

Отже, проаналізувавши демократичний устрій, можна погодитися, що цей політичний режим є більш прийнятний для суспільства, у сенсі раціоналізації колективної дії, у порівнянні з іншими: тоталітарним, авторитарним тощо. Адже у суспільствах, що обрали демократичний шлях, людина має більше можливості обирати сферу зайнятості для відстоювання і задоволення своїх потреб. Вона, маючи у чомусь потребу, входить до складу тієї чи іншої соціальної групи, далі намагається знайти точки дотичності своїх потреб з потребами учасників соціальної групи. Сукупність потреб таких соціальних груп сприймається як одне ціле із рядом сегментів, формулює їх мету. Проте цей процес легко відбувається лише з точки зору теорії – насправді, ми переконані, що у реальному житті індивіди наштовхуються на ряд труднощів [261, с.9–16].

У цьому контексті не можна не погодитися з думкою Д. Яковлева, який зазначає, що в посткомуністичних суспільствах цей процес ускладнюється відсутністю демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти, що утворює перспективу поступового згорання демократичних реформ та зведення до мінімуму політичної участі громадян і ролі громадської думки [400, с.28–35].

Така ситуація може призвести до соціальних вибухів, що матимуть форму страйків, мітингів, революцій, переворотів тощо. Про це у своїй праці досить детально говорить Ч. Тілі. Аналізуючи процеси революційних змін у

контексті широких форм протесту й насильства, автор розрізняє чотири головні компоненти колективної діяльності, тобто діяльності, спрямованої на боротьбу з існуючим суспільним ладом або на його повалення:

1) організація групи або груп учасників. Рух протесту організовується у різний спосіб, починаючи від спонтанного формування юрби і закінчуючи суворо дисциплінованими революційними групами. Наприклад, очолюваний Леніним рух у Росії починався з невеликої групи активістів.

2) мобілізація, тобто способи, в які група здобуває ефективні ресурси, що уможливають колективні дії. До таких ресурсів можуть належати постачання матеріальних благ, політична підтримка та озброєння. Ленін, наприклад, спромігся одержати матеріальну й моральну підтримку від співчутливо налаштованого селянства, а також від багатьох городян.

3) спільні інтереси осіб, зайнятих у колективній діяльності, що їх вони розглядають як здобутки і втрати, котрі, ймовірно, принесе їхня політика. В основі мобілізації на колективні дії завжди лежать певні спільні цілі. Леніну вдалося згуртувати широку коаліцію підтримки, оскільки багато людей були однаково зацікавлені у поваленні тодішнього уряду.

4) можливість. Деякі події можуть створювати можливість для реалізації революційних цілей. Такі випадкові події істотно впливають на численні форми колективної діяльності, включаючи революцію. Успіх Леніна не був неминучим, він залежав від ряду супутніх чинників, включаючи успіх у боротьбі. Чи відбулася б революція, якби Леніна було вбито? [459, с.21].

Саму колективну акцію, зазначає дослідник, можна визначити як спільну діяльність людей з метою досягнення їхніх спільних інтересів, наприклад, зібрання для демонстрації підтримки своєї справи. Деякі з цих людей може брати в акції активну участь, а решта може підтримувати їх пасивно або нерегулярно. Ефективна колективна акція, яка, наприклад, закінчується революцією, зазвичай проходить усі етапи – від 1-го до 4-го [261, с.9–16].

Виходячи з цього, Ч. Тілі стверджує, що суспільні рухи, як правило, виникають як способи мобілізації ресурсів групи тоді, коли у людей немає інституціолізованих засобів бути почутими або коли їхні потреби відверто нехтуються державними органами влади. Хоча колективна акція в якийсь момент означає відверту конфронтацію з політичною владою («вихід на вулиці»), ця конфронтація матиме істотний вплив на усталену систему влади тільки тоді, коли така акція підтримуватиметься добре організованими групами [459, с.36], в яких не буде «пасивних глядачів» – індивідів, які є соціальною масою, але свої дії не спрямовують на досягнення суспільного блага.

Тобто мова іде про зацікавленість індивідів у досягненні суспільного блага і чітку організацію колективної дії, яка неможлива шляхом насадження згори, та якщо припустити цей шлях її організації, то колективна дія буде малоефективною. Інший шлях: якщо колективна дія є внутрішнім потягом і потребою індивіда у ній, тоді вона буде більш ефективною і користь від неї отримує не лише учасник такої соціальної групи, а й в цілому уся група, до складу якої він входить, адже благо у цьому випадку є спільним для усіх.

Наприклад, у сьогоднішній Британії більшість людей знайома з такими формами демонстрації, як масові марші, великі зібрання та вуличні бунти, незалежно від їхньої участі в таких акціях. Водночас, інші форми колективного протесту втратили популярність або й узагалі зникли в більшості сучасних країн (такі, як бійки між жителями різних сіл, трощення машин або лінчування). Бунтівники, крім того, можуть скористатися методами, запозиченими в інших країнах: скажімо, партизанські рухи набули поширення в різних частинах світу тоді, коли нелояльні групи довідалися, якими успішними можуть бути партизанські дії проти регулярних армій.

У ХХІ ст. ми є свідками масових демонстрацій, що відбуваються з різних політичних причин, однак мають деякі спільні риси: згуртовуються індивіди, вони переміщуються разом, захоплюють території, перетворюючи їх на публічний простір. Звісно, простіше охарактеризувати ці демонстрації

або, радше, ці рухи через сукупність індивідів, що збираються разом, аби заявити про свої права в публічному просторі, проте таке формулювання передбачає, що цей простір дається у готовому вигляді, що він уже є публічним і визнається таким. Ми не до кінця усвідомлюємо сенс акцій протесту, якщо нам невтямки, що в цей же час відбувається дискусія і навіть боротьба навколо самого публічного характеру цього простору [22]. З цього можна зробити висновок, що колективна дія сама творить простір, збирає до купи індивідів.

Однак у реальному житті це відбувається не так просто. Щоб краще зрозуміти, ми змушені звернутися до одного із понять, розробленим С. Ліпсетом, теорії ігор – дилеми ув'язнених. Дилема ув'язнених – це парадигматичний випадок проблеми колективної дії, яка, коротенько, пов'язана з тим, як члени суспільства, не знайомі один з одним, можуть розумно взаємодіяти заради колективного блага. В основі цієї моделі лежить припущення про егоїстичність учасників та необізнаності про вибір інших учасників. Уявімо двох ув'язнених, затриманих за один злочин. Обом запропоновано одне і те ж: якщо обидва мовчать, то отримують невеликий термін, якщо обидва зізнаються, то отримують великий термін; якщо один зізнається, а інший – ні, то той, що зізнався, виходить на свободу, а інший отримує великий термін. Обидва ув'язнені сидять в окремих камерах і не можуть спілкуватися один з одним. У цьому разі перед кожним з них стоїть наступний вибір: Мовчати. Якщо другий ув'язнений також мовчить, досягається колективний оптимум, оскільки обидва ув'язнені отримують невеликі терміни. Якщо другий гравець «зраджує» (зізнається), то перший гравець отримує найгірший результат («виграш простака») – його засуджують, а другий гравець виходить на свободу. Зізнатися. Якщо другий ув'язнений мовчить, то перший ув'язнений виходить на свободу, досягається індивідуальний оптимум, а інший гравець отримує найгірший результат. Якщо інший ув'язнений також зізнається, то обидва ув'язнені засуджуються до великих термінів [174].

Найкращий результат для кожного окремого гравця – зрада, але оскільки обидва гравці, швидше за все, учинять саме так, вони неминуче одержать несприятливий для обох результат. Вони обидва виграли б від «співпраці» (мовчання), але цей результат вкрай мало ймовірний, тому що він передбачає довіру до іншого, раціонально егоїстичного учасника, розраховувати на сумлінність якого не доводиться. Оскільки жоден в'язень не може бути впевнений у тому, що інший ув'язнений не зізнається, то, швидше за все, зізнаються обидва гравці. При дотриманні найбільш вигідних для себе за даних обставин стратегій буде досягнуто несприятливого для обох результату. Цей приклад відповідає дилемі колективної дії у багатьох ситуаціях.

Отже, демократія, як соціально-політичний устрій, дозволяє вирішити дилему колективної дії. Припустимо, що демократія сама по собі – це колективне благо. Вона (демократія) залежить від взаємодії багатьох учасників, дії яких непередбачувані. Хоча демократія може бути оптимальною для колективу рівновагою, деякі учасники можуть отримати більшу вигоду, відступивши від демократичних правил гри, спробувавши взяти владу силою. Уявімо, що під час t суспільство є демократичним і всі учасники повинні вирішувати, чи продовжувати їм під час $t+1$ грати за правилами демократії або ж виступити проти неї. Якщо демократія – це колективне благо і якщо підсумковий режим постає у вигляді класичної дилеми ув'язнених, то учасники, які бажають учинити зраду, отримають найбільшу вигоду, якщо інші гравці будуть діяти за демократичними правилами, а самі вони виступатимуть проти них. Якщо жоден учасник не вірить, що інший учасник буде співпрацювати, то всі учасники підуть на зраду. Якщо деякі учасники погодяться (будуть слідувати демократичним правилам, а не готуватися виступити проти них), то зрадники без труднощів візьмуть державу під свій контроль (вони готувалися до цього, поки інші сумлінно дотримувалися демократичних правил), а ті, хто співпрацює,

отримають «виграш простака» – у даному випадку підкоряться недемократичній державі [174].

Проте, якщо всі гравці підуть на зрадництво, то результатом буде кривавий конфлікт, розтрата капіталу і безліч політичних програшів. Тому, якщо учасник не впевнений, що він виграє майбутню боротьбу за владу в разі зради зі свого боку, то демократія збереже оптимальну для колективу рівновагу. Але, як і з будь-якою проблемою колективної дії, визнання того, що певний результат оптимальний для колективу, не робить досягнення цього результату легшим. Якщо учасники не знайомі або не можуть довіряти один одному, вони, швидше за все, не досягнуть колективного оптимуму.

Як бачимо, процес демократизації політичної взаємодії нерозривно пов'язаний із раціоналізацією суспільних відносин. Розвиток науки, права, ринкової економіки, представницьких політичних інститутів, незалежних медіа, не в останню чергу є наслідком секуляризації, десакралізації та раціоналізації політичного світу. У теоретичному вимірі ці процеси відображено у концепції політичного ринку, представники якої говорять про схожість суспільних механізмів формування політики та ринку, про раціональність як фундаментальну основу поведінки економічних та політичних акторів. Демократія, у такому сенсі, виступає як ринковий механізм, що забезпечує політичну конкуренцію та, в кінцевому підсумку, примирення або встановлення балансу інтересів політичних акторів.

Політичний ринок перетворює інтереси суспільних груп у політичні вимоги завдяки змаганням між політичними акторами та реалізуються після здобуття ними електоральної підтримки з боку громадськості. Теорія політичного ринку представляє інтерпретацію політичного процесу як взаємодії вільних та автономних індивідів, кожний з яких переслідує власний раціональний інтерес, будь-то виборець, посадова особа, журналіст, депутат.

Колективна дія у демократичних суспільствах на відміну від недемократичних суспільств характеризується відкритістю та добровільністю. В основі цього покладене бажання індивіда підпорядкувати

свої потреби і прагнення суспільним, груповим у досягненні спільного блага, а не бути «пасивним глядачем». У недемократичних суспільствах колективна дія ґрунтується на насиллі та авторитаризмі.

Крім цього, встановлено, що будь-яка колективна дія складається з таких основних компонентів як організація групи або груп учасників, мобілізація, спільність інтересів та можливість. Без наявності цих компонентів, ми переконані, про що й відзначаємо у статті «Демократія і колективна дія» [261, с.9–16], колективна дія не відбудеться.

4.4. Колективна дія суспільно-політичних організацій лобістського типу

З попереднього підрозділу видно, що демократична форма державної політичної організації суспільства створює широкі перспективи в утворенні та функціонуванні колективної дії, оскільки це зумовлюється ліберальною основою самої демократичної системи. Адже її гарантією виступає рівне право громадян на участь у суспільно-політичних та економічних утвореннях, а також їх право на ухвалення рішень. Тобто йдеться про те, що кожен громадянин повинен бути забезпечений можливістю брати участь у політичному процесі: від пасивного споглядання до високої політичної та економічної активності, – зазначає М. Лопата [177]. Це пов'язано з тим, що те чи інше державне рішення безпосередньо стосується інтересів окремих громадян, різних прошарків населення і має регулювати окремі види їх діяльності. У зв'язку з цим виникає зацікавленість суб'єктів політичних відносин в ухваленні конкретних рішень, які відповідали б їхнім інтересам, і як наслідок – тиск на структури влади, посадових осіб, засоби масової інформації для досягнення бажаного результату. Все це свідчить про те, що лобізм постає окремим інститутом у політичному бутті існування сучасної демократії.

Саме поняття «лобізм» у вітчизняну науку прийшло з англomовної політичної термінології, однак, свою історію воно розпочинає з США на позначення купівлі голосів за відповідні кошти в коридорах конгресу.

Поняття «лобіст» виникло в другій половині XIX століття у Великій Британії і США. В цих країнах розвинулася система представницької демократії, що передбачала колегіальний і процедурний процес прийняття рішень, який складався з багатьох етапів. На деяких із них існувала можливість звернення до парламентарів та членів уряду задля вирішення важливих питань. Лобістами називали осіб, зацікавлених у просуванні законопроектів, а також тих, хто безпосередньо звертався до керівників або членів комітетів та інших підрозділів законодавчих органів. Суворий регламент не передбачав присутності сторонніх у залах засідань. Саме тому, що «прохачі» перебували в кулуарах, вони й отримали назву лобістів.

На противагу Америці така політика у розвинених європейських країнах, зазначає К. Коктиш, була непристойною [150, с.6–17], але це не стало перешкодою для її популяризації та інституціоналізації у XX ст.

Яскравим прикладом цього є пострадянські простори в 90-ті роки XX ст. Саме тут, на думку Є. Строева, лобізм та відповідна їх діяльність трактувалися вже як представництво й просування певних інтересів і визначалися як система й практика реалізації інтересів різних груп завдяки організованому впливу на законодавчу й адміністративну діяльність державних органів [328, с.6–16].

Варто зазначити, що в 1995 р у США конгрес прийняв Закон, у якому були уточнені наступні поняття, що мають важливе значення у практиці лобізму: лобіст – той, кого найняв або прийняв на роботу клієнт, хто організував декілька (більше одного) контактів від імені цього клієнта та витратив на це протягом шести місяців не менше, ніж 20% свого часу на обслуговування клієнта. Лобістська фірма – суб'єкт підприємницької діяльності, який має мінімум одного співробітника, найнятого для того, щоб представляти кого-небудь, окрім свого роботодавця. Лобістський контакт –

комунікація в усній чи письмовій формі від імені клієнта з відповідальними представниками виконавчої чи законодавчої влади з питань законів, правил, нормативів, дотацій, дозволів або призначень когось на будь-яку посаду, що підлягає затвердженню сенатом [317]. Поява даної норми свідчить про те, що відбувається поєднання бізнесу і політики. Тобто в одному понятті поєднуються два буття людини.

Отже, розглянувши нарис становлення лобізму як суспільно-політичного феномену, варто погодитися з думкою Н. Гричина, яка зазначає, що, виникнувши як специфічний інститут політичної системи для впливу приватних і громадських організацій («груп тиску») на процес ухвалення рішень органами державної влади з питань внутрішньої і зовнішньої політики, інститут лобізму спроможний виконувати функцію узгодження суспільних інтересів, доповнювати собою конституційну систему демократичного управління, узгоджувати колективну дію малих соціальних груп, що не мають вагомого впливу у політиці. При цьому вплив на членів органів влади може здійснюватися як публічними заходами (формування громадської думки), так неопублічними (підкупом). Оскільки лобізм виникає там, де є органи, які здатні ухвалювати певні рішення, то навколо цих органів можуть бути ті, хто зацікавлений вплинути на прийняття рішень. Лобістська діяльність як важливий елемент сучасної демократії може являти собою як сукупність позитивних впливів на політику, так і низку потенційних загроз [89].

Таким чином, «лобізм» – це спроба організації дії окремих громадян у колективну дію з метою здійснення впливу не лише на ухвалення, відхилення чи зміну законів у парламенті, а також спроба впливати на адміністративні урядові рішення, спираючись на підтримку дії не тільки обраних депутатів, а й колективну дію різних політичних партій, державних і недержавних установ та підтримку громадськості через засоби масової інформації. До лобістів належать передусім представники профспілок, ділові асоціації, громадсько-політичні об'єднання, комітети, комісії. Лобістські організації

ставлять перед собою спільну мету: здійснювати вплив на законодавчі акти, діяльність партій тощо. При цьому лобісти використовують різні методи, що визнаються світом, але саме вони розглядаються як легальна форма впливу різноманітних кіл та груп суспільства на апарат державної влади, причому, вплив цей, на думку Р. Мацкевич, здійснюється знизу [194, с.71–76].

При цьому варто зауважити, що лобізм у повсякденному житті демократичного суспільства базується на праві кожного громадянина спрямовувати індивідуальні та колективні звернення до органів державної влади та посадових осіб.

У нашій державі таким правом наділені у першу чергу профспілки, ділові асоціації, громадсько-політичні об'єднання, комітети, комісії. Лобістські організації ставлять за мету здійснювати вплив на законодавчі акти, які приймаються, діяльність партій, результати виборів. У західній літературі частіше за все вживають два визначення лобізму. Перше: лобізм – це реалізація права кожного громадянина звертатися із запитом до уряду. Друге: – це професійна діяльність службовців або спеціальних консультантів, найнятих компаніями, діловими та професіональними асоціаціями для представлення інтересів цих організацій у процесі формування державної політики. [194, с.71–76].

Таким чином, лобізм – це процес впливу груп, що сформувалися навколо спільних інтересів, на владу для ухвалення певного нормативного правового акта або рішення. Тобто лобізм є не що інше як колективна дія певних соціальних груп у процесі зарання сформованої мети. Зважаючи на таке розуміння колективної дії у лобізмі, варто пам'ятати, що у більшості демократичних країн цілі лобістської діяльності переважно мають економічне забарвлення. Наприклад, об'єктом лобіювання найчастіше виступають умови господарської діяльності: власність і право розпоряджатися нею, право на здійснення конкретної діяльності, податки, квоти, ліцензії, державне замовлення, бюджетні субвенції тощо. Тобто сфера

лобіювання може бути найрізноманітнішою в залежності від інтересу тих, хто лобіює, і клієнтів, які здійснюють відповідні замовлення.

Таке розуміння лобізму, на нашу думку, свідчить про те, що будь-яке державне рішення може як торкатися інтересів окремих громадян, різних прошарків населення, так і регулювати окремі види діяльності. У зв'язку з цим об'єктивно виникає певна зацікавленість суб'єктів політичних відносин у прийнятті конкретних рішень, які відповідали б їхнім інтересам, і як наслідок – тиск на структури влади, посадових осіб, засоби масової інформації для досягнення бажаного результату [256, с.109–114].

За таких умов політичні та економічні реформи у країні наштовхуються на формування політико-правового інституту лобізму. Лобіювання, закладене у самій природі інтерперсональних та міжінституційних відносин, у своїй цивілізованій, легалізованій формі є позитивним політичним інститутом, який здатний забезпечити певну відкритість політичного процесу, можливість законним чином впливати на прийняття державних рішень, контролювати владу.

Як бачимо, явище лобізму у суспільстві сприймається неоднозначно. Це пояснюється тим, що сам термін несе як позитивне, так і негативне смислове навантаження. Часто він отримує винятково негативне значення – коли асоціюється з поняттям протекціонізму, підкупу державних службовців і депутатів, коли спостерігається «ототожнення механізму лобіювання як сукупності силових методів і корупційних дій для досягнення мети» [69, с.50–62]. Звісно, лобізм, як система представництва групових інтересів, має і позитивну сторону. Виступаючи в якості важливого і необхідного інституту демократичного процесу, він є формою законного впливу груп інтересів на управлінські рішення державних органів. Це підводить нас до думки, що лобізм має важливе значення для різних сфер життя суспільства. Його колективна дія, впливаючи на управлінські рішення, зазначав Г. В. Ф. Гегель, змушує триматися у формі органи державної влади і управління, у певному

значенні конкурує, змагається з ними, додає їм велику динаміку і гнучкість [74].

Лобізм у своїй діяльності виконує функцію організації плюралізму суспільних інтересів. Процеси лобіювання завжди здійснює невелика група людей, але результати лобіювання мають значні наслідки і торкаються в окремих випадках великих прошарків населення країни, особливо економічного боку його життя.

Позитивні риси лобізму не лише в тому, що хтось, діючи в своїх інтересах, «проштовхує» потрібну для суспільства справу. Суспільству це вигідно і з причини, так би мовити, формально-демократичної, бо співставлення групових інтересів, можливостей наслідків різного роду дій, що здійснюються в межах демократичної процедури і виражене в політичних рішеннях, утворює складну систему стримувань і противаг економічних суб'єктів.

Лобізм, зазначає Р. Мацкевич, немовби доповнює конституційну систему демократичного представництва, дозволяючи брати участь в прийнятті і реалізації політичних рішень тим групам, які не мають іншої такої можливості. Через систему і практику лобізму отримують свій вираз і представництво в загальнонаціональному масштабі інтереси, які в іншому випадку залишилися би невираженими. У цьому сенсі лобізм відповідає духу демократичної політики [195, с. 423–428].

При цьому слід пам'ятати, що такі практики впливу на представників влади, як незаконний тиск, хабарництво, корупція формують негативне ставлення до лобізму загалом. У силу можливості поширення таких практик і необхідності запобігання їм лобізм має бути контрольованим. Адже якщо він стає неконтрольованим, то від цього може постраждати суспільне благо, на задоволення якого спрямована діяльність державних органів.

Говорячи про лобізм як суспільне явище і політико-економічний, владний феномен, не можна не згадати про його типологію, яка також є неоднозначною. Наприклад, І. Немчинов виділяє цивілізований і

нецивілізований тип лобізму. Такий підхід можна визнати доцільним і навіть корисним, хоча в нецивілізованому лобізмі можна вбачати і просте правопорушення чи зловживання. На думку автора, нецивілізований лобізм – це спроба пристосувати вигідне рішення якогось приватного питання чи якоїсь приватної проблеми, а цивілізований – складний механізм впливу на владу з метою встановлення певних рамкових правил гри [213, с.9–12]. Тобто різницю дослідник вбачає в цілях, але на думку В. Сергєєва, така відмінність існує швидше у методах. Адже шантаж, будемо сподіватися, ніколи не стане визнаним цивілізованим лобізмом, якщо навіть він буде скоюватися задля встановлення певних «рамкових» правил гри [307, с.88–95].

Інша дослідниця, М. Лопата, зазначає, що науковці виділяють три типи лобізму як сфери задоволення інтересів: «тіньовий» («закритий»); демократичний («відкритий»); інституалізований (законодавчо-регульований) лобізм, що безпосередньо поєднаний з демократичним лобізмом і часто з ним асоціюється [177]. Дані типи лобізму є невичерпними, оскільки існує ще формальний і неформальний, корпоративний і некорпоративний тощо. Проте усі вони властиві різним суспільствам, і кожне суспільство обирає той тип, якому відповідатиме його політичний розвиток та рівень політичної культури і політичної свідомості.

Отже, лобізм – це поєднання різних груп інтересів навколо спільної мети для вироблення стратегії колективної дії у її досягненні. З цього стає зрозумілим, що в основі колективної дії лобістів закладений інтерес або групи інтересів. Останні, на думку С. Левенець, об'єктивно існують у суспільстві, – це базові суб'єкти функціонального представництва. Групи інтересів – це об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей. Вони прагнуть впливати на систему влади заради власних потреб. У своїй діяльності групи інтересів виступають як групи тиску [166, с.214–219].

Таких груп може бути багато, але їх кількість і влада лобістських організацій, що представлена в українському бізнесі, насправді вражаюча, зважаючи на невеликий історичний проміжок становлення незалежності, що діє у відповідності з більшістю. Влада, якою володіють різні сегменти бізнесової громади за демократичної системи, незважаючи на те, що є порівняно невеликою, не набула адекватного пояснення. На думку М. Олсона, існує багато доволі нечітких і навіть містичних узагальнень щодо влади бізнесу та майнових інтересів, але ці узагальнення зазвичай не пояснюють, чому саме бізнесові групи мають такий вплив у демократичних країнах; вони просто стверджують, що такий вплив існував завжди, нібито само собою є зрозумілим, що так і має бути [224, с.192–194].

Продовжуючи думку автора, варто погодитися з тим, що високий рівень організації бізнесових інтересів і влада, яку мають ці інтереси, повинні обумовлюватися великою мірою тим, що бізнесова громада поділяється на низку «галузей», кожна з яких має доволі малу кількість фірм. Оскільки численність фірм у кожній галузі часто не настільки велика, щоб бути достатньою для створення «привілейованої» групи, і лише зрідка вона досягає величини, потрібної для створення «проміжної» групи, звідси випливає, що ці галузі зазвичай будуть достатньо малими, щоб зорганізуватися на добровільній основі для забезпечення себе активним лобі – з політичною владою, яка «природно та неухильно» потрапляє до тих, хто управляє бізнесом і власністю країни. Тим часом як майже кожна професійна група має тисячі працівників, а майже кожна підгалузь господарства також має тисячі людей, бізнесові інтереси зазвичай сконцентровані у групах або галузях, що мають розмір олігополії. Звідси можна помітити, що інтереси країни становлять великі, латентні групи, які можуть зорганізуватися й діяти ефективно лише за умови, що їхня латентна влада кристалізується певною організацією, що спроможна забезпечити політичну владу.

Таким чином, політична перевага малих груп, що складається з великих одиниць – бізнесових інтересів, – стосується питання спеціальних інтересів.

Складається враження, що вузькі «спеціальні інтереси» перемагають інтереси «народу».

Продовжуючи розглядати групи тиску, стає зрозумілим, що вони об'єктивно існують у суспільстві, – це базові суб'єкти функціонального представництва. Групи інтересів – це об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей. Вони прагнуть впливати на систему влади заради власних потреб. У своїй діяльності групи інтересів виступають як групи тиску. Саме такий висновок у своєму дослідженні робить С. Левенець [166, с.214–219].

Групи тиску, як учасники суспільно-політичного процесу, з їх відносно жорсткою організаційною структурою нерідко здійснюють такий вплив на політичне життя, що перевершує вплив партій. Такі групи тиску, як профспілки й об'єднання підприємців, спроможні змусити уряди відступати перед своїми вимогами. Отже, групи тиску є достатньо ефективним механізмом впливу на владу.

Саме поняття «групи тиску», на думку Д. Виговського, розкриває динаміку перетворення соціально-групових інтересів на політичний чинник. Ефективність груп тиску значною мірою залежить від ресурсів, якими вони володіють (кількісний склад, організація, власність, інформація тощо) [56, с.202–211].

Про важливість груп тиску у соціально-політичній діяльності у свій час вдало зауважив Дж. Вілсон: «Групи інтересів – це перш за все організації, що прагнуть знайти канали впливу на уряд, але, на відміну від політичних партій, не мають наміру контролювати його, а це зі свого боку сприяє значному збільшенню кількості груп, які використовують різноманітні засоби доступу до уряду задля реалізації своїх інтересів. Крім цього, постійна або тимчасова слабкість партійних систем також сприяє активності груп інтересів. Практично в усіх розвинених країнах групи інтересів є ланкою зв'язку, своєрідною трансмісією між суспільством і державою [462, с.43].

Це пов'язано з тим, що до таких груп тиску щораз приєднується чимала кількість окремих осіб і інститутів, які мають змогу скористатися з державних рішень без зайвих зусиль, пов'язаних із членством. При цьому пропонують різні пояснення: поява нових можливостей у користуванні різними послугами [224]. Тобто в такий спосіб відбувається підвищення ролі соціальної групи тиску і збільшується її колективна дія, а це особливо важливо у процесі прийняття серйозних рішень.

Отже, лобізм як суспільно-політичне явище сприяє представленню інтересів соціальних груп і є дієвим механізмом впливу на владу. Однак в різних країнах він діє по-різному. Лобізм за своєю природою сприяє формуванню стійкого «балансу сил» у суспільстві, який створюють групи інтересів. Останні, у свою чергу, віддзеркалюють думку значних верств населення. Таким чином, діяльність груп політичних інтересів сприяє досягненню політичного консенсусу у суспільстві. Вона дає уявлення політикам і співробітникам державних структур про широкий спектр суспільних потреб і думок більшості груп інтересів.

Усталені традиції лобістських відносин у політичній системі провідних країн світу та прозорість впливу соціальних груп визначає позитивність сприйняття західним суспільством. Проте цього не можна сказати про український варіант. В Україні лобізм має досить специфічну форму. У нас, на думку М. Лопати, розвивається абсолютно нехарактерний для інших держав процес «завойовування» політичних партій національним бізнесом. У цьому можна побачити хоч і не цілком західну, але одну з можливих форм захисту бізнесу в умовах становлення демократії [177].

Загальновідомо, що в українських реаліях за роки незалежності важко захистити бізнес, оскільки бізнесу доводиться розвиватися у несприятливих політичних умовах, коли підприємці піддаються утискам з боку державних структур виконавчої влади. Тоді діяльність лобістських груп стає майже єдиним засобом відстояти інтереси бізнесу. У нашій державі дуже важливе галузеве лобіювання, що історично склалося ще за часів Радянського Союзу.

Найсильнішими до недавнього часу вважалися металургійне, вугільне, аграрне лобі. Не менш могутні – алкогольне, тютюнове, цукрове, рекламне і зв'язку. Сьогодні значно зросло соціальне – «майданне лобі».

Таким чином, можна зазначити, що лобістська діяльність являє собою як сукупність позитивних впливів на політику, так і низку потенційних загроз.

В умовах посткомуністичної України загрозу для утвердження громадянської культури і демократії становить серйозна стійка система патронажно-клієнтельних зв'язків. Прояви клієнтелізму мають місце не тільки у сфері стосунків представників еліти з народом, але й у характері відносин між найвищими посадовими особами, у способі формування й діяльності багатьох партій. Патронажно-клієнтельні партії зі своїми опікунами – «олігархами» протидіють незалежності виборців, формуванню конкурентних механізмів захисту інтересів. Вони є провідниками партикулярних, егоїстичних, відірваних від суспільних потреб інтересів.

Дана ситуація, що утворилася в Україні, свідчить про те, що лобізм, який нині став об'єктом уваги багатьох дослідників, на думку В. Биковця, характеризується переважно як неконтрольований, «дикий»; він діє без будь-якої бази. Наслідком цього є деформованість усієї системи представництва інтересів, орієнтація її на такі складові, як консультаційні та експертні служби. Лобізм як поняття найчастіше вживається для означення всієї сукупності способів захисту і просування інтересів, що здійснюються різними каналами. Істотною особливістю української практики лобіювання є його закрита, непрозора форма, використання нелегальних методів. Більше того, нерегульований лобізм у всіх його іпостасях і тлумаченнях у другій половині 1990-х років утвердився як домінуюча стратегія діяльності груп інтересів і всієї представницької системи українського бізнесу та некомерційних організацій [34, с.44–52].

Особливу увагу у цьому контексті привертають погляди на лобізм М. Недюхи і М. Федоріна – соціальний засіб впливу, корегування соціальної,

колективної дії, позиціонування та конструювання соціального простору, який може бути орієнтований як на благо суспільства, так і на забезпечення власних, корпоративних інтересів, що зумовлено соціально-економічним і політичним устроєм, культурними традиціями тощо. Орієнтації лобізму на соціальне благо передують певні умови: реальне функціонування демократичних інститутів і норм, економічна й політична стабільність, свобода засобів масової інформації, розвинене громадянське суспільство тощо. За умов перехідного періоду лобізм зазвичай неспроможний набути цивілізованих ознак [212, с.22–25].

Дисфункційний характер лобістської діяльності в Україні експлікується з аналізом співвідношення тіньових і публічних засобів лобіювання. Тіньовий і публічний лобізм у західному світі несумісний. З цього приводу П. Лукашенко зазначає, що у випадку тіньової схеми відбувається негласний контакт зацікавленої сторони з особою (чиновником чи депутатом), який приймає важливе рішення. Такий вчинок з боку посадовця може кваліфікуватися як «корупційна діяльність» при встановленні факту відшкодування «послуг». У результаті тіньового лобізму з'являються законодавчі та інші нормативні акти чи рішення, здатні забезпечити (часто на шкоду іншим) вигоду чи преференцію певній групі [178, с.30–32].

Варто зауважити, що сьогодні в Україні, в чому ми переконані, продовжують найчастіше використовувати методи прямого лобіювання як такі, що довели свою ефективність. Зв'язок одного з найприбутковіших видів бізнесу – нафтогазового з розстановкою політичних сил та протекціонізмом певних осіб у Кабінеті Міністрів створює умови для активної участі груп тиску в оформленні кадрового складу найвищих державних посад, що за умов нелегалізованості інституту лобіювання створює небезпеку для поширення корупції. Як і в будь-якій країні перехідного періоду, увага в Україні прикута, насамперед, до виконавчої, а уже у другу чергу – до законодавчої влади. Цьому сприяє домінування рішень, що приймаються виконавчою владою; переважання законів «посередньої дії»; висока питома

вага правових актів, прямо регулюючих діяльність конкретних підприємств. Це – фундамент для тіньового лобіювання, коли у законі багато посилань на компетенцію відомств і лобіст використовує їх [256, с.109–114].

Особливістю українського лобіювання є і те, що в основному цей процес у нас здійснюється через політичні партії, що представлені у Парламенті, Кабінеті Міністрів та Адміністрації Президента. Це підтверджує кількість висунутих та прийнятих у свій час законодавчих ініціатив від відповідних органів. Причиною подібної практики є складність механізмів проходження законопроектів через Верховну Раду та ефективність способів «внутрішнього» лобіювання у Кабінеті Міністрів [257, с.442–446].

Стосовно політичних партій, то вони, на відміну від лобістських організацій, ставлять за мету здобуття влади, а не лише впливати на неї, хоча і лобізм є невід’ємною складовою їх діяльності. Очевидним є те, що первинна мета політичної партії – це захист інтересів певної групи, а яким чином це відбувається, одержанням влади чи її лобіюванням, не так уже й важливо.

Зважаючи на ту особливість, що в Україні проголошена багатопартійна система, кількість політичних партій зростає від виборів до виборів. Метою такого процесу є бажання відстоювати та представляти інтереси своїх виборців. Насправді ситуація в іншому: кількість політичних партій не завжди є ефективною у відстоюванні інтересів певних соціальних груп. Як правило, вони створюються для того, щоб послабити колективну дію своїх конкурентів й імітувати власну діяльність. Головний мотив полягає в тому, що згідно законодавства політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, їм надаються широкі можливості, як от: можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади; вносити до органів державної влади та місцевих органів пропозиції, які обов’язкові для

розгляду відповідними органами. Тобто утворюється можливість для лобіювання [257, с.442–446].

Крім цього, з метою захисту власних інтересів нерідко до списку політичної партії входять особи, яких називають «олігархами» або у списку перебувають особи, котрі безпосередньо залежать від «олігарха». Зрозуміло, що в цій ситуації вони не представляють інтереси соціальної групи, а спрямовують свою колективну дію на задоволення інтересів осіб, які фінансують їх, тобто олігархів.

Виходячи з того, що більшість території України стала партійною, а усі політичні партії фінансуються тими чи іншими бізнес-структурами, а отже, вони відстоюють інтереси цих структур, а не значної частини суспільства. Тобто мова іде про те, що ті політичні сили, партії та їх представники, які донедавна знаходилися в Парламенті, Уряді, Адміністрації Президента, були виконавцями у руках великих економічних гравців, котрі використовували їх колективну дію для досягнення власної мети і задоволення приватних кланових інтересів.

Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок, що в Україні політичні партії є знаряддям у руках великих економічних гравців, які використовують їх. А це в свою чергу свідчить про те, що в Україні практикується переважно тіньове лобіювання, оскільки діяльність вітчизняних лобістів не регламентується ніякими законодавчими актами. Це пояснюється тим, що нашій бізнесовій і політичній верхівці вигідна така взаємодія, коли великі фінансово-промислові групи спонсорують і великих політиків, що володіють впливом на ухвалення рішень, і дорогі виборчі кампанії цих партій, натомість маючи довірених людей, які представлятимуть їхні інтереси всюди (від Парламенту і Президента до найнижчих ланок влади на місцевому рівні).

Також варто додати, що політичні партії, як громадські організації у сфері політики, здійснюють «продаж» соціальних благ зацікавленим бізнесовим колам.

4.5. Специфіка колективної дії неформальних молодіжних утворень

Тривалий час практично усі суспільства значною мірою склалися з молоді, яка відігравала важливу роль у побудові та розвитку державотворчих процесів, впровадження та здійснення реформ тощо. І хоча частка молоді у сучасних розвинених суспільствах дещо скорочується (особливо за рахунок збільшення тривалості життя інших членів суспільства), однак соціально-революційна роль молоді залишається незмінною.

Саме таке суспільне значення молоді є явищем складним і багатогранним. Молодій верстві суспільства належить чільне місце у формуванні нових суспільних явищ і процесів. А це означає, що молодь на сьогоднішній день залишається тією рушійною силою, яка може кардинально вплинути на суспільне життя будь-якої країни, може визначити нові пріоритети та тенденції розвитку устрою як економічного, так і соціально-політичного. Не враховувати роль колективної дії молоді як верстви населення, що утворюють формальні і неформальні суб'єкти соціальних взаємовідносин – значить не враховувати реальний потенціал суспільства. Адже саме колективна дія молоді є тим рушієм, що формує майбутнє будь-якої країни.

Суспільство, яке ігнорує потреби і запити цієї вікової верстви суспільства, приречена на конфліктні явища та застій. Це свідчить про те, що суспільство відграє вагомую роль у формуванні свідомості молодих людей. Однак процес формування свідомості молодої людини не завжди відповідає певним суспільно-політичним ідеалам, а тому у психології, політології, філософії та соціології усі молодіжні утворення поділяються на формальні та неформальні. Тут розглянемо особливості колективної дії неформальних молодіжних зв'язків. Адже вони, так само як і формальні, не функціонують окремо, вони співіснують, взаємодіють у суспільстві інколи навіть взаємозамінюють одні одних, тим самим забезпечують нормальне функціонування суспільства. Таким чином, неформальні зв'язки є частиною

суспільства, хоча їхні носії, як правило, не поділяють або рішуче заперечують погляди інших членів суспільства, вирізняються серед них.

Досліджуючи природу і специфіку організацій, А. Левченко зазначає, що поява неформальних організацій, утворень (спільноти) пов'язана переважно з важливістю процесів самоорганізації та саморегуляції в суспільстві і є наслідком спонтанних, непередбачуваних, незапланованих, невизначених наперед дій [169, с.41]. Про їх, можна сказати, ненормативну, позаорганізаційну діяльність зазначав А. Пригожин: неформальне – це таке явище в соціальній організації, яке стоїть позаорганізаційною програмою [283, с.92].

Варто зазначити, що неформальні молодіжні утворення в постсоціалістичних країнах розпочали розвиватися у другій половині 80-х років ХХ ст. З того часу поняття «неформали» міцно ввійшло в антропологічний побут. У суспільній думці поняття «неформали» асоціюється з розпливчастим визначенням молодіжної групи, галасливо і метушливо конфліктуючої із суспільством.

Проте, не варто акцентувати увагу лише на 80-х роках ХХ ст., адже союзи, осередки, об'єднання, у яких групувалася молодь на основі спільності інтересів і цілей, існували завжди. Особливо бурхливий ріст ініціативи і самодіяльності молоді спостерігається в переломні періоди розвитку суспільства. У відповідь на фальш і лицемірство «суспільства дорослих» виникають колективні дії молодіжних угруповань у формі протесту навіть у періоди стабільності суспільних відносин. Так, у 70-і роки повсюдного поширення набув рух хіпі, панків, металістів, шанувальників нетрадиційних релігій тощо. Їхня поява нагадує «молодіжний бунт» проти бюрократичної машини, що діяла у той період. Однак протест прийняв перекручені, а найчастіше, і просто соціально небезпечні форми. На відміну від формальних утворень, об'єднання «неформалів» ніде не реєструються. Вони легко вписуються в процес демократизації суспільства, а можуть стати дестабілізуючим фактором. Психологічно для багатьох молодих людей, що

конфліктують з дорослими, включення у неформальне утворення дає компенсаційний ефект. Не маючи раціональних засобів впливу на дорослих, підліток (а саме така вікова категорія потрапляє до таких утворень) за допомогою карнавальних, ритуально-символічних дій і зухвалого зовнішнього вигляду (гребінь волосся на голові, залізні ланцюги, свастика, емблеми черепа як прикраси і т.п., розмальована джинсова куртка, кільце в носі тощо) частково знімає внутрішнє напруження молодих людей, привертає до себе увагу навколишніх. Сильно діючі зовнішні засоби допомагають деяким молодим людям припинити внутрішній конфліктний діалог з дорослими, переводячи його в діалог зовнішній. Проте багато активних неформалів після виходу з такого соціального утворення вже не страждають підлітковими комплексами, не бунтують із незначних причин, а за допомогою різноманітних інституціональних форм інтегруються в суспільні відносини.

У сучасних умовах неприродне поведіння молоді пояснюється багатьма причинами. Завжди і скрізь молодь і люди прагнуть до спілкування з однолітками, біжать від щиросердечної самотності, проживаючи в одних квартирах з батьками, які, як вони вважають, не розуміють їх. Для багатьох протиставлення себе, свого «Я» дорослим – нормальне явище. Підлітки не хочуть жити чужим досвідом, учитися на чужих помилках. Протест, який вони виражають, може бути пасивним, через зовнішнє, скоріше показне, демонстративне заперечення існуючого порядку, відмовлення від дотримання прийнятих у суспільстві правил. З цього приводу А. Пригожин зазначає, що суттєве значення при виникненні неформальних організацій мають особистісні фактори (інтереси, мотиви, життєві цінності), особливості міжособистісного спілкування [283, с.111].

Варто відзначити, що є й агресивні форми колективної дії, що виражаються в міжособистісному приголомшенні, яке граничить з хуліганством, а іноді і переходить в скандальні витівки, провокуючи суспільні безлади і заворушення.

Відхилення у поведженні молоді бувають викликаним різними соціальними причинами. Так, нездоровий психологічний, ідейно-моральний клімат у несприятливих родинах з дискомфортом нерідко виштовхує юнака чи дівчину «на вулицю» у пошуках доброти, взаєморозуміння, співчуття тощо. Нерідко в міських сім'ях у силу зайнятості батьків на роботі все спілкування з батьками, у якому перебувають діти і підлітки, зводиться до записок – наказами, телефонними розмовами тощо. Справжні цінності (соціальні, моральні, естетичні) при таких відносинах прищепити важко. Спостерігається і негативний вплив масової культури, пропаганда західного способу життя. Останні роки зростає вплив міграційних процесів, які призводять до безробіття, соціальної та міжетнічної напруги тощо.

Все перераховане вище створює сприятливі умови для утворення неформальних соціальних суб'єктів, які відіграють важливу роль у становленні «нової» людини, людини, яка не сприймає традиційну колективну дію суспільства, а витворює власну із подібними собі суб'єктами соціальної сфери. Утворення організацій «нових», їх ще можна назвати «бунтівних» людей призводить до появи неформальних утворень.

У зв'язку з цим ми можемо погодитися з думкою А. Пригожина, який говорить, що неформальні зв'язки мають свою характеристику: по-перше, як вияв процесів саморганізації, а по-друге, як безпосередню спонтанну спільноту людей, побудовану на їх особистому виборі і асоціацій між собою [283, с.110–111]. Тобто таке бачення неформальних зв'язків свідчить про те, що вони упорядковують повсякденне життя поза межами формальних зв'язків або ж доповнює і компенсує кодифіковані зразки поведінки.

Отже, виникнення неформальних молодіжних зв'язків пов'язане з неприйняттям молоддю існуючих соціально-економічних систем, суспільних і духовних цінностей. Їх появу зумовлено витісненням молоді на периферію суспільних відносин, обмеженням можливостей щодо здобуття освіти, отримання престижної роботи, покращення матеріального забезпечення. При

цьому усі неформальні зв'язки регулюють переважно моральними санкціями і мають великий запас соціальної енергії.

З цього приводу Н. Петрук наголошує, що дані зв'язки мають великий запас соціальної енергії, яку акумулює будь-яке людське об'єднання і яка проявляється в різних формах соціальної творчості. Взаємодія неформального характеру проявляється, передусім, у міжособистісному спілкуванні. Це спілкування не є формально-рольовим, воно не зводиться до формально й офіційно приписаних контактів, а реалізується поза програмою й виступає наслідком самоорганізації. Міжособистісні взаємини не мають офіційного характеру, вони складаються спонтанно й є результатом взаємодії індивідів як особистостей [237, с.59].

Отже, неформальні зв'язки характеризуються взаємністю, відкритістю, мають переважно глибокі особистісні стосунки, на відміну від суто функціональних чи анонімних.

Такий висновок підводить нас до думки, що колективну дію, яка ґрунтується на неформальних зв'язках, треба розуміти як різновид колективної дії самоорганізованих, самодіяльних об'єднань молоді, який має свої характерні особливості. А саме: орієнтується на забезпечення міжособистісного спілкування, на задоволення соціально-психологічних потреб. Колективна дія неформальних утворень молоді ґрунтуються на інтересах, що торкаються невеликої групи людей і цілком можуть бути задоволені в їх межах. Інтереси осіб, які складають неформалі організації, надзвичайно різноманітні. Серед них (інтересів) приділяється увага якості молодіжних товарів, розвитку молодіжної музики, спортивні інтереси тощо. Потім ставляться питання самотності, сексу, розширення демократії, створення сім'ї, екології й охорони пам'ятників старовини. Колективна дія неформальних об'єднань охоплює молодь, яка шукає сенс життя не в традиційних його вираженнях, місце в суспільстві, цікавої справи і захоплюючого дозвілля.

Неформальні молодіжні утворення, так само, як і формальні, мають неформальних лідерів, ідентифікаційні символи і ритуали, особливу мову, використовують неписані правила (норми). Участь у діяльності неформальних молодіжних утвореннях, зазначає С. Ковальчук, виконує низку соціально-психологічних функцій, а саме: компенсаторну функцію, сприяючи утворенню офіційно неконтрольованого соціального простору; інструментальну функцію, за якої неформальне молодіжне утворення стає інструментом для досягнення усвідомлених чи неусвідомлених результатів; критичну функцію як передумову для критичного осмислення дійсності та подолання існуючих соціальних проблем; евристичну функцію, що виражає художньо-творчі й моральні устремління молоді та реалізується в соціокультурній діяльності [149].

Таким чином, колективна дія в неформальних молодіжних утвореннях ґрунтується на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю.

З цього приводу у своєму дисертаційному дослідженні А. Левченко зазначає, що передумовою виникнення неформальних зв'язків постає автономія і самоцінність особистості [169, с.42]. Вільна й суверена особистість є головною підставою для формування колективної дії, в основі якої покладена товарискість і співробітництво.

Однак ефективнішою вона (колективна дія) буде тоді, коли до товарискості і співробітництва додається ще й духовна близькість, взаємна симпатія індивідів, дотримання однієї системи цінностей. Про це досить влучно підкреслив Я. Зеленецький: «... у кожній спільності є групи людей, яких пов'язує між собою дружба, спільність переконань, спільна віра, готовність до взаємодопомоги. Такі групи виявляються високоефективними у досягненні важливих цілей, а, відповідно, і у впливі на соціальне середовище» [122, с.85].

У сучасній науковій літературі неформальні молодіжні організації, рухи, зв'язки тісно пов'язують із субкультурами. Проте термін

«неформальний молодіжний рух» не цілком тотожний терміну «молодіжна субкультура», позаяк є ширшим поняттям. Неформальним молодіжним рухом можна назвати систему молодіжних субкультур і широкої неорганізованої молодіжної діяльності у взаємозв'язку між собою і з суспільством загалом. Прикладами таких неформальних молодіжних утворень є панки, готи, скінхеди тощо. Але вони не були нашим об'єктом дослідження, об'єктом постає лише організація їх колективної дії.

Отже, особливістю колективної дії неформального молодіжного руху є те, що вона ґрунтується на широкій неорганізованості молодіжної активності в їх взаємозв'язку між собою та суспільством. Тобто колективна дія неформальних організацій, рухів, має тимчасовий характер, у часі вона займає лише невеликий проміжок, не є стабільною. Це свідчить про те, що така дія спрямована на задоволення лише тимчасових потреб та інтересів учасників цих утворень. Адже у неформальних об'єднаннях відсутнє чітке членство, вони існують як формування, що поєднують у собі молодь, яка не сприймає діючі норми життя. Крім цього, під колективною дією неформальних молодіжних утворень варто розуміти соціальну дію об'єднання різних категорій людей, визначальною особливістю яких є спонтанність утворення системи внутрішніх соціальних зв'язків, норм, дій, що є продуктом не інституційної організації, а результатом самодіяльності.

Неформальні молодіжні утворення існують як стихійний, ніким не керований, відокремлений соціальний елемент, метою якого є протистояння існуючій соціальній ситуації.

Як підсумок, можна стверджувати, що колективна дія у неформальних молодіжних утвореннях є нестійкою, тимчасовою, подекуди стохастичною, мета її є недалекоглядною і неперспективною. Вона спрямована на задоволення тимчасових потреб та інтересів і не є керованою. Однак є загроза, зважаючи на вікову категорію таких неформальних утворень, її використання у власних інтересах третіми сторонами.

Висновки до розділу 4

Особливо наочним прикладом впливу колективних дій на соціальні зміни є їхній вплив на соціально-політичну модернізацію та економічні трансформації у суспільстві. Класичним стали приклади здійснення інституційних змін у країнах Західної Європи Нового часу шляхом докладання спеціальних колективних зусиль – від запровадження парламентських практик і поступового поширення ринкових практик майже на усю сферу економічних відносин і до здійснення соціальних революцій.

Сама політика постає за своїм визначенням як наука і мистецтво поєднувати колективні зусилля задля досягнення спільної мети – з використанням політичних інститутів, серед яких головним залишається держава. Тема політичної децентралізації, актуалізована нині в Україні, якнайкраще демонструє цю сутність політики – ефективна державна політика не може базуватися на диктаті центральною владою регламенту колективних дій на місцях, але самі колективні дії у реалізації власних завдань неминуче приходять у окремих питаннях до незамінності і корисності для них інституту держави.

Демократичне суспільство постає як доволі досконалий (з практично можливих) приклад організації функціонування політичної системи на засадах самоорганізації соціальних спільнот у суб'єктів колективної дії – від місцевих громад і до адміністративного апарату вищих посадових осіб держави.

Цікавий випадок демонструють лобістські організації як такі, що виконують функцію узгодження інтересів різних суб'єктів колективної дії, будучи при цьому самі також особливим суб'єктом колективної дії.

Неформальні молодіжні організації постають як суб'єкти колективної дії, які потенційно найбільш відкриті для соціальної творчості та взаємодії з іншими суб'єктами колективної дії. Водночас, штучна маргіналізація неформальних молодіжних утворень (яка може також мати характер

самомаргіналізації) являє собою значну загрозу для розвитку усього суспільства, не лише підвищуючи ризики загострення внутрішньо суспільної комунікації (особливо між генераційними, формальними та неформальними організаціями), але й зменшуючи загальний адаптивний потенціал суспільства, його готовність до оперативного і гнучкого реагування на нові соціальні виклики.

РОЗДІЛ 5.

КЛІЄНТЕЛІЗМ ТА ПАТОЛОГІЧНІ ФОРМИ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ

Сучасне соціальне буття людини є надзвичайно складним, і саме тому, що його зробила таким сама людина у процесі свого розвитку – еволюційного та історичного. Говорячи про людину як істоту суспільну, варто погодитися з тим, що вона поступово змінює своє соціальне буття відповідно до своїх потреб та уподобань [42, с.276–289]. Такі дії можна оцінювати двояко: з однієї точки зору – суспільство розвивається, вдосконалюється, з іншої – в ході розвитку утворюється низка катаклізмів, причини яких заклала людина у процесі свого розвитку, однак сьогодні вона не може усунути причину, а ліквідує лише наслідки. Якщо говорити про соціальні інститути та інші соціальні механізми розв’язання суспільних проблем, то їхнє успішне функціонування все більшою мірою ускладнюється завдяки патологічним проявам соціальної організації, одним з найбільш стійких і поширених серед яких є клієнтелізм. Клієнтелізм нині – одна із найбільш гострих проблем суспільно-політичного буття, адже він став надто закоренілим явищем у нашій свідомості і сприяє підміні виробничих та інших соціально-функціональних відносин особистою відданістю з боку підлеглого стосовно керівника, що суттєво гальмує розвиток колективної дії, надає їй дисфункціональності, без належних підстав підмінюючи громадське приватним, і зокрема перешкоджаючи проведенню боротьби з корупцією. Деструктивні наслідки поширення клієнтелізму призводять до ослаблення колективної дії формальних соціальних груп та зв’язків і водночас викривляють сутність і дискредитують потенціал неформальних груп та зв’язків.

Клієнтелізм – не нове поняття, проте, незважаючи на це, воно мало досліджене, особливо це стосується соціально-політичної сфери буття людини. Серед вітчизняних дослідників варто, передусім, звернути увагу на соціально-філософське дослідження Я. Паська [232, с.20; 226–227]. Адже

клієнтелізм і корупція у суспільному бутті стали чинниками, що становлять дійсну загрозу національній безпеці, суспільному та політичному розвитку. Вони здійснюють негативний вплив на всі соціально-політичні структури. Таке явище витісняє правові та моральні норми, із аномалії поступово переростають у звичайну норму.

5.1. Аксиологічний підхід до визначення соціальної значущості клієнтелізму

Питання клієнтелізму у вітчизняній науці майже не розглядаються, однак є деякі напрацювання в Росії: А. Авторханов, М. Афанасєв, Ю. Берьозкін, Л. Васільєв, К. Гаджієв, М. Ільїн, С. Коєн, В. Попов та інші розглядали феномен клієнтелізму у політичних структурах влади радянської доби. Серед європейських дослідників цієї проблеми можна відзначити праці Д. Орловського, Т. Рігбі, Дж. Уїллертона. У своїх роботах автори розглядають клієнтелізм як вище, що поглинає і знищує колективну дію формальних структур, стоїть на заваді дії норм та правил тощо.

В українській науці сьогодні немає напрацювань, які б відверто висвітлювали дію цього феномена у суспільстві чи політиці. Подекуди зустрічаються публікації, які згадують проблему в розмитому вигляді, проте не розкривають конкретно і спеціально. Саме це і спонукало нас до розгляду цього питання.

Таким чином, незважаючи на глибоку закоренілість клієнтелізму у суспільно-політичному житті людини і великі негативні наслідки його масштабного розповсюдження, сама ця проблема в українській філософській думці поки що вкрай рідко розглядається як об'єкт наукового дослідження. Сьогодні у науковій літературі фактично відсутній комплексний аналіз природи, витоків і впливу клієнтелізму на колективну дію соціальних груп.

Метою цього підрозділу є розглянути явище клієнтелізму у соціально-політичному житті людини. Тому завданнями постають: з'ясувати суть клієнтелізму, розглянути його вплив на колективну дію у суспільно-політичному бутті.

Термін «клієнтелізм» у суспільно-політичному житті є не новим, він прийшов із римської цивілізації. Саме в ній сформований у II ст. до н.е. інститут клієнти представляв колективну дію і громадське життя аристократичних кіл. Патрон, так званий знатний громадянин, чи знаменитий полководець, який мав авторитет і відповідний статус у суспільстві, протегував «вільновідпущеникам» або членам громади, що йому підлягала, тобто клієнтам, не за грошову винагороду, а в обмін на відданість і особисті послуги. Тобто патрон завдяки своєму соціальному статусу використовує колективну дію громад, що залежать від нього внаслідок таких соціальних відносин. Крім цього, патрон, на думку Р. Золотарьова та А. Салміна, у більшості випадків, виступав арбітром у суперечках і конфліктах, що виникали в середині групи, забезпечував захист підлеглої йому групи при розгляді їхніх справ у публічних інстанціях. Свідченням відданості клієнта була його участь у свиті патрона. Велика свита вважалася ознакою впливу. Вона збільшувала шанси на перемогу її володаря в конкурсі на вищі державні посади [127, с.88–96]. І це не є міфом, адже індивіди, які потрапили в залежність від патрона, своєю колективною дією забезпечують йому не лише підтримку, а й перевагу – сам патрон є тим індивідом, що живиться колективною дією своїх підлеглих і використовує її у власних цілях, як правило, такими цілями є економічне збагачення, отримання відповідних привілеїв чи захоплення влади.

Нині під клієнтелізмом слід розуміти соціальне явище, що характеризує формування відносин домінування, панування та підпорядкування, залежності і незалежності за принципом патрон-клієнт. У цих відносинах одна із сторін, патрон, підпорядковує, а друга, клієнт, – підпорядковується. При цьому патрон та клієнт залишаються

взаємозалежними: один індивід є залежним від іншого, а цей інший для залежного є хтось на подібні «надлюдини», яка має силу і статус, що полегшує їй вирішувати проблеми своїх підлеглих [244, с.279–284].

Клієнтелізм як суспільне явище, на думку А. Соловйова, характеризується неформальними відносинами у владі між індивідами або групами, що займають нерівні позиції, засновані на обміні дефініціями. Найпростішим прикладом подібного роду двосторонніх відносин можуть слугувати малі спільноти – комунальні утворення і примітивні суспільства [319, с.12–16].

На відміну від племінних організацій – груп, які з'єднують людей разом на засадах крові, клієнтелістські організації можуть бути визначені як такі, де зв'язок лідерів клану або старших з «клієнтами» чи молодшими будується на договірній основі, коли клієнт свідомо погоджується на маніпулювання собою з боку патрона з тих чи інших причин.

Дослідник Р. Кауфман вирізняє три ключові характеристики патрон-клієнтелістських відносин: вони будуються між акторами нерівного соціального статусу та рівня владних повноважень; вони ґрунтуються на принципі взаємності; вони носять партикуляристський і приватний характер, тільки частково базуючись на публічному праві або соціальних нормах [429, с.290–320].

Отже, аналізуючи наукову і довідкову літературу, доходимо висновку, що терміном «клієнтелізм» позначається специфічний тип соціальної структури або механізм суспільних зв'язків, котрі існують між двома суб'єктами (патрон – клієнт), з яких кожний має відмінний соціоекономічний статус і нерівні шанси здійснення політичного впливу. Цей тип соціальної структури робить можливим створення механізму залежності й контролю, якому властиві три риси: 1) асиметричність, що означає систему, в якій одна сторона (патрон) значно сильніша за іншу (клієнт); 2) взаємність, або взаємозалежність, що викликає виникнення солідаристської системи, в якій сильніший є опікуном слабкішого, проте, перший також очікує від другого

підтримки у важких чи важливих для патрона ситуаціях; 3) розпорошення – ця система є віддзеркаленням традиційних патріархальних стосунків, які спираються на безпосередні контакти патрона з клієнтом. Клієнтелізм виникає в умовах атомізації суспільних відносин, коли особисті зв'язки заступають форми групової ідентифікації. В аграрних суспільствах існують патримоніальні форми клієнтелізму. Їх члени відкрито приймають традиційні засади, на які спирається життя спільноти. У свідомості землероба застосування фізичного примусу його патроном-власителем пом'якшувалося розумінням необхідності опіки з його боку. У сучасних демократіях спостерігається поява репресивних форм клієнтелізму, прикладом яких може бути клієнтелізм бюрократичний або клієнтелізм виборчий. Бюрократичний клієнтелізм є такою системою, коли політична партія виступає колективним патроном, навколо якого формується мережа клієнтелістських зв'язків, що впливають із можливості партії здійснювати контроль над державним апаратом (а також апаратом партійним). Це пов'язано з процесом «колонізації» партією державної машини і просуванням на посади в державному апараті членів партії та її «довірених» осіб. Інколи цей процес викликає штучне створення нових посад для того, щоб зв'язати з партією додаткові сегменти суспільства. Партії такі дії спрямовують на створення власного контролю над державним процесом прийняття рішень і одночасно поширюють свою електоральну базу, залучаючи на свій бік нові впливові групи, що існують у межах електорату. Внаслідок таких дій бюрократія все більше орієнтується не на ефективне виконання своїх функцій, а на «постачання» нових посад для політичної клієнтели, яка походить із представників різних суспільних еліт, що у свою чергу повинні надати політичної підтримки партіям під час, наприклад, виборів. Такий сценарій розвитку бюрократичного клієнтелізму стає можливим тоді, коли держава контролює економічні та соціальні процеси, а партії мають можливість використовувати «колонізацію» її апарату (у межах демократичної процедури) як спосіб консолідації своєї влади. Це явище

називають патронатом. Інша система відносин характеризує клієнтелізм виборчий. Виборче суперництво впливає на динаміку зв'язків патрон (депутат) – клієнт (виборець). Цей зв'язок може служити інструментом тиску виборця на депутата, він також може бути способом просування локальних (або регіональних) інтересів на загальнонаціональний рівень. Така система зв'язків має менш «репресивний» характер, ніж бюрократичний клієнтелізм, і тому значна кількість науковців не вважає ці взаємини клієнтимними.

Розглядаючи ситуацію, що виникла в Україні за останні роки незалежності, можемо стверджувати, що відносини здійснюються за принципом патрон-клієнтелізму. Саме цей принцип пронизує усі сфери суспільного, економічного, політичного та іншого життя. Наявні соціально-політичні інститути, що в демократичних суспільствах європейських країн відіграють провідну роль у системі індивід – суспільство – влада, за умов патрон-клієнтелістських відносин належать адміністративно-економічним клановим угрупованням, що прямо чи опосередковано руйнують колективну дію політичних партій та громадських інституцій, завданням яких є не лише представлення, а й захист прав та інтересів індивідів, громадян, які потребують цього.

Звідси можна зробити висновок, що широкі масштаби розповсюдження клієнтелізму у житті індивідів різко знижують ефективність колективної дії соціальних і політичних груп у соціально-політичній та інших системах. Разом з тим саме ця проблема не помічається або замовчується нашими чиновниками і політиками передусім через боязнь, що методи по боротьбі з клієнтелізмом торкнуться інтересів правлячих верхів.

При цьому соціальну сутність українських адміністративно-економічних кланів, зазначає В. Шевчук, в жодному випадку не можна зводити до того, що вони опанували значну частину традиційно зайнятого політичними партіями простору. Більш важливим є те, що в нинішніх умовах клани опанували значну частину органів державної влади та органи місцевого самоврядування. Однак найбільше це проявляється у політичному

житті суспільства, що знаходять своє відображення в «пірамідальній конструкції посткомуністичної влади і патримоніального характеру її адміністративного апарату [379, с.19–24], де головними дійовими особами виступає бюрократія, що будує свою роботу, на думку М. Афанасьєва, на основі «концентрації всіх ресурсів соціальної сили, в яку закладені відносини особистої залежності» [16, с.121–126]. Тобто бюрократія гальмує розвиток колективної дії, а подекуди і руйнує її. Адже в бюрократичній системі втрачаються потреби індивідів, соціальних груп масового характеру, а є потреби лише патронів, які використовують соціально-політичну систему у власних цілях.

Прикладом такого використання системи є утворення і діяльність політичних партій, проведення реформ у судовій та правоохоронних структурах. Якщо ж говорити про політичні партії, видно, як при владі сьогодні знаходяться представники ведучої політичної сили, і це не тому, що вони мають спільне коріння чи якісь інші шляхи взаємодії, їх відносини ґрунтуються на взаємозалежності чи вигідності. Це коли той чи інший представник адміністративного інституту є членом політичної сили чи підтримує її дії. У такий спосіб формується колективна дія органів управління, проте вона є не ефективною, тому що не завжди індивіди підтримують відповідний вектор розвитку. Крім цього, розуміючи усю серйозність цієї проблеми, представники держави використовують принципи побудови та впливів міфів на людську свідомість, вдаються до них під час проведення різнопланових реформ, які в кінцевому результаті не сприяють розвитку індивідів та суспільства, а допомагають «багатим ставати багатшими – бідним ще біднішими». Індивід як учасник системи просто зникає і перетворюється на «знароддя» осіб, які утворюють цю систему [242, с.114–122].

Політика намагається повністю підкорити своїй владі судову систему, про що свідчать реформи, які відбуваються на цьому етапі [255, с.236–240].

Істинність їх полягає у розширенні і узаконенні патрон-клієнтелістських відносин у судовій системі та проникнення політики у содову систему.

В цілому ж особа у такій системі покладається не на свої права і фізичні чи професійні задатки, а на «патрона», який стоїть вище у соціально-політичній структурі та погоджується захищати «клієнтів» – людей, відданих і завжди готових йому відплатити. Тобто професійність і правомірність колективної дії втрачається, а ще більш трагічним є втрата істинності діяльності державних та громадських інституцій [244, с.279–284]. Це пов'язано з тим, що патрон-клієнтелістські відносини базуються на обміні благами між суб'єктами з неоднаковим суспільно-політичним статусом і владно-економічними можливостями впливу: сильний пропонує слабшому протекцію і доступ до дефіцитних ресурсів; клієнт, натомість, надає свої послуги патрону: робота, виборчі голоси тощо. Такі відносини є стійкими в організаціях типу мафія, і вперше були описані на матеріалі середземноморських країн, де мафія – явище достатньо вкорінене.

Досліджуючи процес виборів і колективну дію громадянського суспільства, А. Колодій, посилаючись на відомого дослідника клієнтелістських відносини К. Россеті, зазначає, що такі стосунки властиві багатьом суспільним системам: їх стійкість зумовлена тим, що вони вигідні обом нерівним суспільним партнерам: для патронів ці відносини є знаряддям здобуття більшого впливу, а для клієнтури – формою захисту простої людини. Саме це забезпечує збереження елементів клієнтелізму навіть у найбільш розвинених політичних системах [153, с.20–29].

Отже, такий аналіз у котре підтверджує залежність патрона від колективної дії соціальної групи чи іншого соціального утворення на рівні держави, а клієнти заради того, щоб задовольнити власні потреби, стають залежними від волі і дій патронів.

Досліджуючи бюрократичні відносини, М. Вебер використовував термін «патримоніальна бюрократія», яка, на думку В. Цветкова і В. Горбатенка, демонструє на посткомуністичних просторах яскраво

виражений особистісний характер функціонування [369, с.20]. Саме бюрократія, зазначає В. Шевчук, є відчуженою від суспільних інтересів одиницею, головним завданням якої є особисте збагачення, за допомогою маніпулювання клієнтами-індивідами, «ігноруючи при цьому суспільні інтереси й виробляючи цілі модернізації [379, с.20]

Крім цього, дослідник відзначає, що пірамідальна конструкція влади, структурно-функціональна нерозчленованість і її кланово-корпоративна організація блокує можливість автономії колективної дії периферійних груп [379, с.20] у боротьбі за владу та відстоюванні власних інтересів.

Зважаючи на поширеність клієнтурних зв'язків у різних регіонах і культурах, на різних історичних етапах, зокрема в країнах Центральної Азії в радянський і пострадянський періоди історії і в сучасній Україні, Росії, що реалізували на рубежі ХХ–ХХІ ст. власний модернізаційно-трансформаційний проект, дідичні структури виживали, які б інституційні форми не домінували в конкретний історичний проміжок часу. У цьому контексті варто зазначити, що в одному із довідників подається цікава група функцій, яку виконують дані відносини у суспільстві: патрон-клієнтні відносини виконують кілька функцій, зокрема прямого обміну благами і послугами, демонстраційну функцію або обміну вигодами, латентну функцію, тобто формування умов солідарності в суспільстві, у якому існує дефіцит суспільної довіри [332, с.98]. Саме ці функції, на наше переконання, негативно впливають на колективну дію у суспільствах, що обрали демократичний шлях розвитку.

Поширення клієнтелістських механізмів у цих країнах має гіпертрофований характер, коли клієнтурні зв'язки набувають фактичної інституціоналізованої форми, підміняючи собою механізми публічної політики, інститути держави і норми права. Формальні інститути значною мірою функціонують шляхом використання неформальних, в основі своїх клієнтелістських відносин, механізмів примусу, таким чином сприяючи закріпленню клієнтурних практик в якості норми суспільно-політичного

устрою. Прикладом може бути широке використання адміністративного ресурсу та інших благ для отримання голосів виборців і відродженню традиційних структур, зняттям руйнування яких повинні бути стати сучасні інститути. Домінування таких критеріїв, як субетнічна приналежність, регіональне походження або кровно-родинні зв'язки при прийнятті виборцем рішення про те, як розпорядитися своїм голосом, формується замкнене коло, коли клієнтелістські механізми ведуть до послаблення колективної дії інститутів і заміщення їх клієнтелістськими практиками, учасники яких не відчують впевненості у своєму становищі.

З вищевикладеного можна зробити висновок: особливість сучасного клієнтелізму полягає в тому, що зв'язки носять більш комплексний і різносторонній характер. Патрон виступає в ролі сторожа, брокера, що встановлює зв'язок між центральною владою, яка розподіляє ресурси, і масами, які їх отримують. Крім того, сучасний патрон, контролюючи колективну дію політичних організацій, користується публічними ресурсами – робочі місця, пенсії, соціальні пільги – тоді як клієнти, якими можуть бути не лише індивіди, а й етнічні меншини, професійні спілки, політичні партії тощо – у відповідь надають електоральну підтримку.

В суспільствах, що трансформуються, тобто зазнають певних змін, клієнтела має особливу силу для значної частини населення. Передовсім це пов'язане з великими економічними та соціальними втратами, яке несе суспільство впродовж усього періоду трансформації, і відсутністю ефективної системи мінімізації таких втрат, неадекватністю моделі та інститутів соціального захисту. Коли публічний простір не пропонує людині механізм підтримки, вона шукає їх у просторі не публічному. Трансформація супроводжується масштабною дезінтеграцією суспільства, атомізацією суспільних відносин і розповсюдженням аномії не тільки серед верств населення, які понесли значні втрати, але й серед тих, хто подолав труднощі й досяг успіху. В таких умовах публічний простір набуває в очах людей особливої небезпеки та підсилює відчуття відчуження. Людина шукає більш

персоналізованих відносин, відчуття приналежності до певної соціальної спільноти і знаходить його в клієнтелістських мережах. Відновлення та посилення клієнтели сприяє попередній досвід, а саме стійкі патерналістські стереотипи відносин, що склалися в умовах радянського суспільства. Патерналізм пронизував усі сфери життя – від стосунків між директором і робітниками на підприємстві до відносин між громадянином і державою. Ось чому клієнтельна мережа стала найефективнішою моделлю соціальної організації колективної дії, особливо за умов відсутності іншої, альтернативної матриці.

Що ж до ситуації в Україні, яка склалася після падіння радянської імперії, то варто зазначити, що клієнтелізм з поваленням цієї держави не зник, він набрав нових обертів і сьогодні він зумовлений глобальними ментальними чинниками [204, с.107–116]. Оскільки українці століттями не мали своєї власної державності, люди не звикли її розглядати як колективну дію соціальних груп, які об'єднуються державницькими інститутами. Держава для них є тим, що гнітить їхню свободу. Вона розглядається як елемент панування і саме цей менталітет призводить до такого ставлення, що державний службовець, займаючи відповідну посаду, вирішує, що він уже панує, і відповідно ставиться до всіх, як до підлеглих, рабів, дешевої робочої сили без будь-яких прав і свобод. Відтак людина, яка займає ту чи іншу державну посаду в межах її можливостей і функцій, використовує колективну дію підлеглих цій посаді структур, інститутів для власного збагачення і задоволення приватних інтересів.

Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок, що клієнтельно-патрональні відносини як форма соціально-персональної чи колективної залежності володіють індивідуальним, автономно-вертикальним та договірним характером. Їх наявність у країні гальмує розвиток колективної дії соціальних утворень в демократичному напрямі, заважає процесу модернізації: раціоналізації та диференціації владних інститутів, що

призводить до уповільнення процесів демократизації, а також робить людину «слугою» не системи, а свого патрона.

5.2. Змагальність і набуття заборони в політичній і економічній монополіях

Демократичний устрій, що обрала більшість суспільств сучасної планети, і в тому числі українське суспільствах, на думку І. Дикун, передбачає вільний для індивіда чи груп вибір можливостей і форм поведінки та діяльності, думок і вчинків, оскільки характерною для демократії є змагальність суб'єктів за роль і статус у системі влади, то важливим принципом демократії є плюралізм. Він означає визнання у політичному житті різноманітних автономних, соціальних і політичних груп, партій, організацій, ідеї яких перебувають у постійному зіставленні, змагальності, конкурентній боротьбі. Це конституційно-правове визнання допустимості різноманітних поглядів, підходів, позицій, концепцій у політичному житті [104, с.301–309].

Розглядаючи відносини у суспільстві, що сьогодні існують, можна з впевненістю стверджувати, що усі вони просякнуті двома основними сферами – політикою та економікою. Ця ситуація у суспільстві сталася не випадково, її передбачав ще Платон, який у своїх проповідях стверджував, що прийде час, коли політика здійснить монополізацію суспільства. Це ми побачили і відчули у кінці ХХ і на початку ХХІ ст., коли політики своїми рішеннями надали людям, суспільству право займатися тим чи іншим видом діяльності задовольняти ті чи інші потреби або заборонили. Тобто політика стала монополістом у житті людини. Така монополія визначилася нормативно-правовою базою, що регулює суспільні відносини.

Виникає запитання: звідки беруться ці монополісти, що здійснюють контроль над суспільством і регулюють його відносини? Важливу роль у

цьому контексті відіграють політичні партії, що борються за владу, а коли її отримують, здійснюють вплив на суспільство через прийняття законів. Між партіями, що існують у суспільствах, точиться постійна боротьба, своєрідна змагальність, котра визначає переможця. Саме таку позицію ми відстоюємо в одній із праць [242, с.114–122].

Проте варто пам'ятати, що в світі існують держави, у яких діючою є одна політична партія – мова іде про однопартійну політичну систему, в якій поняття «змагальність» відсутнє. У державах з такою партійною системою суспільне життя регулюється волею лідерів партії, які, не маючи конкурентів на політичному ринку, встановлюють різного роду заборони. Однією із таких (як не дивно) є заборона діяльності громадських організацій та створення інших політичних партій. У такий спосіб монополісти уникають конкуренції. Цей процес є негативним, оскільки за таких умов людина позбавляється політичного вибору. Проте, що стосується колективної дії у таких суспільствах, то можна припустити, що вона буде більш ефективною, адже тоді кожен учасник суспільно-політичних та економічних відносин зобов'язаний діяти в руслі колективної дії, визначеної партією-монополістом. Втім дослідження таких реальних історичних монополій – тоталітарних режимів ХХ століття – показує їхню вищу дезорганізацію, а не вищий порядок: замість відкритої політичної боротьби починає відбуватися підклимна «візантійська» «гризня» між «своїми» за місце поближче до «вождя», замість конкурентної боротьби за якість політичних послуг – дублювання виконання таких послуг неполітичними відомствами, суб'єктивізм, управління «у ручному режимі» тощо [32; 43; 365].

У суспільствах, де діє одна політична партія, комфортно розвиваються патрон-клієнтелістські відносини, і це властиво, як правило, авторитарним і тоталітарним системам. Хоча і тут не можна виключати момент змагальності, оскільки вона існує в умовно визначеній площині за наближенням до патрона. Адже чим ближче клієнт знаходиться до патрона, тим більше у нього виникає економічних і політичних можливостей у сфері надання

дозволів та накладання заборон. А це означає, що в клієнта виникають можливості власного економічного зростання. Це продемонструвала ситуація у транзитних суспільствах, де за малий проміжок часу з умовно економічно «рівних» людей утворилися мільйонери і мільярдери. Це стало можливим завдяки тому, що уряд, який формується у країнах з однопартійною системою, у своєму складі має представників лише однієї політичної партії, яка отримала більшість місць у парламенті після виборів. Отже, є підстави стверджувати, що в країні будуть надаватися дозволи лише на ті блага, що приносять матеріальну і нематеріальну винагороду представникам парламенту, уряду або тим, хто їх фінансує.

Дещо по-іншому складається ситуація у країнах з двопартійною системою. В цих країнах змагальність проходить в кількох напрямках: 1) змагальність між партіями, в результаті якої одна з них отримує перемогу, що дає їй легітимне право приймати закони, які регулюють ті чи інші суспільні відносини; 2) змагальність за виборця, який створює цілком легітимні умови приходу партії до влади; 3) змагальність за осіб, які можуть здійснювати підтримку політичної сили під час виборчих кампаній. У цій системі має місце певна політична рівновага під час змагань, що виникає між партіями-суперниками. Тобто відбувається певне розподілення сили колективної дії у боротьбі за право встановлювати відповідні заборони. Іншими словами у двопартійній системі відбуваються змагання, результатом яких є встановлене законом право здійснювати управлінську діяльність [242, с.114–122].

По-своєму формується колективна дія у багатопартійних системах. Останні вважаються об'єктивною умовою демократизації політичної системи. Це свідчить про те, що в країнах з багатопартійною системою діє більше трьох політичних сил, які ведуть боротьбу за владу. Наявність багатопартійної системи розширює можливості участі у змаганнях їх представників, але в той же час і обмежує. Відомо, що в країнах, де наявна така система існує відсотковий бар'єр, який надає право на заборони. І щоб

його подолати, потрібна чимала колективна дія тих чи інших політичних сил і значної фінансової підтримки. Саме в умовах даної системи більшість політичних сил є маріонетками в руках бізнесменів. Як приклад, можна навести висновки досліджень М. Войтинської, яка стверджує, що фінансування політичних партій здійснюється за рахунок власних партійних коштів, приватного фінансування і в окремих випадках, а це стосується провладних політичних сил, державного фінансування [59, с.99–103].

Саме завдання політичної партії у суспільствах перехідного типу, або як їх іще називають транзитних, має подвійне забарвлення. Про це зазначає О. Чорновіл: «як свідчить історична практика, політичні партії створювалися як інструмент боротьби за владу та перенесення інтересів різних соціальних верств населення у реальну політику держави. Звідси й випливає головна мета їхньої діяльності – захист соціально-політичних інтересів певних груп населення. Заради реалізації цих інтересів і ведеться боротьба за завоювання й утримання влади. Однак, в наш час домінує інша тенденція, боротьба за владу ведеться заради самої влади. Почали домінувати корупція і бюрократія. Захист соціально-політичних інтересів суспільства став менш цікавим, ніж власні посади та вигоди. Сформувалася жорстка конкуренція між партіями. Застосовуються брудні технології та прораховується стратегія усунення конкуруючої партії з політичної арени» [374, с.55–57].

Така ситуація утворилася завдяки тому, що в країні відбувся перехід від мажоритарної до змішаної пропорційної системи. У цій ситуації людина стає розгубленою перед вибором, адже, як правило, у партійних списках знаходиться лише перших десять чоловік, прізвища яких у політиці мають певну вагу, а далі – список осіб, які виборцю абсолютно не зрозумілий. За таких умов до влади приходять люди, які не представляють інтереси свого виборця, а захищають власні. Проте, незважаючи на це, між політичними силами відбуваються змагання, конкуренція партійних, блокових та коаліційних проектів.

У процесі конкуренції реальними учасниками політичного процесу, на думку В. Грубась, залишаються групи інтересів з їх фінансовим потенціалом. Роль партій зведено до інструментів у боротьбі фінансово-промислових груп за владу і подальший перерозподіл ресурсів. Отримання перемоги у цій боротьбі, змаганнях надає право фінансово-промисловим групам монополізувати певні сфери діяльності, а це в свою чергу призводить до встановлення тих чи інших заборон [94, с.40–42].

Отже, з цього випливає висновок, що змагальність політичних груп була і залишається сутнісною ознакою політичного буття людини.

Крім цього, політична сила бізнес-структур, що монополізувала ту чи іншу сфери чи вид діяльності, щоб утриматися при владі, вдається до залякувань своїх конкурентів. Якщо розглядати це в економічній сфері, то економічній конкуренції, за винятком незаконного втручання в роботу інших підприємств, здається, що є тільки один спосіб, за яким монополіст може маніпулювати ціною і якістю свого товару, щоб уникнути оскарження: надання товарів за ціною такою низькою і якісно настільки високою, що клієнтам не потрібно переходити до іншої фірми.

Якщо ж перенестися у політичну площину, то для утримання своїх однодумців лідери політичних сил повинні іти на поступки або «закривати очі» на їх діяльність. Це призводить до того, що ті підприємства, установи, які приносять певні доходи, опиняються в руках політичних діячів або їх «сімей».

Аналізуючи соціально-економічне підґрунтя ринкової економіки, Р. Олексенко зазначає, що, коли відбувається монополізація доступу до ресурсів чи перерозподілу благ у суспільстві, виникає загроза насильства, яке стримується шляхом перетворення соціальних груп, що прагнуть домінувати «респектабельних» бізнесменів. Авторитарна влада або олігархія в такому суспільстві відкуповується від усіх, хто становить загрозу її власності та доступу до багатства. Влада надає цим політично заангажованим підприємцям (олігархам) можливість доступу до найбільш вигідних сфер

розподілу економічних благ і штучно обмежує доступ до привабливих економічних можливостей конкуруючим соціальним групам, усуває конкуренцію, щоб наділити своїх союзників надвеликими прибутками. Таким чином найбільш хижацькі політико-економічні угруповання (як їх влучно називає вітчизняна філософія – «клани») одержують можливість, як і раніше, грабувати співгромадян, однак вже впорядковано, в межах чинного законодавства. Маси їм стає вигідніше експлуатувати, отримувати на них ренту, аніж застосовувати методи прямого насильства [223, с.266–270].

Стає зрозумілим, що в олігархічному й авторитарному світі все визначають привілеї, неважливо, формальні чи неформальні, головне, що гарантовані персональними зв'язками з бюрократичною верхівкою держави. Якщо суб'єкт економічного життя не є «людиною з оточення влади», то він – «ніхто» і прав у нього ніяких немає. Накопичувати стає ризиковано, тому що рано чи пізно все можуть відібрати «наближені до влади». Відкрити власний бізнес – потрібні «зв'язки», розвивати його – потрібен «дах», одержати доступ до кращих умов на ринку – треба «дати на лапу» або «стати своїм». Влада, власність і бізнес у такому суспільстві є нероздільними [223, с.266–270].

Передумовою до розуміння кланово-олігархічних груп як інститутів політичної системи України є усвідомлення того, що у вітчизняних умовах визначені в західній політичній науці інститути політичної системи (політичні партії, громадські рухи та організації тощо) практично позбавлені впливу на процес прийняття політичних рішень. Особливість і парадоксальність характеру сучасної української влади полягає в її неpubлічності і неможливості конкретної інституційної ідентифікації.

Отже, політика – це не лише мистецтво управляти державою, а й вміння вигідно продавати свій голос. Тобто політику можна порівняти з ринком.

З цього приводу розглянемо приклад, коли клієнт збирається підписати контракт з монополістом. В умовах змагального ринку, стверджує теорія, монополіст не може завищувати ціну, погрожуючи, що він є потенційним

суперником і в змозі зробити таке ж гарне за нижчою ціною. Проте в невизначеному світі клієнт знає, що є ризик того, що той, кому це доручили, є найкращим постачальником доброго товару й буде тоді спроможний завищити ціну принаймні до ціни вище вартості претендентів. Дивлячись, що ризик суттєвий, клієнт готовий вступити в контракт ексклюзивної справи, який передбачає дві різні ціни, одна, якщо клієнт залишається з поручителем, й інша – «перемикання штрафу», що клієнт платить, якщо він вирішує взяти свій бізнес в іншому місці. На відміну від канонічного вчення про конкурентні ринки, цей контракт є як прийнятний для клієнтів і як можливість для стримування вступу деяких недорогих претендентів. Приймаючи платити «перемикання штрафу», клієнт віддає частину додаткового доходу, що він міг би отримати від операцій з низькою вартістю, проте суперник, у свою чергу, уникаючи повною мірою монополістом експлуатування, якщо такий претендент не існує. Невизначеність у відношенні входу претендента в ринок є також джерелом енергії для клієнтелістських співробітників, однак такою невизначеністю є ендогенність, оскільки суперник успішний тільки тоді, коли він переміг на виборах. Інколи це залежить від дій «клієнтів», які самі повинні прийняти рішення.

Припустимо, що патрон монополізує доступ до ресурсу корисних виборців, скажімо, робочі місця у державному секторі, слоти в місцевих школах, хороші ліжка в лікарні міста або швидке рішення конфліктів у місцевих судах, тоді у процесі дискусій про конкурентні ринки ми не повинні поспішати, аби вирішити, що ця монополія дасть йому особливу перевагу в перемозі на виборах, якщо ми не маємо чіткого, логічного аргументу. Такий аргумент можливий завдяки моделі виключного права на збут.

Досвід показує, що часто переобрані клієнтелістські покровителі вдаються до деяких зловживань, використовуючи демократичні механізми. Клієнтелістський покровитель може бути переобраний послідовно просто тому, що він краще, ніж інші, пропонує певні товари і послуги. Якщо ми хочемо знати, якщо клієнтелізм сам по собі отримує перевагу, ми повинні

ліквідувати цю можливість і, припустимо, замість цього, що як покровитель і претендент є настільки ж ефективними в управлінні державними ресурсами (хоча, звичайно, вони можуть дотримуються різних правил розподілу). Таким чином, ми можемо бути впевнені в тому, що позитивні результати переобрання є не через притаманну йому непомітно «кращу» якість покровителів, але й механізми, за допомогою яких клієнтелізм спотворює передбачувані умови рівності для учасників виборчого процесу.

Можливе інше пояснення покровителів, які мають високі гарантії переобрання. У той час, як претенденти, що пропонують програмні заклики і суспільні блага, кампанії стратегії покровителів акцентуються на особистісних вкладах і приватних благах. Хоча узгодження з тим, що спостерігається структурою клієнтелізму, це пояснення, яке передбачає відмінність у природі між патронами і претендентами, є спеціальною і непереконливою. Аналітично, ми повинні вважати, що, коли справа доходить до прийняття пропозиції виборців, обидва кандидати мають ті ж батареї стратегій у своєму розпорядженні.

Це вже вводить відмінність між контролем ресурсів і передачею ресурсів. Хоча кандидати ідентичні за своєю свободою вибору типу переказів, що вони хочуть запропонувати, вони відрізняються, оскільки він є покровителем, а не суперником, яким є той, хто контролює ресурс, необхідний виборцям. Близькі спостерігачі клієнтелістської політики безперервно повідомляють, що покровителі пропонують приватні блага своїм прихильником, такі, як невеликі об'єми продуктів харчування, будівельних матеріалів тощо. Проте інші кандидати могли б також внести пропозиції того ж типу, і багато хто їх робить, а це в свою чергу робить покровителя покровителем і контролером над деякими іншими ресурсами поза досяжністю суперника.

Не зрозуміло, як покровитель може використовувати свою монополію, щоб поліпшити його перспективи в оскаржуваних виборах. Багато з ресурсів, які він контролює, розподілені державою, так що його контроль над ними

залежить від його здатності зберегти виборну посаду. Таким чином, здавалося б, наче політичний механізм покровителя не має особливих переваг. Виборці можуть просто проголосувати проти нього, якщо вони того побажають і якщо їх достатньо, щоб зробити це, то він втратить привілей відпустки патронату. Покровитель, однак, має під рукою ресурси, яких претенденти не мають: політична версія контракту ексклюзивної справи.

Щоб уявити собі, як такі контракти працюють в клієнтелістській монополії, що вважають екстремальним, нереальним випадком, у якому покровителя можна спостерігати у зовсім індивідуальному рішенні голосування кожного виборця, у той час як претендент не може цього зробити. Тоді покровитель може запропонувати виборцям доступ до ресурсу, що він монополізує в залежність від вирішення кожного виборця в кабіні для голосування і виборчі перемоги патрона. На відміну від звичайних виборів, тут виборці, які отримують більш вигідну пропозицію від претендента, не голосують за нього автоматично, тому що вони повинні зважити на ризик того, що з цим вибором вони втратять ресурс, який монополізований клієнтелістським механізмом, повинен перемогти покровитель.

Тоді потужність патрона прийняти відповідні заходи проти виборців, які не підтримують його, є джерелом його переваги. На скільки правдоподібна така ситуація? У країнах ще тільки належить прийняти Австралійське таємне голосування, припущення про досконало уважне стеження наближає реальність. Проте навіть в інших країнах, що важливо для наших цілей є те, що діючий політик не може викликати в кожного виборця переконання, що її очікуваний виграш залежить від її особистого вибору голосування, а не лише на результати виборів. У програмній політиці все навпаки: доля кожного виборця залежить тільки від сукупності результатів виборів, а не від того, як голосує. Як приклад, один із магнатів, олігархів контролював можливості для працевлаштування та інших послуг для значної частини населення і загрожував вжити відповідних заходів проти

підозрюваних перебіжчиків, якщо вони кандидата втратили: виборці послідовно обрали цього кандидата, навіть проти популярних противників.

Аналогічна ситуація відбулася і в українському суспільстві під час останніх виборів.

Також у цьому контексті, на думку Л. Колісник і М. Русинського, варто звернути увагу на таку особливість як географічність [152, с.12–17] представлення патронів. В Україні сформувалися умови, коли представниками бізнесових структур стали вихідці з Києва та східних регіонів. Особливо це стосується, коли мова іде про партійні списки. Це зумовлено тим, що ці регіони щільніше заселені, оскільки там ще за радянських часів відбулося сконцентрування основної частини промисловості держави. У цьому випадку відбувається представлення і захист інтересів вихідців з цих регіонів. У такий спосіб порушується рівність регіонів і людей, які їх заселяють, у доступі до певних благ.

Проте, незважаючи на це, саме існування різних груп, партій у політиці, які змагаються між собою, повинно бути, адже це є основою демократичної рівноваги і сприятливим чинником розвитку публічної політики, економіки тощо.

Крім цього, варто згадати Ю. Шайгородського та К. Мерктона: українська багатопартійність є скоріше кількісною, ніж якісною. Так склалося, що політичні партії виникли раніше, ніж соціальні групи, інтереси яких вони мають захищати. Тому соціальна база більшості партій залишається на сьогодні невизначеною [375, с.176–182]. Вони прислуговують олігархічним структурам, що постали новими політичними структурами. Досліджуючи їх, М. Томенко здійснив класифікацію вітчизняних олігархів: політичні (передбачають контроль або принаймні вплив на депутатську групу, фракцію, політичну партію, громадську організацію, молодіжний рух тощо); економічні (здійснюють контроль чи вплив на певну галузь економіки, що має загальнонаціональне і особливе значення); медіальні (впливають на загальнонаціональний теле- чи радіоканал) [335, с.24–28].

При цьому автор зауважує, що існування олігархічних структур в чистому вигляді неможливе: усі вони є змішаними, з домінуванням (інколи ледь помітним) того чи іншого типу.

Таким чином, відповідно до наведеної класифікації, в українському політичному та соціальному просторі можна умовно виділити три типи корпоративних об'єднань: економічний; медіальний; політичний. Де два перших слугують для забезпечення потреб основного, кінцевого етапу «олігархічного становлення» – контроль чи, принаймні, вплив на процес прийняття політичних рішень через використання ЗМІ та економічного потенціалу. Політичний тип олігарха на сьогодні в Україні чітко викристалізувався: приналежність тої чи іншої особи до нього визначається прямим впливом чи контролем над депутатською групою, парламентською фракцією, політичною партією чи громадською інституцією, а також безпосередньо над органами влади чи їх структурними складовими (Президент, адміністрація Президента, уряд, Голова Верховної Ради).

5.3. Клієнтелізм і сучасні ціннісні трансформації колективної дії

Важливу роль у розвитку людини, держави, суспільства в цілому відіграють взаємовідносини, що прямо ґрунтуються на матеріальних потребах та інтересах. У залежності від того, що постає як апріорі цих відносин, можна говорити про перспективи суспільного розвитку.

Сьогодні суспільства стають більш структурованими і складними, що обумовлюється багатьма факторами. Одним із таких є ціннісні підстави клієнтелізму. При дослідженні наукової літератури з цієї проблеми стає зрозумілим, що ця тема перебуває на стику таких наук, як філософія, політологія, соціологія, а дещо дотично згадується у теорії права та психології. Серед філософів до цієї проблеми зверталися В. Андрущенко, М. Бойченко, А. Васильченко, М. Михальченко, З. Самчук. Вони

розглядають вплив неформальних взаємовідносин у соціальних структурах та системах. У політології окремі аспекти формування політичної влади нетрадиційним шляхом висвітлені у працях А. Гараня, В. Новохатського, О. Фісуна та ін.

Однак, варто зазначити, що названі напрацювання мають дещо вузьке спрямування: якщо розглядається структура суспільства – не визначається її вплив на цінності людини; якщо розглядається людина в соціальній структурі – не розглядаються спеціально ціннісні фактори, що впливають на її діяльність, тощо. Те ж саме спостерігаємо у працях іноземних учених, які досліджували соціальні рухи з соціологічної точки зору: можна назвати праці таких науковців, як Р. Берк, Г. Ле Бон, Р. Хардінг та ін.

Метою цього підрозділу буде розглянути особливості ціннісного впливу клієнтелізму на колективну дію. Тоді його завданнями є: 1) з'ясувати суть клієнтелізму як суспільного явища; 2) показати ціннісний вплив клієнтелізму на колективну дію у різнотипних суспільствах.

Виходячи з актуальності цієї проблеми, бачимо, що клієнтелізм є суспільним явищем, у якому поєднується дія різних за соціально-політичним та економічним статусом суб'єктів, що утворюють колективну дію у досягненні поставленої мети, кожен окремо взятий індивід розглядає іншого як засіб досягнення мети та задоволення своїх потреб. Тобто запроваджуються відносини обміну: конкретні блага з боку начальника, відданість і постійна готовність зробити конкретну послугу з боку, підлеглого. Начальник стає патроном, а підлеглий – клієнтом. Зв'язок між ними підтримується в такий спосіб – за умов недостатнього завзяття з боку клієнта, начальник будь-коли може відмовитися від ролі патрона, тобто він може припинити надавати підлеглому додаткові ресурси або навіть відібрати вже надані (скасувати надбавку до платні, «нагадати» про нещодавнє упущення, врешті-решт, просто звільнити з роботи) [451, с.436–462].

Такий зв'язок між патроном і підлеглим найбільше проявляється у суспільствах перехідного типу та авторитарно-тоталітарних. Саме вони є

поширеним варіантом деформації ієрархічних відносин у суспільно-політичному та державному управлінні. В узагальненому вигляді клієнтелізм визначається як «відносини особистої залежності, не поєднані родинними стосунками, що базуються на обміні благами між двома людьми – патроном і клієнтом, наділених різними ресурсами» [442, с.103–133].

Зважаючи на стан взаємовідносин, можна зазначити, що особливість сучасного клієнтелізму полягає в його комплексному та різнобічному характері. Патрон відіграє роль брокера, який встановлює зв'язок з центральною владою. Крім того, сучасний патрон, контролюючи і будучи лідером політичних організацій, користується публічними ресурсами (робочі місця, пенсії, соціальні пільги), а клієнти, якими можуть бути не лише окремі індивіди, а й організації (етнічні меншини, профспілки), надають патронові електоральну підтримку. У цьому контексті варто зазначити, що суспільні відносини, в основу яких покладено феномен клієнтелізму, найбільше проявляються у суспільствах з слабкою економікою, політикою та у суспільствах перехідного типу, що переживають прискорену або насильницьку модернізацію. Проте, будучи однією з форм регулювання суспільних відносин через консенсус, клієнтелізм представлений в усіх політичних системах і на усіх рівнях [244, с.279–284].

Вивчення змісту і специфіки клієнтелізму у розмаїтті сучасного світу суспільних відносин, в тому числі й демократичних суспільств, розширило спектр досліджуваних груп інтересів та дозволило, на думку В. Новохатського, адекватніше описати роль неасоційованих і, зокрема комунальних, локальних груп як в авторитарних, так і в демократичних політичних системах [217, с.72–74].

Виходячи з цього, клієнтелізм як суспільне явище властиве усім видам суспільних відносин і може проявлятися на різних рівнях у різних типах суспільств, проте найбільш сприятливі умови виникають у поляризованих, нестабільних суспільствах. Ці суспільства характеризуються політичною нестабільністю і економічною відсталістю, що змушує людей

зосереджуватися на поточних проблемах, ігноруючи довгострокову перспективу. Тобто колективна дія, заснована на клієнтелізмі, у таких суспільствах не має цілісності і перспективи розвитку, однак не можна сказати, що її зовсім немає: вона є, але нестійка і орієнтується на розв'язання лише сьогоденних проблем, підносить цінність минушого, кон'юнктури, тим самим принижуючи цінності вічні, передусім духовні. Іншими словами, задовольнивши сьогоденню свою потребу, завтра цей індивід не буде учасником колективної дії сьогоденної соціальної групи. Різниця у рівні доходів може бути важливішою, ніж бідність сама по собі, і може змушувати до активнішої участі у таких неформальних об'єднаннях, як клани. Отже, сучасний клієнтелізм процвітає у суспільствах з нестабільним економічним і політичним розвитком, тобто він є «політикою виживання» як для патронів, так і для клієнтів, де один одного розглядають як засіб для виживання. Такі соціально-економічні і політичні відносини, на думку західних дослідників, називаються «політикою бідних». Адже бідність є причиною усіх негараздів у суспільстві й руйнівником колективної дії. Втім для нас очевидна більш глибока, а саме ціннісна основа клієнтели – зречення духовних цінностей, цинізм і навіть нігілізм щодо можливості вищих цінностей. Така позиція властива не стільки бідним, скільки тим багатим членам суспільства, які і заохочують бідних до участі у клієнтських стосунках. Тим самим колективна дія втрачає свої надійні ціннісні орієнтири – а отже, втрачається можливість поєднання колективних зусиль на вищому рівні, де інтереси окремих колективів об'єднуються довкола стабільних загально визнаних цінностей.

Патрон-клієнтелістські відносини характеризуються деспотизмом, а мікрогрупова солідарність, агресивно протиставлена громадянським відносинам та інститутам, стає формою внутрішнього варварства, що тягне у «родинний хаос». Поширення клієнтелістських відносин у суспільстві свідчить про кризу соціальної солідарності і колективної дії. Руйнація такої форми взаємодії індивідів, соціальних груп призводить до того, що суб'єкти, як постійні учасники політичного і економічного буття, змінюються. Така

зміна характеризується утворенням нових суб'єктів, переформатуванням старих тощо. Це підводить нас до думки, що колективна дія цих суб'єктів існуватиме до тих пір, поки патрон займатиме відповідне соціально-економічне та політичне становище. Як тільки змінюється становище патрона, змінюються і відносини, що ґрунтувалися на клієнтелізмі. Ці зміни можуть бути різновекторними, вони також залежать від змін, яких зазнає патрон.

Варто зазначити, що у вітчизняній науковій літературі явище клієнтелізму та його вплив на колективну дію соціальних груп недостатньо вивчене. І це є недоліком, адже з допомогою цього явища окреслюється специфічний тип соціальної структури або механізм суспільних зв'язків, що існують між двома суб'єктами (патрон – клієнт), з яких кожний має відмінний соціально-економічний та політичний статус і нерівні шанси здійснення політичного впливу. Цей тип взаємовідносин у соціальній структурі суспільства робить можливим створення механізму залежності і контролю, якому властиві такі риси: асиметричність, що означає систему, в якій одна сторона (патрон) значно сильніша за іншу (клієнт); взаємність, або взаємозалежність, що викликає виникнення солідаристської системи, в якій сильніший є опікуном слабкішого, однак перший також очікує від нього підтримки у важких чи важливих для патрона ситуаціях; розпорошення – система є віддзеркаленням традиційних патріархальних стосунків, які спираються на безпосередні контакти патрона з клієнтом.

Клієнтелізм як явище взаємовідносин у суспільстві виникає в умовах атомізації цих відносин, коли особисті зв'язки заступають форми групової ідентифікації. В аграрних суспільствах існують патримоніальні форми клієнтелізму. Їх члени відкрито приймають традиційні засади, на яких ґрунтується життя спільноти. У свідомості землероба застосування фізичного примусу його патроном-власником пом'якшувалося розумінням необхідності опіки з його боку. В сучасних демократичних суспільствах спостерігається поява репресивних форм клієнтелізму, прикладом яких може бути

клієнтелізм бюрократичний або клієнтелізм виборчий. Бюрократичний клієнтелізм є такою системою суспільних відносин, коли політична партія виступає колективним патроном, навколо якого формується мережа клієнтелістських зв'язків, що впливають із можливості партії здійснювати контроль над державним апаратом. Це пов'язано з процесом «колонізації» партією державної машини і просування на посади в державному апараті членів партії та її «довірених» осіб. Інколи цей процес викликає штучне створення нових посад для того, щоб зв'язати з партією додаткові сегменти суспільства. Така клієнтелістська політика, як правило, має тенденцію роздувати державний сектор, і дозволити собі порівняно невелику роль в універсалістській політиці перерозподілу доходів. І це не випадково. Поєднання роздутої бюрократії мізерного захисту (очікують ті, які можуть бути спрямовані на доведених політичних прихильників) створює середовище, в якому клієнтелістський механізм збільшує їх владу над своїми виборцями. Проте, лише поверхневий погляд на проблеми колективної дії може перетворити цей аргумент, притаманний клієнтелізму, на точну теорію, теорію, з якої вивчається, скажімо, вплив різних видів видатків державного сектору на стабільність клієнтелізму.

Таку діяльність політичні партії спрямовують на створення контролю над державним процесом прийняття рішень і одночасно поширюють свою електоральну базу, залучаючи на свій бік нові впливові групи, що існують у межах електорату. Внаслідок таких дій бюрократія орієнтується не на ефективне виконання своїх функцій, а на «постачання» нових посад для політичної клієнтели, яка походить із представників різних суспільних еліт, що у свою чергу повинні надати політичній підтримки партіям під час наступних виборів.

Цей сценарій розвитку бюрократичного клієнтелізму стає можливим тоді, коли держава контролює економічні та соціальні процеси, а партії мають можливість використовувати «колонізацію» її апарату як спосіб консолідації своєї влади.

Інша система відносин характеризує клієнтелізм виборчий. Виборче суперництво впливає на динаміку зв'язків патрон (депутат) – клієнт (виборець). Цей зв'язок може служити інструментом тиску виборця на депутата, він також може бути способом просування локальних інтересів на загальнонаціональний рівень. Така система зв'язків, зазначає М. Рогозін, має менш «репресивний» характер, ніж бюрократичний клієнтелізм [297].

Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок, що незалежно від того, буде це виборчий клієнтелізм чи бюрократичний, чи інший, він є згубним для ціннісних засад колективної дії соціальних груп та індивідів у суспільствах, де панує клієнтелізм як явище суспільних відносин. Адже за словами Я. Старцева, клієнтурні зв'язки – це лише один з видів неформальних особистісних відносин, які можуть виникати у будь-якій організації, в тому числі й державних структурах. Клієнтелізм не заслуговував би на таку виняткову увагу, якщо б у державному управлінні він не набув систематичного характеру. Як зауважують численні дослідники, в сучасному суспільстві під вплив клієнтелізму підпадають не лише окремі особи, а й цілі групи людей та організації [326, с.31–59].

Особливо це простежується у патріархальних суспільствах. Клієнтелізм у суспільствах такого типу пронизує усі відносини між індивідами та спільнотами, спільнотами та державою і є в них нормою суспільного життя. З розвитком капіталістичних відносин він поступово переміщується в периферійні сфери суспільства і поступово перестає відігравати вирішальну роль у стосунках між людьми. Проте й тепер патронажно-клієнтелістські стосунки властиві багатьом суспільним системам на всій планеті: від країн, що розвиваються, де партійними босами часто є лендлорди або вожді племен, що отримують голоси підлеглого селянства в обмін на певні блага від центрального уряду, до місцевих локальних партій деяких американських міст.

Однак в країнах, що розвиваються, де тривалий час панувала бідність й правова незахищеність значних верств суспільства, відсутня чітка ціннісна

ієрархія з домінуванням духовних цінностей, патронажно-клієнтелістські стосунки розповсюджені найбільше, набуваючи подекуди ролі системоутворювального чинника, що формує колективну дію.

І це не випадково, адже клієнтелізм ґрунтується на неформальних відносинах, що утворюють клієнтелістичну мережу. Така мережа стає ключовим джерелом порушень принципів публічної участі громадян у житті країни, руйнують верховенство закону, знижують якість публічних послуг, сприяють корупції, монополії, гальмують надходження інвестицій та загальний економічний розвиток.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що клієнтелізм у суспільстві створює ситуацію, коли вищі духовні цінності штучно і неприродно підпорядковуються матеріальним, загальні публічні інтереси стають вторинними у порівнянні з приватними інтересами лідерів клієнтелістичних мереж та залежних від них колективної дії патронажних груп.

Аналіз цього суспільного явища та його вплив на колективну дію можна виразити через такі ознаки: викривлення до її діаметральної протилежності суспільної ціннісної ієрархії, нерівність суб'єктів у доступі до ресурсів; патронаж як спосіб захисту окремого індивіда; наявність особистих зобов'язань або общинної солідарності між патроном і клієнтом; боротьба патрона за контроль над політичними і економічними ресурсами з використанням неправових засобів зміцнення його впливу (корупція); наявність та впливовість прихованих груп інтересів; систематичне порушення громадянських прав та протидія впровадженню відносин громадянського суспільства.

Попри значні ознаки клієнтелізму, усі патронажно-клієнтелістські системи мають одні й ті ж підстави виникнення – вони виростають у ієрархічних суспільствах, де ієрархія цінностей перевернута і домінують матеріальні блага замість духовних цінностей, конкуренція індивідів існує тільки у межах певного рівня ієрархії і не поширюється на відносини між

цими рівнями, де соціальна нерівність та залежність глибокі і непорушні. За таких умов для нижчих верств краще бути залежними від місцевого чиновника, політика або власника землі, ніж боротися проти них без сподівання на успіх. Сприятливий ґрунт для клієнтелізму створюють різні типи традиційної общинної солідарності: етнічної, конфесійної, родоплемінної. У перехідних суспільствах, де зберігаються старі форми залежності, зростає бідність, а люди втрачають надію на подолання всесилля чиновників, патронажно-клієнтелістські стосунки не лише зберігаються, а й набувають щораз більшого розповсюдження, чим і руйнують колективну дію соціальних груп.

Патрон-клієнтелістські відносини здійснюють неабиякий вплив на культуру і менталітет особистості: в такий спосіб вони закріплюються у загальноприйнятих моделях поведінки. Відносини, в апорі яких покладено клієнтелізм, стають одним із найважливіших гальмівних механізмів щодо утвердження плюралістичної моделі захисту інтересів, яка найбільше відповідає завданням консолідації демократії та утворенню колективної дії, а також спотворює корпоративістські стосунки між працею, капіталом і державою, надаючи їм нерівноправного характеру.

Спостерігаючи за сучасним розвитком суспільно-економічних та політичних відносин, можна стверджувати, що в Україні сьогодні широко використовується патронажно-клієнтелістська модель захисту групових інтересів. Це передовсім пов'язано із особливостями розвитку демократичних інститутів та специфікою перебігу демократичних реформ. Проте із становлення громадянського суспільства в Україні відбуватиметься плавний перехід або до плюралістичної, або до неокорпоративістської моделі. Будь-яка модель колективної дії групових інтересів потребуватиме закріплення свого правового статусу в законодавстві. Такий перехід потребує насамперед встановлення у суспільстві природної для людини ієрархії цінностей – з домінуванням духовних цінностей над матеріальними благами. Саме таку тенденцію позначають політичні революції останніх десятиліть в

Україні – Помаранчева революція 2004/2005 років та революція Гідності 2013/2014 років.

Аналіз клієнтелі як типу відносин можна вважати аналітичною категорією інституціонального підходу, що дозволяє аналізувати симбіоз двох полярних форм діяльності – легітимної та нелегітимної. Формування клієнтелістських відносин є безумовно регресивною формою неформальної інституціоналізації, сутністю якої є поглиблення процесу комерціалізації особистих зв'язків, коли одноразові взаємодії, наприклад, у формі хабара, переростають разом із зміцненням довіри між партнерами в усталену систему відносин владного контролю за політикою і економікою, взаємного обміну інформацією між патроном і клієнтом. Революції якраз і покликані відкидати панування нелегітимних відносин у політиці та суспільстві загалом.

За панування клієнтелізму національні ресурси через механізм розподілу, що ґрунтується на особистих зв'язках, потрапляють до політико-адміністративної еліти і зв'язаних з нею ринкових структур. Відсутність реальної конкуренції негативно впливає на ефективність колективної дії. Держава у такий спосіб втрачає соціальні ресурси, які були б зацікавлені у досягненні поставленої мети. Фактично знімається питання конкуренції колективної дії різних соціальних груп.

Здорові конкурентні відносини формуються тільки у межах певної соціальної групи підприємців, що визначають політичний та економічний клімат в країні. Український філософ А. Васильченко визначає три таких групи, що сформувалися в Україні і які мають неабиякий вплив на суспільно-політичне та економічне життя нашої країни: «нові українці», «ортодоксальна управлінська еліта», «квазіпідприємницька еліта». Аналізуючи ці групи, автор зазначає, що лише перша група сприймає ринкову конкуренцію як природну форму функціонування бізнесу. Це підприємці, які створили свій бізнес самотужки, за мінімальної підтримки держави або без неї, без особливих зв'язків із владними структурами. Другу групу становлять керівники – власники великих державних підприємств, які

об'єктивно зацікавлені у підтримці системи державного патерналізму, характерного для планової економіки і колективної дії тоталітарних держав. Третя група – державні чиновники, які активно займаються бізнесом, та підприємці, які у своїй діяльності використовують близькість до влади [51, с.3–27].

Отже, патрон-клієнтелістські відносини формуються у межах ортодоксальної та квазіпідприємницької колективної дії суспільно-політичних та економічних суб'єктів. Економічні суб'єкти, користуючись підтримкою колективної дії публічної влади, отримують великі переваги за рахунок надання їм індивідуальних преференцій та, як наслідок, невиправдано високі з точки зору ринкової конкуренції прибутки. Формується колективна дія великого бізнесу, у руках якого зосереджуються основні риси суспільства. Нерівність, що виникає внаслідок монопольного володіння значними ресурсами, поширюється на досить вузьке коло осіб, які беруть на себе роль ключових акторів політичної еліти. Інституціональне середовище становиться дефектним. Воно характеризується негативними інституціональними ефектами: монополізація центральною владою всіх видів ресурсів, формування механізмів залежності, насамперед матеріально-фінансової залежності інститутів; виникнення режиму конкуренції інститутів публічної влади різних рівнів в умовах системи псевдо громадського контролю [81]; високий ступінь монополізації політико-адміністративною і бізнес елітами економічних, матеріально-фінансових та інформаційних ресурсів; високий ступінь залежності економічних акторів від публічно-управлінських органів управління, що спричиняє зрощення політико-управлінської і бізнес еліт; комплектування адміністративно-управлінських кадрів від локального до центрального рівнів за принципом особистої відданості та персональної залежності, а не за принципом компетентності; культивування на різних рівнях влади патерналістської соціальної культури; відсутність зацікавленості центральної влади у створенні більш

диференційованих типів соціальної організації та диференційованого представлення інтересів груп населення.

Ця характеристика підводить нас до думки, що колективна дія соціально-політичних інститутів таких суспільств утворюється і діє на основі залежності, де клієнт в силу певних обставин потрапляє у залежність будь-якої форми від свого патрона. Це нагадує якоюсь мірою авторитарно-тоталітарний принцип. Однак, незважаючи на це, і в таких суспільствах виникає конкуренція різних соціально-політичних інститутів, яка подається як конкуренція патронів – еліти.

У цьому контексті важливим моментом є розуміння політичної еліти конкуруючого типу, що будується на клієнтелістських відносинах з боку колективної дії недержавного сектору – політичних партій, засобів масової інформації, організацій громадського сектору. Колективна дія останніх нівелюється як основний осередок громадянського суспільства. Окремі регіональні режими можуть отримувати досить значну підтримку з боку колективної дії населення, громадських організацій, що імітують громадський контроль за використанням суспільних ресурсів. Політична практика транзитних країн підтверджує, що сам акт створення колективної дії організації недержавного сектору та надання їм особливого правового статусу не гарантує формування симетричної політичної еліти, яка має інтегрувати колективну дію регіональних спільнот в єдине ціле. Натомість формується інший спосіб формування колективної дії, який О. Фісун називає неопатріонімальним [353, с.24–34]. Позитивний інституціональний ефект колективної дії від організацій недержавного сектору виникає за умови, коли у ній поєднується легітимність, моральність та відповідальність перед тими, кого вони представляють, і перед суспільством в цілому. Така постановка питання передбачає, що самі організації мають здійснювати свою діяльність як демократичні структури, тобто їх колективна дія повинна бути підконтрольною населенню та виборних органів – подавати приклад здорових суспільних цінностей.

Деформалізація правил взаємодії влади, бізнесу, громадського сектора, що спирається, за висновками А. Гараня та С. Макєєва, на технологію клієнтелізму, в Україні переживає справжній ренесанс [70, с.185–223]. За умов переважаючого впливу колективної дії негативних інституціональних утворень, про які йшлося вище, принцип максимізації прибутку суб'єктів економіки, що визначає модель ринкової поведінки, екстраполюються на сферу політики. Зникає межа у мотивах колективної дії в структурах ринкової та політичної системи. Д. Бьюкенен з цього приводу зазначає: «Індивіди у політичному процесі не можуть керуватися звичайними правилами торгівлі, оскільки споживачем суспільних благ є не окрема людина, а суспільство в цілому. Тим не менше у політиці все ж таки існує аналог вільної торгівлі. Це згода між людьми, притаманна будь-якому виду обміну. Одностайність, що досягнута учасниками колективного вибору у політиці, аналогічна добровільному обміну індивідуальними товарами на ринку». Звідси дослідник робить висновок, що необхідно реформувати політичні процедури у такий спосіб, щоб вони сприяли суспільній згоді і утворенню колективної дії [49, с.104–113].

Зважаючи на вищевикладене, ми можемо зробити висновок, що клієнтелізм є суспільним явищем, яке характерне для усіх типів суспільств, але є найбільш поширеним у суспільствах тоталітарних, авторитарних та перехідних, оскільки саме в них викривлена ціннісна ієрархія на користь матеріальних благ і на шкоду духовним цінностям, панує духовна та, як наслідок, матеріальна бідність, що породжує нерівність у досягненні та відстоюванні тих чи інших прав; відсутня професійна бюрократія та наявна політична неграмотність населення. Все це у сукупності створює умови для утворення клієнтелістських мереж. Дане явище стоїть на перешкоді прогресу колективної дії того суспільства, де воно є пануючим. Стосунки цього типу сприяють утворенню тіньових структур, перешкоджають незалежності громадян та вільному розвитку і функціонуванню громадянського суспільства. Клієнтелізм має паразитарну природу, бо зосереджується на

розподілі, а не на виробництві суспільних благ, чим здійснює руйнівний вплив на колективну дію соціальних груп, що виробляють суспільні блага; для нього властива соціальна і політична неефективність; він призводить до поширення цинізму, який знищує суспільну мораль.

5.4. Перспективи уточнення політико-економічної моделі клієнтелізму

Політика, як відомо, є однією із сфер буття людини і в сьогоденні умовах справляє чи не найважливіший, інколи доленосний вплив на життя як окремих людей, так і цілих народів. Вона нерозривно пов'язана з найглибшими основами людської цивілізації. Як відзначав ще у V ст. великий мислитель античності Аристотель, політика коріниться у природі людини як соціальної істоти, здатної повноцінно жити лише у колективі, суспільстві і «приреченою» взаємодіяти з іншими людьми. Політичні знання і культура потрібні сьогодні будь-якій людині, незалежно від її професійної приналежності, оскільки, живучи у суспільстві, вона обов'язково повинна взаємодіяти з іншими людьми і державою. Без володіння такими знаннями особистість ризикує стати розмінною монетою у політичній грі політико-економічних клієнтелістських відносин і перетворитися в об'єкт, який зазнає одностороннього впливу.

Метою цього підрозділу є охарактеризувати межі можливої раціоналізації політико-економічної моделі клієнтелістських відносин. Тому його завданнями стали: розглянути суть політичних та економічних відносин у системі суспільства; проілюструвати формування політичних відносин через економічні фактори, що призводять до встановлення політико-економічної моделі клієнтелізму.

Зважаючи на заявлену назву, можна зрозуміти, що тема є актуальною для усіх суспільствознавців. Зокрема є ряд праць, у яких вчені розглядають

взаємовідносини індивідів у політичній системі суспільства (В. Кремін, М. Михальченко, М. Попович, М. Фуко та ін.); дещо під іншим кутом зору – впливом економіки, розглядають політичну систему та її вплив на політичне буття А. Білоус, С. Гелей, М. Ніколаєва та ін. Про значення економіки у політичних взаємовідносинах наголошують у своїх працях І. Іванюк, Є. Красняков, О. Оболенський. Проте, незважаючи на таку зацікавленість дослідників взаємовідносинами у політичному бутті людини, в їхніх працях мало уваги приділено впливові економіки на взаємовідносини споживачів у політиці та суспільстві.

У розвинених демократичних державах виразниками народних групових інтересів безумовно є колективні утворення, такі як політичні партії, хоча вони у своїй діяльності залучаються підтримкою не окремої групи індивідів, що її утворює, а опираються на дію їх конгломерату. Партії акумулюють групові інтереси, більшою чи меншою мірою узгоджують їх із загальносуспільними інтересами для отримання підтримки колективної дії та в узагальненому вигляді підводять під свої платформи. Виборці в такому випадку віддають свої голоси за певну політичну партію та на підтримку колективної дії, пов'язуючи з її перемогою, а значить, зазначає М. Томенко, не втрачають своїх надій на загальне покращення становища в країні або на врахування інтересів своєї групи в державній політиці разом з інтересами низки інших груп [335, с.24–28].

У країнах, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли, інтегровані суспільні інтереси часто підмінюються вузькогруповими інтересами тих, хто об'єднався в партію. Така партія приваблює на свій бік виборців, які сподіваються на отримання особистих вигод внаслідок її перемоги. У такий спосіб виникають клієнтельні партії (кланові, олігархічні). Клієнтелістські партії – це патронажні організації, які приділяють значну увагу організаційним аспектам роботи і мають забезпечувати постійне надходження ресурсів до своїх членів і симпатиків. Поширювати свій вплив їм відносно легко, оскільки лояльність їхніх прихильників повністю

базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки. Такий підхід до клієнтелістських партій свідчить про запровадження у політиці ринкових відносин, іншими словами – формується політико-економічна модель взаємовідносин у соціально-політичній і економічній системах [453, с.39–44]. Утворення даної моделі взаємовідносин призводить до того, що вказані системи функціонуватимуть лише для забезпечення благ патронів.

Адже політичні інтереси людей передусім детерміновані їхніми економічними інтересами. Наприклад, одні будуть зацікавлені у зменшенні податків, інші – ні. Одні хочуть скоротити соціальні витрати в державному бюджеті, інші – ні. Відповідно різні соціальні групи будуть виступати з різними вимогами, програмами. Нарешті, економічні інтереси «змушують» бізнес-еліту фінансувати виборчі кампанії, безпосередньо впливати на політиків для прийняття вигідних для бізнесу рішень.

Політичні партії намагаються виборювати не відособлені суспільні інтереси, а загальну волю, що й відрізняє їх від інших політичних інститутів (наприклад, груп інтересів). Проте, коли яка-небудь партія починає претендувати на те, що тільки вона одна має право вирішувати, що саме відповідає інтересам усіх громадян, заявляє, що володіє монополією на істину чи патріотизм, це, як свідчить історія, призводить до фатальних суспільних наслідків. Певні політичні партії можуть спрямовувати свою колективну дію на підтримку окремих програм. Однак це стосується лише тих держав, де існує не одна політична партія, а декілька, що утворюють «партійну систему».

Проте навіть рівновага політичних сил у суспільстві не є панацеєю від зловживання владою. Не можна надмірно ідеалізувати політичні партії. При відсутності належних механізмів стримування та противаг, контролю з боку громадськості партії у намаганні досягти максимального суспільного впливу здатні піти надто далеко. Потрібно забувати і про застереження М. Острогорського, що й в умовах парламентської демократії не завжди вдається подолати відчуження суспільства від управління і державної влади.

Він показав, яким чином за наявності рівного виборчого права населення може витіснятися з політичного життя і стати об'єктом маніпулювання партійної еліти (кокусу) [226, с.84–85].

Продовжуючи цю тезу, варто звернутися до К. Рогожиної, яка, досліджуючи патрон-клієнтелістські відносини у Центральній Азії, ґрунтується на працях М. Вебера, який зазначає, що розвиток загального виборчого права призводить до трансформації партій як об'єднань «авторитетних людей» у «партійні машини», якими керують партійні боси. Тобто, так звані боси, які перебувають у більшості випадків у самому центрі політичних відносин щодо розподілу та перерозподілу матеріальних і нематеріальних благ, використовують колективну дію «партійної машини» у своїх власних цілях. При цьому здійснюють вдалу підміну загальних суспільних потреб та інтересів своїми, приватними. Все це призводить до встановлення диктатури, що базується на емоційності мас. «Таким чином, – пише він, – над парламентом фактично виростає плебісцитарний диктатор, який за допомогою «машини» підкорює собі маси і для котрого парламентарі становлять лише свиту» [296, с.28–32].

Особливої уваги заслуговують кланові політичні партії, які є яскравими представниками політико-економічних патрон-клієнтелістських відносин. Ці партії, легітимність яких заснована на підтримці певними клановими групами (кланами), інтереси яких вони відстоюють у політиці. Такі політичні утворення є достатньо специфічним типом політичних об'єднань, що виникають передусім в країнах з нерозвиненою чи квазідемократичною політичною системою. У цих державах боротьба за контроль над владою ведеться, зазвичай, між кланово-олігархічними групами, що зосереджують у своїх руках значні фінансові, інформаційні та адміністративні ресурси, які спрямовуються в політиці на підтримку контрольованих ними партій. Це не є партії в класичному розумінні цього терміна, зазначає М. Афанасьєв, вони швидше подібні на групи інтересів чи клієнти, бо об'єднують людей не ідеологічними чи світоглядними мотивами, а особистою вигодою

(можливістю отримання матеріальної чи іншої винагороди). Такі партії мають коротке життя і щезають разом із зникненням кланово-олігархічного об'єднання, інтереси якого захищають. Для деяких країн вони є різновидом суспільної легітимації [17].

Вищевикладене переконує нас в тому, що у боротьбі за економічне зростання та досягнення відповідних благ у політичній сфері утворюються економічні відносини, що подаються як політична діяльність. Адже в політико-економічних відносинах економіка є стимулюючим і визначальним фактором. Вона визначає напрям діяльності політичних інститутів: уряду, політичних партій, громадських організацій. Суб'єкти господарювання структуруються в різні соціальні спільності зі своїми специфічними, властивими тільки спільності інтересами, переважно економічними. За будь-якою дією – індивідуальною чи суспільно значимою – стоять інтереси. Щоб відстоювати їх в умовах плюралістичного суспільства, потрібні відповідні організаційні форми – політичні партії чи рухи, громадські організації, що виступають виразниками інтересів класів і соціальних спільностей. Не може бути політичної партії, що виражає інтереси народу. Народ – занадто абстрактне поняття. В умовах вільної економіки і найманої праці одні соціальні спільності більше, а інші менше здатні збільшувати і відстоювати свої інтереси. І хоча у відкритому суспільстві суперечності інтересів не стають антагоністичними, все-таки іноді можуть проявлятися досить гостро [453, с.39–44].

Отже, у політичній сфері утворюються патрон-клієнтелістські відносини, що характеризуються діяльністю суб'єктів політики не за покликанням, а за їх бажанням отримати можливість нелегального збагачення, використовуючи владу як знаряддя у досягненні мети. У такий спосіб з'являється новий суб'єкт політичного буття, що має вигляд політичної партії, громадського руху тощо, а насправді є клієнтелою.

Клієнтела – форма колективної дії олігархічних груп, залежності соціальної, персональної чи колективної [324]. Колективна дія таких

суб'єктів політичного буття спрямована на власне економічне збагачення. Таким чином, клієнтела, поруч з холдингами та синдикатами, виступає ще одним типом функціонування колективної дії кланово-олігархічної групи як активного суб'єкта соціально-політичної системи.

Варто зазначити, що у політичній системі окремих країн діють клани. Це фактично ще один суб'єкт політичної системи, метою якого є захист вузьких (бізнесових) чи групових фінансово-економічних інтересів. Слово «клан» у контексті аналізу політичних сил України стало поширеним у журналістських та політологічних колах відносно недавно. Деякі дослідники вживання цього терміна вважають не зовсім коректним. Проте поняття «клану» чи не найкраще характеризує колективну дію груп впливу на процес прийняття політичних рішень у країні. Клан відрізняється від партії тим, що він не має на меті політичних цілей. Від «групи тиску» клан відрізняється позірною незаангажованістю у політичному процесі. Клан активно лобіює (через своїх представників у владних структурах) такі урядові та парламентські рішення, які дозволяють на цілком законних підставах збагачуватися тим комерційним структурам, які належать до клану. Їх збагачення фінансово «підживлює» тих політиків та державних службовців, які «проштовхують» необхідні для клану рішення.

Типовим прикладом є прийняте у свій час урядове рішення про відмову від державної монополії на постачання нафти і газу в Україну і передачу цих функцій комерційним структурам. Наближені до уряду структури спромоглися не лише отримати надприбутки з цього бізнесу, але, і суттєво посилити свої «клани». Іншим прикладом є призначення кількох українських банків «відповідальними» за купівлю-продаж облігацій внутрішньої державної позики. Кошти від населення надходили саме до цих банків. І подібна діяльність є абсолютно законною (рішення ухвалено силами тих людей, які зацікавлені в функціонуванні цієї системи). Таким чином, вищевикладене свідчить, що насправді колективні дії утворень на зразок політичного клану, політичної олігархії, клієнтелістського угруповання

виступають різними типами функціонування кланово-олігархічної групи як активного суб'єкта соціально-політичної системи.

Отже, такі приклади свідчать про те, що політико-економічна модель клієнтелізму можлива за наявності таких елементів: 1) політична монополія на деяких конкретних ресурсах, безперервність якої є контингентом перемоги на виборах; 2) розрив між можливостями моніторингу кандидатів: покровителем буде той, хто має перевагу в зборі інформації про виборців; 3) величезна широта в здатності кандидатів вносити пропозиції так, щоб ефекти клієнтелістської монополії не плутати з можливим впливом деякої довільної ідеологічної відмінності між кандидатами.

Усі ці елементи створюють умови для перерозподілу існуючих благ в межах політичної системи. Патрон клієнтели, який знаходиться на вершині цих відносин в економічному плані, має дві основні сфери, які його живлять: це блага, до яких він має доступ як представник владних відносин, і блага, які він отримує від своїх клієнтів, – як правило, це економічні «винагородди». Така формалізація політико-економічних відносин дає можливість уявити, яким чином ресурси, монополізовані покровителем, мають важливе значення для існування майбутніх клієнтів.

Говорячи про політико-економічну модель клієнтелізму, достатньо пригадати соціально-економічне та політичне становлення України. Адже з самого початку проголошення незалежності нашої держави до влади потрапили здебільшого «випадкові» для державної справи люди. Це особи, які раніше перебували при владі – вони мислили «старими» принципами, що стали несумісними з новими потребами суспільства, і «нові» – які перебували в опозиції до існуючої, на той час радянської, системи. Також з'явилася ще одна верства державних чиновників, які зуміли у період так званої «Перебудови» збагатитися й, використовуючи свої економічні можливості, прийти до влади. Таким чином, утворена влада незалежної України виражала колективну дію трьох соціальних груп. Цікавим у цьому процесі формування влади є те, що навіть ті особи (а вони становили меншість), які висловлювали

ідеологічні переконання і на перше місце ставили реалізацію духовних потреб, прийшовши у владу, чітко заявили про свої економічні потреби. Це свідчить про те, що усіх представників влади об'єднало одне – захист своїх приватних інтересів і економічне збагачення та водночас – імітація і фактичний опортунізм щодо будь-яких духовних цінностей – моральних, патріотичних, релігійних тощо. Цей процес не зупинився, а навпаки набрав більших обертів, що призвело до «зрощення» політичної й економічної діяльності. Сьогодні ми можемо спостерігати, що у владі знаходяться заможні люди, які одночасно є головами наглядових рад тих чи інших підприємств. Основне завдання цих політиків полягає у забезпеченні умов нормальному функціонуванню власного бізнесу і тим, хто допомагає їм у їх бізнесі. Крім цього, ми бачимо, як зовсім молоді люди, які не мали ще часу для економічного збагачення, стають олігархами, багатіями тощо. Це не тому, що вони так активно працюють, адже, якщо дивитися на економічні доходи багатьох громадян, то складається таке враження, що народ лише відпочиває, а тому, що вони мають особисту приближеність до влади. Тобто мається на увазі, що вони чи їхні батьки, чи хтось із близьких родичів перебувають в епіцентрі розподілу та перерозподілу матеріальних благ.

Таке бачення процесу формування політичної влади підводить нас до думки, що усі рішення в країні, які не мають «економічного» підґрунтя, тобто збагачення окремих осіб, котрих можна назвати патронами, не мають права на існування, адже тоді клієнтам не буде що пропонувати. Це свідчить про те, що практично усі рішення влади є замовними й переслідують мету збагачення патронів. Проте, щоб бути впевненим у прийнятті тих чи інших рішень, патрони змушені об'єднуватися, в результаті чого утворюється меншість і більшість або провладні політичні сили і опозиція, які, заручившись підтримкою і отримавши винагороду від своїх клієнтів, діють в інтересах колективної дії клієнта і патрона. Така взаємодія патрона і клієнта розглядається як варіант взаємовигоди, де учасники цих відносин мислять лише критеріями економічного збагачення. Однак виникає проблема –

людина як суб'єкт життя і носій духовних цінностей у таких взаємовідносинах просто зникає, залишається лише той, хто може щось запропонувати (а саме – матеріальні блага). Як наслідок – люди відходять від політики, а це сприяє утворенню кланової системи та суцільної монополізації усіх сфер буття людини.

Незважаючи на існування багатопартійної системи та наявності значної кількості політичних партій, політична діяльність окремих суб'єктів нагадує колективну дію, що ґрунтується на економічній взаємовигоді. Особливо це стосується передвиборчих процесів, коли у виборчих бюлетенях з'являється чимала кількість нових, нікому невідомих політичних партій, які очолюються відомими людьми (акторами, спортсменами, науковцями). Така побудова політичних партій дає можливість залучити чималу кількість прихильників цих осіб, фанів, які своєю дією утворюють колективну дію своїх патронів. Останні, отримавши значну перемогу, можуть діяти як самостійно, так і в складі меншості чи більшості. Якщо ж вони не отримують значної перемоги, в такому випадку оголошується входження малої політичної сили до пануючої, тобто відбувається поглинання. Такий процес дає можливість пануючій політичній силі мати більш ефективну колективну дію у боротьбі за владу. Варто відзначити, що в більшості випадків суспільство орієнтується не на професіоналізм людей, а на прізвища у партійних списках та їхню зайнятість. Іде ототожнення суб'єктів політичної діяльності з їх економічним становищем.

Однією з центральних властивостей клієнтелістського режиму є той факт, що багато товарів і послуг можуть стати об'єктом утворення політичної монополії. Доступ до них регулюється політиками в офісі, що є умовою його прояву лояльності, особливо електоральної підтримки. Щоб оформити цю ідею, ми вважаємо, що контроль над покровителем безризикової діяльності дозволяє йому запропонувати виборцям контракт ексклюзивної справи. Ці контракти передбачають дві ціни кожного контингенту на рішення виборця для «урни» і для «голосування». Якщо виборець підтримує покровителя, той

буде платити одну ціну, але якщо він не робить цього – буде платити більш високу ціну. Ми припускаємо, що кожен кандидат у випадку поразки встановлює власну ціну, щоб покарати тих, хто його не підтримує.

Ця модель демонструє існування монополій. Вона характеризується тим, що коли виборець отримує вигідним їм пропозицію від кандидата (А), ніж від кандидата (Б), то вирішує голосувати за (А). Це не обов'язково, тому що прихильники будь-якого кандидата перебувають у пастці проблеми колективної дії: хоча вони віддають перевагу «своїм» кандидатам, повинні враховувати, що, якщо цей кандидат переможе, вони будуть покарані за більш високою ціною.

Політико-економічна модель клієнтелізму існує як політичний ринок, у якому патрони (клієнти) здійснюють продаж відповідних благ і цінностей. Поняття «політичний ринок» надзвичайно є поширеним у західних наукових колах. Особливостями його існування, на думку А. Акімова, виступають: об'єктивне існування політичної сфери і специфічної політичної діяльності; обмін результатами політичної діяльності; конкуренція в політичній сфері [1, с.41–50]. Зважаючи на ці особливості, ми бачимо, що конкуренція виникає лише між патронами (клієнтелами), а їх клієнти розглядаються даним суб'єктом як колективна дія, що допомагає їм у боротьбі за владу. Подібні відносини виникають і між патроном (клієнтелою) і клієнтами. Останні обирають собі того патрона (клієнтелу), який допоможе їм задовольнити свої потреби у досягненні поставленої мети. Тобто ринок діє як по вертикалі, так і по горизонталі. Проте, незважаючи на це, мета залишається сталою.

Отже, виходячи з вищевикладеного аналізу взаємодії індивідів у політичному бутті людини, можемо дійти висновку, що її апріорними є не що інше, як економічне збагачення та винагорода. Суб'єкти політичного процесу розглядаються як патрони, клієнти, які мають доступ до розподілу матеріальних і нематеріальних благ, суспільство, соціальні групи, політичні партії, рухи є їх клієнтами. У таких взаємовідносинах апріорною основою колективної дії є не що інше, як економічна вигода, яка має різні форми

вияву: від отримання дешевої, а подекуди безкоштовної робочої сили до мільйонних винагород. У зв'язку з цим утворюється політико-економічна модель наступного вигляду: патрон або клієнтела (особа, яка перебуває у політичній владі), має можливість вільного доступу до розподілу відповідних благ, переслідуючи власні економічні інтереси, іде на «компроміс» (домовляється) з клієнтом за окрему винагороду про розподіл/нерозподіл певного блага на його/не його користь. Відповідно мета патрона (клієнтела) і клієнта співпадає, у таких контекстах патрон, клієнтела отримує винагороду, а клієнт отримує/не отримує те чи інше благо. Крім цього, патрон (клієнтела) заручається колективною дією своїх клієнтів, які утворюють мережу під час наступних виборів, тобто функціонує мережа виборців. Іншими словами, апріорі колективної дії патрона (клієнтела) і клієнтів є не що інше, як вигода, що має різні форми вияву для кожного окремо взятого суб'єкта. За цих умов духовні цінності штучно і неприродно для людського суспільства підпорядковуються матеріальним благам. Таким чином, клієнтела, яка може успішно і доволі тривалий час паразитувати на здоровому тілі суспільства, перетворюючись на основу суспільних взаємин у кланово-олігархічному суспільстві (яке закономірно виникає на авторитарно-тоталітарному ґрунті, а також стає реальною загрозою у суспільствах перехідного типу), призводить до занепаду усього суспільства і дисфункцій основних соціальних інститутів. Клієнтелізм як суспільна модель по своїй суті є моделлю суспільного суїциду.

Висновки до розділу 5

Клієнтелізм постає як патологічна форма реалізації колективних дій тією мірою, якою окремі колективні дії набувають характеру таких, що збільшують свою соціальну ефективність за рахунок зниження ефективності інших колективних дій. Клієнтелізм формує практики нелегітимного,

вторинного перерозподілу соціальних відносин у системі узгодження колективних дій у суспільстві через використання наявних соціальних інститутів, причому такі практики не стільки «обходять» базові соціальні інститути, скільки руйнують їх зсередини, здійснюють їх корупцію, знекровлення.

Не меншу загрозу клієнтелі являють і для відтворення і розвитку культури здійснення колективних дій. Вони не лише зменшують ефективність таких дій, але ставлять під сумнів саму їхню легітимність як засобу успішної реалізації потреб особистостей та досягнення розвитку соціальних спільнот.

Наочні приклади згубності клієнтелізму для суспільства, соціальних інститутів, соціальних спільнот та практики колективних дій подає як історія Давнього світу, так і сучасна світова та вітчизняна історія. Проте, як сформулювали ще давні римляни «Зловживання не є аргументом проти вживання», і якщо клієнтелі є хибною версією реалізації лобістських чи подібних до них інших здорових локальних інтересів соціальних груп і спільнот, то це не є свідченням проти можливості неформальної реалізації цих інтересів у інший спосіб, ніж це пропонують клієнтелі.

РОЗДІЛ 6.

ЦІННІСНЕ РОЗМАЇТТЯ ЗАСАД КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

Людське суспільство є традиційним предметом філософського дослідження. І хоча суспільство вже давно не є традиційним, однак його підвалини сформовані саме під тисячоліть еволюційного розвитку в рамках традиційності, тобто домінування традиції, загалом соціального загального над інноваційністю, джерелом якої є індивіди. Це пояснює те, що сьогодні, як і раніше, чимало науковців звертають свою увагу на суспільство як середовище, у якому розвивається людина і відбувається як особистість, індивід. Саме суспільство постає як відносно відокремлена від природи частина, що являє собою форми життєдіяльності людей, які історичної розвиваються. З цього можна припустити, що будь-яке суспільство, у тому числі й традиційне – це люди та їхня діяльність. Іншими словами, суспільство є ні чим іншим, як процесом виробництва і відтворення людьми свого соціального життя. Проте у різні періоди таке відтворення суспільства доволі суттєво різнилося, особливо якщо порівнюватимемо суспільства традиційні та модерні [395].

З'ясування сутності соціального дозволяє нам стверджувати, що суспільство не можна зводити до співіснування великої кількості людей, адже можуть існувати суто тваринні форми колективного виживання: зграї, табуни, прайди, стада та ін. Суспільство є лише там, де спільна життєдіяльність людей виведена за межі суто біологічного, тобто пристосувального способу функціонування, де вона орієнтована у відповідності із виявленими всезагальними межами буття як людини, так і природи. Мова тут іде передусім про цінності як духовну основу колективності. Відповідно, відомі два основних типи суспільств, в залежності від їхніх базових цінностей – традиційні та модерні (сучасні) [341; 384], а між ними подекуди вирізняють перехідний тип суспільства. Організація

суспільства, і не лише вона, вказує нам на те, є воно традиційним чи модерним. І вже в залежності від цього визначатиметься колективна дія.

Вищевикладене свідчить про те, що суспільство постає формою життєдіяльності людей, яка організована на засадах соціальних норм, структур і стандартів та у відповідності з потребами людини. Все це спонукає нас до розгляду колективної дії традиційних суспільств у порівнянні з колективною дією суспільств сучасних. Саме при переході від перших до останніх і можлива поява таких соціальних патологій як клієнтелістська модель суспільства. Тому важливо простежити, як відбувається здорова зміна традиційних інституцій модерними, традиційних цінностей цінностями відкритого суспільства. Саме такі ціннісно обґрунтовані і функціонально збалансовані процеси якщо і не унеможливають, то в усякому разі суттєво редукують ризики наростання клієнтелізму у суспільних взаєминах.

6.1. Філософське осмислення колективної дії у традиційних суспільствах і суспільствах перехідного типу

6.1.1. Ціннісні особливості колективної дії у традиційних суспільствах

Суспільство, як щось самодостатнє і що розвивається само собою як поняття, з'явилося в Нові часи, в кінці XVIII – на початку XIX ст. Для Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо – це результат дії окремих людей, який повертається в суспільство у вигляді відчуженої дії. Для Вольтера і Гельвеція – це сума ізольованих індивідів, свідомість і пристрасті яких – головна рушійна сила розвитку. Але загалом для XIX ст. характерне синтезування знань про суспільство, яке вивчалось попередниками в різних своїх проявах.

На сучасному етапі загальні питання відношення людини і суспільства зустрічаються у працях І. Андреєва [3], Д. Белла [29], Б. Дорофєєва [109], В. Кучевського [163], Г. Почепцова [282], Я. Яскевича [401] та ін.

Серед вітчизняних дослідників вивченням даної проблеми займалися В. Андрущенко, Л. Губерський, С. Кримський та М. Михальченко, які у своїх колективних працях «Культура, ідеологія, особистість» [105] та «Соціальна філософія: історія, теорія, методологія» [7] розглядають традицію як «згусток соціального досвіду» і пропонують функціональну модель поняття «традиція». М. Попович, розглядаючи традиційне суспільство, розкрив роль обрядів та звичаїв у цьому суспільстві [279].

Такий інтерес науки до цієї проблематики однозначно свідчить про наукову перспективність і практичну значимість проблеми. Однак, незважаючи на такий інтерес до традиційного суспільства, поза увагою дослідників залишилися питання, пов'язані з діяльністю соціальних утворень таких суспільств, зокрема колективною дією та її особливістю.

Саме актуальність проблеми зумовлює мету цього підрозділу: розкрити особливості колективної дії у традиційних суспільствах.

Відповідно до мети формулюються наступні завдання: з'ясувати суть поняття «традиційне суспільство» і показати колективну дію соціальних утворень таких суспільств.

Під суспільством, зазначає В. Камаралі, розуміється певна сукупність, об'єднання або коло людей, що мають однакове положення чи походження, або мету й інтереси [137, с.20–26]. Більш широке розуміння суспільства подав Е. Дюркгейм. На його думку, суспільство – це не просто упорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за своє самозбереження з різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерело і вмістилище усіх цінностей». Це своєрідне божество, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є

доброто, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, своєю інтелектуальною і моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моральних вірувань, вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Проте з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як в індивідах і завдяки індивідам. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть відчуватися і сприйматися окремими індивідами, суспільство загине, – підкреслює дослідник [112].

Отже, далі мова ітиме про з'ясування суті поняття «традиційне суспільство». Це поняття вимагає вкрай обережного застосування через свою надмірну абстрактність. В ньому міститься надто широке узагальнення різноманітних, глибоко відмінних між собою суспільних форм. У цьому сенсі воно нагадує поняття Сходу, яким охоплюються і зводяться до вельми сумнівної єдності цивілізації, присутньо різні як в історичному, так і культурному плані. «Традиційне» у соціально-філософському дискурсі зазвичай вживається як синонім «домодерного». І лише в цьому вузькому застосуванні воно набуває певного теоретичного виправдання. Адже модерні перетворення суспільства дійсно створюють принципово нову ситуацію людського існування, радикально відмінну від усіх історичних попередників.

«Традиційним» суспільствам, хоч би як вони не відрізнялися між собою, властиве органічне відтворення людини. Людина, конкретний людський індивід завжди був і залишається предметом всебічної суспільної дії. Бо, зрештою, саме в конкретному індивіді суспільство отримує своє продовження, має засновок власного розвитку і єдину живу силу, яка підтримує його існування. Проте, сказане не означає, по-перше, що суспільство завжди формує індивіда як особистість, а по-друге, його дія є усвідомленою практикою. Традиція має на увазі не конкретну особу, а спосіб існування. Її цікавить не окремий індивід, а рід людський, і навіть не сам по собі, а вписаний у певний порядок світоустрою. Будь-який елемент світоустрою підпорядкований йому як цілому і лише в цій цілісності та її

взаємозв'язках отримує свій особливий сенс. Людина не є винятком з цього загального правила.

Силою традиції кожен отримує наперед визначену матрицю свого існування та діяльності. Образно кажучи, традиція визначає не тільки спосіб дії, а й її смисловий горизонт – її підвалини та перспективи. В результаті маємо світ, в якому працюють розмаїті і потужні культурні механізми відтворення та формування людини, але вони існують в режимі онтологічних самоочевидностей. Вони постають невід'ємними від індивіда, єдино можливими формами його буття.

У певному відношенні суспільство існує як надлюдська сила. Це пояснюється проявом принципу, який академік М. Моїсеєв назвав «ефектом складання», тобто безліч діючих індивідів – різноманітних за своїми властивостями породжують у своїй взаємодії принципово новий якісний стан сумісної буттєвості, яка не може бути зведена до суми багатоманітних індивідних дій: їх багаточисленна кількість переростає в суттєво нову якість – життєдіяльності суспільства [205, с.11–13].

У традиційному суспільстві діяльність також обумовлена приматом належного, а не лише безпосередньо даного. Однак «належне» тут – це те, що усталилося часом: форми життя, виправдані тривалим існуванням. Не випадково посилення на давність певного артефакту чи сенсу в системі традиційної свідомості є першим аргументом на користь його достеменності і достовірності. Водночас в легітимуючому механізмі традиції має силу не голий час, не абстрактна тривалість існування. Належне завжди в основі своїй передбачає посилення на ідеальний порядок, який надає значенню та вимозі безумовний характер. Онтологічна достовірність ототожнюється з незмінністю. Достоту має буття те, що незмінно і зрештою вічно перебуває. За відомим визначенням Аристотеля, «ми називаємо природою кожного об'єкта ... той його стан, що утворюється при завершенні його розвитку» [14]. Якщо буття не випадкове, а має певний сенс, то завершення розвитку є телеологічно наперед даним: те, що історично маємо «наприкінці», сутнісно

покладене «від початку». Час тут не стільки створює, скільки виявляє та порівнює.

Отже, традиційне суспільство – суспільство, яке регулюється традицією. Традиція, на думку Е. Маркаряна, – це виражений в соціально організованих стереотипах груповий досвід, який шляхом просторово-часової трансмісії акумулюється і відтворюється в різних людських колективах [192].

Постає запитання: якою може бути колективна дія у суспільствах даного типу?

Збереження традицій у суспільстві є більш високою цінністю, ніж розвиток. І тому стає зрозумілим, що колективна дія у таких суспільствах «живе» завдяки традиції і спрямована на її підтримку. Таке бачення колективної дії у традиційному суспільстві є не випадковим, оскільки «традиції складаються не самі собою; їх створюють, заперечують, змінюють люди», зауважує А. Токвіль [334, с.14–15]. З цього стає зрозумілим, що традиція не виступає «табу», вона є процесом реконструкції або інтерпретації минулого, «уявне минуле». «Історична пам'ять, згідно з парадоксальним твердженням Р. Нора, – завжди теперішнє» [448, с.289].

Суспільний уклад у такому суспільстві характеризується жорсткою становою ієрархією, існуванням стійких соціальних спільнот (особливо в країнах Сходу), особливим способом регуляції життя суспільства, заснованому на традиціях, звичаях. Ця організація суспільства прагне зберегти в незмінному вигляді соціокультурні підвалини життя. Варто зауважити, що до традиційних суспільств належать аграрні суспільства. Для них характерними є традиційна економіка, переважання аграрного укладу, стабільність структури, станова організація, низька мобільність, висока смертність, низька очікуваність тривалості життя.

Відомо, що людина традиційного суспільства сприймає світ і заведений порядок життя як щось холистичне, нерозривно-цілісне, священне і не підлягає зміні. Місце людини у такому суспільстві та її статус визначаються

традицією і соціальним походженням. Таке жорстке відведення місця людини у суспільстві засвідчує, з синергетичної точки зору, лінійність, непохитність і чітку визначеність колективної дії.

Людина, на думку Б. Капустіна, внаслідок випадковості свого народження, потрапивши в певне соціальне середовище, засвоює традицію як певну природну даність без певних зусиль. Традиція для неї є вмістилищем усіх накопичених знань, життєвого досвіду, звичаїв групи, які можна зберегти у часі і передати наступним поколінням. З цього виникає уявлення про природну приналежність носія традиції до спільноти «ми». Оскільки традиція формується незалежно від нашого розуміння, «вона спонукає нас до чогось попри нашу волю. І вже тому є насильством. Але на цій її примусовій силі тримається будь-який суспільний порядок. Порядок як певна субординація ролей, повноважень, функцій» [141, с.44–53].

Стосунки і зв'язки у традиційному суспільстві були пронизані особистою відданістю і залежністю, а це в свою чергу сприяло планомірності і впорядкованості колективної дії.

У цьому контексті доцільно зазначити, що у суспільстві такого типу переважають колективістські установки, що породжують колективну дію соціальних груп та інститутів, індивідуалізм не вітається, оскільки свобода індивідуальних дій може призводити до порушення заведеного порядку, перевіреного часом. В цілому для традиційних суспільств характерне переважання колективних інтересів над приватними, в тому числі примат інтересів наявних ієрархічних структур. Цінується не стільки індивідуальна дієздатність, скільки те місце в ієрархії, яке займає людина.

Вищенаведене підводить нас до думки, що суспільства, у яких нівелюється індивідуалізм, характеризуються повільністю розвитку або екзистенційною дрімотою. І це справді так, адже усі зусилля неодмінно вигинаються в коло, обертаються повторенням, відсутні різкі зрушення і радикальні поштовхи. Тобто колективна дія у такому суспільстві

оберігається, освячується, але і жорстко детеремінується традицією, яка нав'язується індивідові через соціальну групу чи інше соціальне утворення.

З цього стає зрозумілим, що колективна дія у таких суспільствах розглядається як результат діяльності тої чи іншої соціальної групи, спільноти. Таке бачення колективної дії традиційного суспільства зумовлене тим, що суб'єктом дій у даному випадку виступає не окрема людина, індивід, а їх сукупність – соціальна група, рух, колектив тощо. В одному відношенні така сукупність є механічною: індивід, який вибуває, легко заміщується іншим – така заміна відбувається без відчутних втрат для цілого. А в іншому – органічна: несамостійні, часткові індивіди зливаються в єдине ціле, і тільки його існування вважається по-справжньому значущим для колективної дії. У цьому контексті варто погодитися з думкою О. Удода і М. Юрія, які зазначають, що таке органічне об'єднання індивідів неможливе без внутрішньої потреби людини. Все це спонукає нас до думки, що дію таких утворень ми можемо назвати колективною дією органічних утворень. В останніх індивід представляє частковість, але поза ними він – ніщо або щось безхарактерне і безвольне [342, с.269–275].

Отже, говорячи про традиційне суспільство, варто відзначити, що вони, як правило, авторитарні і не плюралістичні. Авторитаризм необхідний, зокрема, для припинення спроб недотримання традицій або їх зміни.

У традиційному суспільстві, ми вважаємо, у більшості випадків, переважають відносини перерозподілу результатів колективної дії, а не ринкового обміну, а елементи ринкової економіки жорстко регулюються. Це пов'язано з тим, що вільні ринкові відносини підвищують соціальну мобільність і змінюють соціальну структуру суспільства (зокрема, руйнують становість); система перерозподілу може регулюватися традицією, а ринкові ціни – ні; примусовий перерозподіл перешкоджає «несанкціонованому» збагаченню/збідненню як окремих людей, так і станів. Переслідування економічної вигоди в традиційному суспільстві найчастіше морально засуджується, протиставляється безкорисливій допомозі [254, с.186–188].

Традиційні суспільства за своєю природою є суспільствами закритого типу. Це дає підставу стверджувати, що колективна дія у них розподіляється між індивідами даного суспільства і не потребує стороннього залучення соціального ресурсу. Ця ситуація свідчить про те, що колективна дія у них протікає рівномірно, а дія індивіда як часткового суб'єкта колективної дії чітко визначена. На підтвердження такої позиції наведемо бачення О. Удода і М. Юрія, які зазначають, що у таких суспільствах відсутня соціальна мобільність – найяскравіша форма традиційної закритості суспільства. Людина в такому суспільстві не має змоги активно переміщуватися в межах соціальної структури, що склалася, підніматися щаблями соціальної драбини, змінювати (підвищувати) свій соціальний статус, рости залежно від особистих успіхів і досягнень [342, с.269–275]. Крім цього, людина в таких умовах перетворюється на «ресурс», на «гвинтик», на «матеріал».

Про колективну дію таких суспільств та буття людей у них наголошує і Н. Петрук: у традиційному суспільстві більшість людей все життя живе в локальному співтоваристві (наприклад селі), зв'язку з «великим суспільством» досить слабкі. При цьому родинні зв'язки, навпаки, дуже сильні. Такі взаємовідносини дають підстави стверджувати, що колективна дія цього суспільства є стабільною, чітко визначеною і регламентується й контролюється авторитетом окремої особи. Про це свідчить і світогляд такого суспільства, що обумовлений традицією і авторитетом [238, с.13–25].

Варто зауважити, що коли ми аналізуємо діяльність будь-якого суб'єкта, а в такому випадку говорячи про колективну дію, суб'єктами якої є соціальні групи, рухи, колективи тощо – ми повинні говорити і про відповідальність. У традиційних суспільствах за результати колективної діяльності відповідають колективні суб'єкти. Прикладом цього є висновок Н. Петрук, яка зазначає, що суб'єктом і творцем колективної відповідальності має бути спільнота у вигляді різноманітних зібрань, конференцій, з'їздів [238, с.13–25].

З наведеного стає зрозумілим, що у традиційних суспільствах за результати колективної дії відповідальність повинні нести колективні суб'єкти: соціальні групи, інститути, рухи, колективи тощо [257, с.442–446].

Підсумовуючи, слід підкреслити, що традиційне суспільство ґрунтується на традиціях. Традиція є феноменом суспільної реальності і орієнтована на усвідомлення людини у світі і міра його відповідальності в історичному прaxisі. Крім того, традиційні суспільства у діяльнісному відношенні характеризуються колективною дією відповідних суб'єктів. У суспільствах цього типу індивідуалізм не визнається, а людина розглядається як частинка цілого, виступає «гвинтиком», і «ресурсом» соціальної машини. Колективна дія у таких суспільствах є чітко спланованою, планомірною, лінійною, не допускає стороннього соціального ресурсу. Зв'язки у цих суспільствах існують в межах певної спільноти, у більшості випадків мають локальний характер, відносини, що виникають з іншими колективними суб'єктами є слабкими і хиткими. Саме цим пояснюється небажаність залучення «іншого» соціального ресурсу до реалізації колективної дії.

6.1.2. Колективна дія громадянського суспільства у процесах суспільної модернізації

Вивчення проблем, породжених розвитком громадянського суспільства в Україні, дослідники різних галузей знань вважають актуальним і присвячують їм чималу кількість розвідок. Проте мало уваги звертається на такий важливий теоретичний аспект, як колективна дія громадянського суспільства в трансформаційно-модернізаційних умовах. Адже важливо пояснити, чому громадяни за певних обставин об'єднуються і діють як єдиний соціальний організм вищого щабля розвитку – колектив, тобто їхнім процесом є колективна дія громадянського суспільства.

Розгляд цієї проблеми розпочали Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, – які розглядали дію громадянського суспільства як інструмент, що застосовують там, де вигідно. В сучасних умовах до проблем, пов'язаних з колективною дією, звертається невелика кількість вітчизняних дослідників: В. Андрущенко, М. Бойченко, М. Михальченко, Н. Петрук. Однак навіть ці дослідники, розглядаючи особливості перехідних процесів у постсоціалістичних країнах, не звертають увагу на колективну дію громадянського суспільства в цілому, а апелюють лише до дії окремих суб'єктів, які входять до його складу.

Водночас, європейські теоретики активно аналізують проблематику становлення колективної ідентичності у модерних суспільствах. Серед наших сучасників можна назвати праці Ю. Габермаса [62–67], П. Рікера [291–292; 294–295] та А. Гоннета [427]. Так, Ю. Габермас розрізняв види ідентичності під кутом зору розвитку моральної свідомості – на доконвенційній (міжособистісні моральні цінності), конвенційній (групові моральні цінності) та постконвенційній (універсальні, загальнолюдські моральні цінності) стадіях – і зауважував: «...модерні суспільства змушені формувати колективну ідентичність, яка значною мірою має узгоджуватися з універсалістськими структурами Я» [63, с.25]. П. Рікер і А. Гоннет уточнюють механізми набуття колективної ідентичності у модерних суспільствах, апелюючи до процедур визнання.

Метою цього підрозділу є продемонструвати зміну колективної дії громадянського суспільства зі змінною соціальною системою суспільства. Відповідно його завданнями стало: розкрити суть громадянського суспільства у радянській системі, показати залежність колективної дії громадянського суспільства від зміни соціальної системи суспільства.

Апелюючи до праць Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, Ю. Габермаса, П. Рікера та багатьох інших науковців-філософів у царині діяльності громадянського суспільства, можна побачити, як вони намагалися знайти єдину основу розмаїття дій та взаємодій людей у суспільстві. Усі

напрацювання свідчать, що науковці не лише описували й пояснювали громадянські дії, проте, й переконували суспільство у доцільності колективної дії громадянського суспільства на перехідному етапі.

Їхні напрацювання є актуальними для сучасних посткомуністичних країн, у яких відбувся перехід від однієї системи – комуністичної до іншої – демократичної (такий процес суспільної трансформації відбувається протягом тривалого періоду). Більше того, соціальні трансформації охопили весь індустріальний соціальний світ. Разом із тим й досі залишаються невизначеними відповіді на питання стосовно сутнісних рис цього процесу, характеру й спрямованості структурування соціальних сил, адекватності теоретичних підходів, застосованих для його визначення.

Для кращого висвітлення цієї проблеми, на наш погляд, доцільно звернутися до нелінійності колективної дії, а також діяльнісно-структурної природи суспільства, що перебуває у процесі постійного становлення. Одним із важливих виявів кооперативних утворень є громадянське суспільство, колективна дія якого впливає на онтологічну суть людини.

Отже, колективна дія громадянського суспільства є важливим соціальним компонентом у суспільствах перехідного типу. Це невипадково, адже громадянське суспільство є тим соціальним інститутом, який реагує на суспільну дестабілізацію, що виникає у суспільстві між вищими та нижчими класами, а також на вплив з боку влади.

Будь-яка нестабільність у суспільстві проявляється у перехідний період. Такі періоди, на думку Ф. Канак і В. Лобас, можна назвати перехідною епохою [140, с.71–85]. Вислів є надзвичайно влучним, адже у зміст цього поняття входить розпад старої та становлення нової системи цінностей, їх трансформація.

Перехідні епохи – важке випробування для народів і окремої людини. Ці епохи, на думку дослідників, відкривають широкі можливості підняття на вершину всесвітнього поступу й вони ж несуть загрозу падіння на ще нижчий рівень організації суспільства [253, с.238–240]. У такий час зв'язки між

ланкам суспільного життя входять у стан нестійкості, а самі ці ланки стають невизначеними й плінними, що послаблює їх колективну дію. У цій ситуації елементи розбалансованої системи суспільного життя однаково готові як до подальшої трансформації, так і до повернення на своє місце в старій системі.

Зважаючи на таку невизначеність суспільства, особистість на підсвідомому рівні ідентифікує себе з тим чи іншим суспільством, а точніше не з суспільством, а з колективами, що утворюють його. При цьому варто зауважити, що колективна ідентичність ще більшою мірою ніж особиста має суперечливий характер. Про це свідчить вже той факт, що для опису потрібно кілька незалежних один від одного критеріїв. Застосування цього поняття, на думку Л. Колаковського, є правомірним, незважаючи на те, що як індивідуальні, так і колективні буття є ідентичними тільки «більшою чи меншою мірою» [151, с.104]. Їхня ідентичність з цієї причини не є більш підозрілою, ніж ідентичність фізичних об'єктів. Це видно на прикладі таких організмів, як етнічні спільноти чи нації.

У цій ситуації колективна дія громадянського суспільства є важливою складовою трансформаційного процесу, якого зазнає держава, адже вона вказує представникам влади на ті чи інші проблеми, що виникають у суспільстві, й в такий спосіб вказує напрям, у якому має рухатися держава.

Також доцільно відзначити, що наявність громадянського суспільства як соціального інституту не дає підстав вважати, що держава рухається демократичним шляхом. Так, у радянській системі існувало громадянське суспільство, яке, на наш погляд, було надто заідеологізоване, а його колективна дія контролювалася державою і розвивалася за лінійним принципом. Крім цього, мета громадянського суспільства, а вона у даному випадку є першопричиною колективної дії, співпадає з метою держави, можна навіть сказати, що мета громадянського суспільства і держави ототожнюється. Цей стан є неприпустимим, оскільки держава, використовуючи різні механізми впливу і в тому числі громадянське суспільство як соціальний інститут, робить з людини «гвинтика».

Виникає запитання, а чи могла людина відмовитися бути «гвинтиком»? Відповідь – ні, оскільки тоді людині довелося б вийти за межі тогочасного соціуму, а цього не може бути. Саме через це людина як соціальна істота змушена вступати у різні взаємостосунки з подібними собі суб'єктами. Адже відомо, що відколи існує людство, людина відбувається у дії.

Вихід людинності посткомуністичних країн із запрограмованого в стихійне, а точніше – нелінійне буття наражається на потужний спротив радянсько-комуністичних орієнтацій масової свідомості та стереотипів соціально-політичного мислення. Її кожний крок до нового доводиться робити, водночас демонтуючи й розхитуючи зазначені орієнтації та стереотипи.

Ситуація, про яку йдеться, має відношення до громадянського суспільства, а саме – до його колективної дії. Адже те громадянське суспільство, що існувало в радянській системі, було надзвичайно заангажоване і заідеологізоване. Ця штучно утворена ситуація не визначала межі між державою і громадянським суспільством, можна навіть припустити, що такої межі просто не існувало.

Для цього достатньо пригадати ті соціально-політичні утворення, що існували в радянській системі і з якими ототожнюється громадянське суспільство – комсомольські, піонерські організації, спортивні та різні молодіжні об'єднання при заводах, фабриках тощо. Всі вони виражали інтереси не суспільства, а держави, що є свідченням відсутності межі між цими двома інститутами. Крім цього, колективна дія такого громадянського суспільства чітко визначена і є контрольованою й направлена у те русло, яке визначає держава. Тобто колективна дія громадянського суспільства радянського типу розгортається за лінійним принципом, що полегшує її контроль і робить передбачуваною.

В такому випадку держава є тією силою, яка, реалізуючи свої владні повноваження і застосовуючи властиві їй механізми, підпорядковує колективну дію громадянського суспільства загальнодержавним, а

здебільшого партикулярно-бюрократичним інтересам. Такими механізмами, на думку Г. Горак і Г. Фініна, є не лише гроші і влада, а можуть бути закони, примус, ідеологічний та політичний пресинг, інформаційне маніпулювання тощо [82, с.62–73]. Фактично виникає явище, назване Д. Гільдебрантом «ідологізацією» держави, яка вбачає у колективній дії громадянського суспільства лише засіб для її підтримки.

У такій ситуації людські дії є контрольовані і керовані державою через громадянське суспільство, тобто між громадянським суспільством і державою відсутня демаркаційна лінія.

З цього приводу Д. Лейн говорить, що громадянське суспільство створене «згори», як це було у радянський період розвитку суспільства, підтримане в посткомуністичну добу, головним чином Заходом, було відносно невдалим, і характерним для колективної дії громадянського суспільства організації, які не мали іноземної донорської підтримки, залишилися несталими. Науковці у сфері транзитології вважають, що асоціації громадянського суспільства є за своєю сутністю опорами стабільного демократичного суспільства. Своїм внеском вони забезпечують легітимність демократичним процесам [170, с.14–31].

Звільнення суспільства від тоталітаризму та десятилітніх поневірянь відкриває нові можливості для колективної дії громадянського суспільства. Адже за нових обставин людина є вільною у виборі соціальних об'єднань, досягнення поставленої мети тощо. Тобто сучасне громадянське суспільство, у разі його реального існування, зазначають Г. Горак, Г. Фінін, характеризується тим, що будь-який його громадянин відчуває себе вільним і може здійснювати вільні вчинки. При цьому він має бути впевнений, що сказане ним вільне слово буде почуто, а продуманий позитивний вчинок буде сприйнятий і гідно оцінений державними інституціями і соціальним докільлям [82, с.62–73].

Зважаючи на реальну ситуацію, що утворилася в нашій країні, можна було б апелювати до діяльності політичних партій та громадських об'єднань.

Однак політичні партії, що були у посткомуністичних країнах, виявилися нестабільними і їхня колективна дія слабкою. Це свідчить про те, що політичні партії завжди мали малий рівень підтримки. Крім цього, у них постійно змінювався електоральний склад, що ще більше послаблювало дію політичної партії у перехідний період суспільства. Така слабкість супроводжувалася масовими протестними рухами, колективна дія яких також виявилася слабкою. Все це призвело до того, що ні колективна дія політичних партій, ні громадянського суспільства не змогли протистояти тому впливові, який здійснили міжнародні і світові організації.

У цьому контексті колективна дія громадянського суспільства капіталістичної Європи і такого самого суспільства постсоціалістичних країн значно відрізняються. Колективна дія громадянського суспільства капіталістичних країн відзначається автономією проміжних, тобто належних до середніх верств груп від сфери дії держави, а також нелінійністю у своїй діяльності. Його (громадянське суспільство), на думку Д. Лейна, утворюють два основні компоненти. По-перше, економічні асоціації, що формуються групами власників приватних актів, використовуваних для отримання прибутку реалізованих через ринок, за яким стоїть клас буржуазії. Другою складовою є соціальні та політичні асоціації, в тому числі політичні партії та неурядові організації. В першій, економічній царині можна відшукати рушійні сили та головне джерело підтримки капіталізму, яке впливає з приватної власності на капітал. Друга царина є простором, в якому відповідні асоціації можуть розбудовуватися та протистояти державі як легітимній формі влади. У світовому масштабі події розгорталися в напрямі інтернаціоналізації громадянського суспільства, коли економічні інститути глобалізуються, що послаблює керівну роль держав на користь міжнародних органів, таких як МВФ і міжнародні глобальні компанії [170, с.14–31].

З цього можна зробити припущення, що колективна дія громадянського суспільства має бути направленою не лише на державу, як основного суб'єкта політичної системи, а на ті міжнародні організації, які через різні

економічні механізми зуміли підпорядкувати своєму впливові постсоціалістичні держави.

Проте, у цьому напрямі у більшості постсоціалістичних країн виникають труднощі. Адже колективна дія громадянського суспільства є лінійною, керованою державою, яка, не зумівши провести ряд соціально-політичних та економічних реформ, потрапила в залежність до міжнародних організацій. І сьогодні ми є свідками того, що в період утворення нових форм колективної дії громадянського суспільства, держави ставали заручниками міжнародних, світових організацій. Тобто відбувалося два паралельних процеси, що призвели до залежності національних держав від міжнародних організацій і до слабкості колективної дії громадянського суспільства.

Слабкість колективної дії громадянського суспільства зумовлена тим, що в постсоціалістичних країнах наявна слабка економіка і нерозвинена свідомо-мисляча еліта. Крім того, колективна дія зазнає впливу перехідного суспільства. Стосовно цього Д. Лейн відзначає, що характерною рисою перехідних суспільств завжди була хиткість проміжних груп – як напередодні доби державного соціалізму, так і по завершенні [170, с.14–31]. Тобто для здійснення економічної та політичної координації не були потрібні демократичні інститути, а для вираження інтересів – створення партій, оскільки координація здійснювалася в межах державного апарату. Більшості посткомуністичних країн значною мірою бракувало спонукальної енергії буржуазії та сильних «неурядових організацій, що об'єднують людей заради спільної справи ... організацій, що дають громадянам можливість брати участь у муніципальному та місцевому житті.

Варто відзначити, що від Конфуція, який першим сформулював правило «золотої середини» («Кожен повинен ставитися до інших так, як він хоче, щоб ставилися до нього»), і до І. Канта з його категоричним імперативом це правило філософи вважали основою життєдіяльності суспільства, раціональної взаємодії людей – тобто основою громадянського суспільства. Однак, на думку Дж. Локка, це «найнепохитніше правило і

основу будь-яких громадських чеснот» все ж «потрібно довести до усвідомлення людиною, яка його не знає» [175, с.18].

Тобто громадянське суспільство є тією соціальною сферою, у якій людина зможе розкритися, спрямувати свої сили і дію у відповідне русло. У зв'язку з цим західні уряди велику увагу приділяли колективній дії громадянського суспільства. При цьому вони керувалися тим, що сильне громадянське суспільство має забезпечувати нормальне функціонування особистості і політичну стабільність [248, с.528–532]. Хоча насправді існує позитивна кореляція між колективною дією громадянського суспільства та «стабільною демократією», асоціація систем громадянського суспільства може бути підґрунтям колективної дії соціальних рухів протесту і слугувати для мобілізації опозиції [432].

Політичну діяльність, що склалася в нашій країні, можна порівняти з діяльністю фермерів. Так, Д. Юм, говорячи про фермерів, зазначав: «Ваше жито достигло сьогодні, а має бути готове завтра; нам обом вигідно, щоб я працював з вами сьогодні, а ви допомогли мені завтра. Але я не симпатизую вам і знаю, що ви теж мало симпатизуєте мені. Тому я не візьму на себе зайвої роботи заради вас, бо якби і став вам допомагати, то не діждався б послуги у відповідь, не діждався б вдячності. Отже, ми працюємо поодиночці, а погода тим часом змінюється, і ми обидва втрачаємо врожай» [398, с.201].

Розробка дилеми колективної дії в наші дні вилилася у створення теорії ігор, яка пропонує, наприклад, і розв'язання фермерської дилеми. А що, коли ситуація, про яку йдеться у Д. Юма, повторюватиметься? І обидва фермери знають, що цього не уникнути? Тоді, якщо вони дбають про майбутнє і розуміють, що можуть зазнати збитків через відмову сусіда (чи сусідів) від співпраці, то змушені будуть вирішити відповідати послугою на послугу. Отже, працюватимуть для іншого заради особистої вигоди, з егоїстичних міркувань.

Таким чином, колективні дії можуть базуватися на егоїзмі, проте не на егоїзмові особливої природи, егоїзмові далекоглядному, який враховує

непрямі і віддалені наслідки наших дій. Адже людина не керується недалекоглядним егоїзмом, розуміє взаємозалежність, у якій перебуває з іншими. «В громадянському суспільстві кожен для себе – мета, все інше для нього – ніщо ... але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своєї мети у повному її обсязі» [75, с.228]. Таку логіку на економічному ґрунті в численних варіаціях демонструє Е. Остром у своїй праці, присвяченій удосконаленню керування спільними ресурсами [227].

Як бачимо, фермери у дилемі Д. Юма укладають угоду. І хоча виконання взятих за нею зобов'язань не є одномоментними, той, хто вже виконав частину своїх зобов'язань за угодою, впевнений у своєму партнерові, оскільки йому вигідно дотримуватися взятих зобов'язань, щоб у майбутньому знову скористатися перевагами взаємодії. Для Ж.-Ж. Руссо в цьому полягає різниця між природним та громадянським станом: «Людина в природному стані рахувалася тільки з самою собою, а в громадянському стані змушена діяти згідно з іншими принципами і радітися зі своїм розумом раніше, ніж прислухатися до своїх прагнень» [301, с.195–322].

З цього можна зробити висновок, що дилемами колективної взаємодії просякнуте все життя суспільства – від черги на автобус та процесу купівлі-продажу, який здійснюють двоє людей, до участі у профспілках і різних суспільно-політичних та економічних акціях. І тут постає проблема: наші фермери живуть поряд, їх небагато, вони знають один одного і знають все. Тобто володіють інформацією стосовного того, варта конкретна людина довіри чи ні. До того ж опиняються в ситуаціях, які повторюються. І це забезпечує їх співпрацю. На рівні малої групи, тобто такої суспільної одиниці, де кожен з членів володіє про інших «інформацією першої руки» (термін Дж. Хоманса), протягом багатьох тисячоліть людське суспільство виявляло здатність до узгоджених, спільних дій. Такі дії називаються колективними.

Отже, колективна дія громадянського суспільства – це результат взаємодії різних недержавних суб'єктів, які відіграють важливу роль у

перехідний період розвитку суспільства. Колективна дія, так саме як і соціальні інститути, зазнають різновекторних змін у перехідний період. Прикладом цього є дія громадянського суспільства у радянській та пострадянській періоди. У радянській період колективна дія була чітко визначена і контрольована державою, а зі зміною напрямку розвитку суспільства, коли відбувся перехід від тоталітарної системи до демократичної – змінилися і форми колективної дії, які сьогодні представлені у мітингах, демонстраціях, страйках тощо. Крім цього, вони не носять лінійного характеру, а значить є тим сигналізатором, що вказує державі на великі проблеми, які потрібно вирішувати. Саме про такі аспекти колективної дії йдеться в одній із наших праць [248, с.528–532].

Такий розгляд, безумовно, не вичерпує усіх питань, пов'язаних із колективною дією громадянського суспільства, він лише спонукає до вирішення важливих проблем стосовно колективної дії у перехідних суспільствах.

6.2. Принцип гуманізму у колективній дії

Актуальність даної теми полягає в тому, що сучасне суспільство аж ніяк не є сталим, воно постійно перебуває у русі, що має неабиякий вплив на його структуру, яка зазнає трансформаційних, модернізаційних та інших змін. Відповідних процесів зазнає і колективна дія його соціальних елементів. Це створює потребу в ретельному аналізі та дослідженні колективної дії соціальної структури, що дозволить визначити тенденції її подальшого розвитку, науково обґрунтувати та систематизувати зміни, що поступово або раптово відбуваються. Вивчення цієї проблеми дозволить зробити висновки стосовно розвитку соціальних процесів, передбачити позитивні та негативні наслідки колективної дії елементів соціальної структури, встановити місце гуманізму і толерантності у їх взаємодії.

Отже, зважаючи на вищевикладене, метою підрозділу є з'ясування місця гуманізму у системі взаємовідносин елементів соціальної структури суспільства. Завданнями тоді буде: розкрити суть суспільства та його соціальної структури; показати місце гуманізму і толерантності у взаємовідносинах елементів соціальної структури в загальній системі суспільства.

Питанням вивчення соціальної структури суспільства приділяли велику увагу філософи різних часів і поколінь. Так, вже в період розвитку античної філософії давньогрецький філософ Платон виділяв в соціальній структурі суспільства наступні стани: філософи, які керують державою, воїни, які охороняють його від ворогів, і працівники (селяни і ремісники, яких підтримує держава матеріально).

У європейській філософії XVII-XVIII століття вивченню проблем соціальної структури суспільства багато уваги приділяли такі філософи, як Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Фур'є та ін. Німецький філософ Г. В. Ф. Гегель у своїх працях, перш за все у «Філософії права», розгорнув глибоку і всебічну картину соціальних відносин, яка була потім всебічно розвинена у працях К. Маркса і Ф. Енгельса.

Проблеми, пов'язані з вивченням соціальної структури суспільства та взаємодії соціальних елементів у соціальній системі суспільства, знайшли своє відображення у працях як радянських, так і зарубіжних філософів XX століття, причому необхідно відзначити, що підхід до багатьох сторін цієї проблеми як у минулому, так і в даний час залишається різним: для діалектико-матеріалістичного розуміння історії особливо характерно те, що в якості основи соціальної структури суспільства розглядається розвиток матеріального виробництва і ті відмінності, які пов'язані з матеріальними сторонами життя людей.

Такий підхід до вивчення цієї проблеми свідчить про наступне: в сучасній соціальній філософії питання соціальної структури є актуальними і до кінця не вивченими. Також поза увагою залишаються окремі питання, що

пов'язанні із взаємодією соціальних елементів у соціальній структурі суспільства.

У цьому контексті варто звернути увагу на таке явище як гуманізм. Питанням взаємовідносин, що ґрунтуються на гуманістичних засадах, займалися вчені-філософи В. Барулін, Ю. Волков, Г. Гівішвілі, В. Гінзбург, В. Жукоцький, В. Кувакін, І. Фролов, Г. Шевелев. Теоретичною основою гуманізму Західної Європи є ідеї марксизму, асоціанізму (одного з основних напрямів світової психологічної думки, що пояснює динаміку психічних процесів за допомогою принципу асоціації). Дж. М. Бруно, М. Ноулз, А. де Токвілль визнають головною метою суспільства – досягнення загального блага через всебічний розвиток особистості і участь її в житті спільноти (колективу, асоціації, групи).

Окремі аспекти принципу гуманізму у взаємодії індивідів, соціальних груп розглянуто нами в одній із праць [272, с.152–163].

Отже, даний аналіз спонукає нас до визначення місця гуманізму і толерантності у колективній дії груп, що утворюють соціальну структуру.

Відомо, що суспільство – це сукупність людей, яка базується на взаємодії та взаємостосунках. Суспільство – найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності (людське суспільство); історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство); специфічна форма соціальної організації, що склалася в процесі історичного розвитку даної країни [352].

Відомий дослідник, суспільствознавець Е. Дюркгейм так характеризує суспільство: суспільство – це найбільш могутній фокус фізичних і моральних сил, який тільки існує у світі. Ніде в природі не зустрічається таке багатство різноманітних матеріалів, сконцентрованих у такій мірі. Не дивно, що з суспільства виділяється своєрідне життя, яке, реагуючи на елементи, що його складають, перетворює їх і підіймає до найвищої форми існування [112, с.5].

У такому розумінні суспільства, дослідник намагається відобразити різноманіття його елементів, що відображає соціальну структуру.

З іншої точки зору до розуміння суспільства підходить П. Сорокін. В основі його поглядів покладена взаємодія між цими елементами, яка породжує колективну дію. Суспільство, на його думку, означає не тільки сукупність декількох одиниць (осіб, індивідів тощо), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою в процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну тим чи іншим чином, стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок [322, с.28].

Таким чином, суспільство (соціум) можна визначити як сукупність всіх форм і способів взаємодії і об'єднання людей. В такому широкому значенні суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії. Суспільство, як система взаємодії людей, визначається певними внутрішніми суперечностями – між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю.

З цієї точки зору, явище гуманізму гідне дослідження, оскільки у ньому простежуються такі особливості, як взаємовідносини індивідів, що породжують колективну дію і створюють можливість людині піднятися з усіма разом над своєю тваринною, біологічною природою і творити власну, властиву лише їй, надбіологічну реальність. Особливо гостро актуальність такого дослідження постає у добу змін та революцій, коли соціальна практика легітимує і, на перший погляд, навіть вимагає насильства – насильного зламу старого і віджилого, несправедливого і облудного. У випадку колективної дії, наприклад, не викликає сумнівів засудження клієнтелізму. Однак, не варто забувати, що клієнтела є лише викривленим і спотвореним різновидом прекрасного і надзвичайно важливого виду соціальних взаємин – наставництва. Патрон клієнтели – лише карикатура на справжнього вчителя і наставника. Тому, викорінюючи клієнтелу, не варто

кидатися у звеличення крайнього індивідуалізму, як це нерідко зустрічаємо у поборників радикального лібералізму [330]. На місце клієнти як патологічної форми колективної дії слід запроваджувати здорову колективну дію, орієнтовану на наставництві, яке своїм підґрунтям має не наживу і виживання, а пошуки духовних цінностей і самоудосконалення, яким сприяє наставник. Такі цінності, попри складність їхньої реалізації у революційну пору, мають тим більше залишатися тим ідеалом, заради якого і здійснюють ці революції. Ідеалом у кантовому сенсі – як те, що не можна ніколи реалізувати повністю, але чого варто прагнути завжди, тобто ідеалом регулятивним, який постійно слугує мірилом наших вчинків [272, с.152–163].

Виходячи з цього, соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце у ньому людини, соціальну будову суспільства, форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства.

Суспільство є надскладною системою, яка формується у міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи в орієнтації на духовні цінності. Філософія визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства – праця (специфічно людська доцільна діяльність щодо удосконалення людини і світу); спілкування (символічно-колективний характер діяльності і життя); свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності).

Тобто суспільство є тим середовищем, у якому людина завдяки вищеперерахованим факторам схильна до визначення духовних орієнтирів колективної дії як її кінцевого призначення.

Проте варто пам'ятати, що соціальне середовище, у якому перебуває людина, є багат шаровим. У зв'язку з цим важко не погодитися з думкою Е. Минти, яка зазначає, що у сучасній науці утворилося декілька базових до вивчення соціальної структури суспільства: класовий, стратифікаційний, інституціональний (нормативно ціннісний), і, враховуючи останні

досягнення науки, – соціально-мережевий [200, с.69–73]. Проте деякі науковці (П. Бурдьє, Л. Іонін, П. Штомпка) вважають, що зараз фокус аналізу вивчення соціальної структури суспільства зосереджений на конкретних діяльних суб'єктах – на окремій соціальній групі або, подекуди, навіть на окремих індивідах, що відбувається перехід від вивчення макросередовища до мікросередовища, яке вже доволі важко розглядати в контексті зазначених підходів. Однак виняток становить соціально-мережеве суспільство [46; 131; 385].

Це свідчить про відповідний рівень організованості й упорядкованості власної структури суспільства і дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням, де кожен елемент представлений як індивідами, так і колективною дією. Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, що об'єднані тісними зв'язками і відносинами, які ґрунтуються на принципах гуманізму.

Розглядаючи питання соціальної структури суспільства, доцільно зупинитися на аналізі змін, що відбуваються в соціальній структурі суспільства в сучасних умовах. Не претендуючи на повноту аналізу цих процесів, звертаємо увагу на головних, і перш за все, пов'язаних з розвитком НТР та змінами, які відбуваються в результаті економічних і політичних процесів.

Прискорення науково-технічного прогресу, яке отримало свій початок у 60-х роках минулого століття, призвело до значних змін не тільки у розвитку науки і техніки, але й в усій соціальній структурі суспільства. Це явище особливо проявило себе в найбільш розвинених в економічному відношенні країнах (США, Японії, Німеччини та ін.), хоча його вплив все більше позначається і на розвитку інших країн. Ускладнення техніки, технології виробництва призвело до значного зростання у складі робітничого класу питомої ваги висококваліфікованих і різкого зменшення частки

некваліфікованих і малокваліфікованих робітників. А це в свою чергу призвело до зміни вимог, необхідних для підготовки робочої сили.

У результаті прискорення науково-технічного прогресу і тривалої класової боротьби відбулися помітні зміни в матеріальному становищі людей найманої праці. Основна маса людей найманої праці (економічна основа робочого класу) перемістилася у середні та забезпечені верстви суспільства, яка працює за наймом населення і стає не тільки основним платником податків, але достатньо інформованим виборцем і громадянином, з більш визначальним обличчям і політикою урядових організацій, всього суспільства.

Серед працюючих за наймом все більше сьогодні стає тих, хто має власні будинки і невеликі земельні ділянки, акції та страхові поліси, транспортні засоби тощо. Замість «простої і ясної» фігури пролетаря, «якому нема чого втрачати», виникло багато «прикордонних» (перехідні соціальні верстви робітника-власника, найманого робітника-кооператора та ін.). Все це свідчить про те, що під впливом НТП та інших об'єктивних процесів у економічно розвинених країнах відбуваються помітні зміни у соціальній структурі суспільства, формування нових соціальних шарів, зміна їх ролі у житті суспільства.

Помітні зміни у соціальній структурі відбуваються і в колишніх соціалістичних країнах. Розвиток демократичних процесів і тих змін, які відбуваються у сфері економіки і пов'язані з формуванням нових форм власності, поряд з існуванням таких основних соціальних груп як робітничий клас, селянство, інтелігенція та службовці, йде досить активний процес формування так званого «середнього класу» – шару підприємців, які в більшості з цих країн займають поки невелику питому вагу в загальній структурі суспільства, але в майбутньому, мабуть, вони будуть відігравати більш значну роль як в економіці, так і в політиці. У країнах СНД у сільській місцевості розвивається шар фермерів, тобто селян-власників.

Розвиток ринкових відносин, з одного боку, призведе до різкого скорочення окремих галузей і виробництв, які займали в минулому значну питому вагу в економіці соціалістичних країн, що сприяє вивільненню значної кількості робітників, службовців та інженерно-технічних працівників. З іншого боку, проведення реформ сприяло розвитку нових галузей, цілих сфер діяльності (банківська справа, комерційні структури тощо.). А це, в свою чергу, призводить до збільшення попиту на працівників нових професій. У результаті цих та інших явищ, пов'язаних з розвитком ринкових відносин, у соціальній структурі суспільства відбуваються значні зміни як позитивного, так і негативного характеру. Відбувається розшарування суспільства на багатих і бідних, значно посилюючи процес соціальної диференціації, а також соціальної мобільності, коли великі маси людей переходять, в силу різних причин, з одного соціального шару в інший тощо.

Проблеми ієрархічного структурування суспільства розглядаються теорією соціальної стратифікації. В її межах існує чимала кількість традицій, підходів, парадигм, концепцій, шкіл, які ґрунтуються на різних науково-світоглядних позиціях. Класифікація теорій соціальної стратифікації в науковій літературі, зазначає Е. Минта, переважно зводиться до виділення полярних напрямів. Загалом у діючій теорії стратифікації суспільства сформувалися об'єктивістська та суб'єктивістська традиції; субстанціоналістська та структуралістська парадигми; структурний, діяльнісний та структурно-діяльнісний підходи; теорії номіналізму та реалізму тощо. Виділяють дихотомічні (засновані на конфлікті), функціональні (засновані на кооперації), традиційні (засновані на ієрархії) форми структурування суспільства. Теоретичний аналіз елементів соціальної структури реалізується у площинах класового та стратифікаційного підходів, а також з позиції теорії реальних соціальних груп [200, с.69–73]. Іншими словами, наявність таких підходів до вивчення соціальної структури суспільства підводить нас до думки, що це є внутрішній устрій суспільства,

який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою.

Російські дослідники Н. Сергеев і О. Шкаратан пропонують при вивченні соціальної структури суспільства ґрунтуватися на концепціях реальних соціальних груп [382]. Прихильники цієї концепції, соціальні класи і прошарки є одиницями мікросоціальної структури усього суспільства, а також мезосоціальної структури територіальних спільнот. Стосовно всіх них «соціальна група» – родове, збірне поняття. Систематизуючими характеристиками є соціально обумовлені потреби – економічні, духовні, політичні тощо. Реальна група має свою внутрішню структуру: ядро і периферію з поступовим ослабленням сутнісних властивостей, за якими вона виділяється у міру віддалення від ядра [93].

Як приклад, можна зазначити, що суспільство складається з соціальних груп, зумовлених спільною діяльністю, соціально просторово-часовим існуванням, груповими установками та орієнтаціями. У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, що зумовлюють їхні дії. Формуються вони з представників різних груп, залежно від їх становища та ролі у суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони утворюють різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках, а, використовуючи принципи гуманізму, толерантності, у процесі взаємодії індивідів виробляють інтерес групи як цілісності колективної дії, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

Отже, соціальна структура є не що інше, як взаємодія соціальних груп, індивідів, які утворюють соціальну систему, ґрунтується на принципах гуманізму й толерантності. Зазначати про те, що соціальна структура утворює соціальну систему не є помилкою, оскільки усі елементи соціальної

структури тісно взаємодіють між собою, і вплив на один з її елементів призводить до того, що цього впливу зазнають й інші елементи, що свідчить про їх системність.

Важливу роль у взаємовідносинах відіграють принципи гуманізму, без яких не може відбутися колективна дія. Адже завдяки цим принципам людина обирає соціальну групу, досягає участі у її діях і тим самим доводить свою рівнозначність цій групі. З іншого боку – соціальна група намагається навчити цю людину, допомогти їй розкритися, а це говорить про те, що в такій групі людині буде комфортно, вона діятиме відповідно до мети групи і власних потреб. Це є необхідною умовою формування колективної дії. Людина, як складова соціальної структури соціальної системи, є вищою цінністю. Вона породжує колективну дію, робить її ефективною чи неефективною, підсилює чи послаблює. Іншими словами, без неї, її діяльності неможлива колективна дія. Адже саме гуманізм відіграє важливу роль у колективній дії соціальних елементів: він задовольняє прагнення людини до створення гідних умов людського життя, утворює можливості турбуватися про інших, чим сприяє людині подолати межу самотності й включає її у процес діяльності.

Людина і суспільство постійно взаємодіють. Людини поза суспільством, поза об'єктивними соціально-економічними умовами не буває. Щоб стати людиною і ввійти до людського співтовариства, мало народитися фізично. Потрібне друге, соціальне народження. Людина народжується як член свого суспільства, а не як тільки біологічний організм. Вона народжується як росіянин, француз чи українець і, нарешті, вона народжується певного року. Тільки ця соціальна та історична локалізація робить її реальною й визначає зміст її життєвого й культурного стану та її здібностей. Основою, на якій зростає людина, природним полем її діяльності є батьківщина. Сутність людини становлять саме ті якості, потреба в яких відрізняє дане суспільство в його історичній своєрідності від будь-якого

іншого. В ній втілюється складний ансамбль суспільних відносин, завдяки яким людська особа стає історично реальною і культурно продуктивною.

При цьому головну роль відіграє не сама кількість суспільних відносин, а об'єднання тільки тих з них, які людина здатна засвоїти. Ні сутність людини, ні її здібності не будуються за шаблоном, не проявляються у вигляді готового формування із заданими властивостями. Вони завжди – процес, завжди рух, вони завжди відносні. Тому здібності людини проявляються винятково за сприятливих умов, що містять не тільки зовнішні умови і об'єктивні соціально-економічні зв'язки, але й змістовні структури свідомості. Стан останніх є особливо значущим для розуміння процесу становлення і розвитку здібностей. Найбільш сприятливі обставини не зможуть сприяти розвитку здібностей людини, якщо вона не готова скористатися умовами, що склалися. Становлення здібності передбачає свідоме ставлення до своїх потенцій, що ґрунтується як на зовнішній (всі численні зобов'язання й зв'язки людини), так і на внутрішній (бажання, мотивації) необхідності. Трансформація зовнішньої необхідності у внутрішню зумовлена активністю і творчим ставленням самої людини до процесів свого самоствердження і прагненням особистісного зростання.

Одна із дослідників гуманізму Т. Панфілова, даючи визначення цьому поняттю, особливу увагу звертає на діяльність суб'єкта, що є необхідною умовою розвитку суспільства і колективної дії [229, с.112–117]. З цього приводу висловив цікаву думку О. Леонтьєв, який людину розглядав як силу і виконавця сукупного процесу праці, що реалізовує себе у діяльності, а не як пасивного учасника історичного процесу [172]. Зважаючи на такі підходи, ми можемо стверджувати: людина є складовою соціальної групи, її діяльність у сучасних умовах ґрунтується на гуманістичних принципах, вона є тим рушієм, яка своєю діяльністю у колективній дії соціальної структури змінює історію. Особливо це простежується у переломні періоди суспільного поступу. Таким, на думку І. Усанова, є кінець ХХ початок ХХІ ст. Адже в цей момент, зазначає автор, загострилися кризові процеси, що

супроводжують життя сучасної цивілізації. Це знайшло своє яскраве виявлення у так званій антропологічній кризі, зневірі у людину, яка своєю діяльністю, з одного боку, створила надзвичайно багатий за науковими, технологічними, культурними можливостями світ («постіндустріальне суспільство», «інформаційне» суспільство, цивілізація «третьої хвилі»), а з іншого, – породила глобальні суперечності, загострення яких ставить під сумнів саме подальше існування людства, переміщує людину «по той бік еволюції і культури» [343, с.90–96].

Отже, людина у перехідні моменти суспільного розвитку стає «загубленою», вона зустрічається з тим, що все, що вона робить, не приносить ніякого задоволення [253, с.238–240]. І, зрозуміло, що в такій ситуації колективна дія соціальних елементів, утворень згасає. Окремі соціальні структури зникають, трансформуються, а це також накладає свій відбиток на колективну дію. Крім цього, людині у такі моменти важко перелаштуватися – наслідок – втрата реальності. Подолати такий стан неможливо без гуманізму.

Гуманізація колективної дії підсилює соціальну спрямованість людини. Першочерговою стає проблема пошуку балансу інтересів окремої людини, соціальної групи (колективу, підприємства) і суспільства в цілому. Якщо співвідношення буде встановлене, виникне необхідність розробки науково-обґрунтованих рекомендацій по забезпеченню балансу інтересів у практичній діяльності.

Баланс інтересів найбільш виразно проявляється в характері відносин. Вони містять чималий спектр питань – проведення колективних й індивідуальних переговорів, укладення договорів і угод, визначення умов праці і розміру її оплати, вирішення трудових конфліктів і участь працівників в управлінні виробництвом.

Тобто взаємовідносини у соціальній групі, соціальній структурі в сучасних умовах мають ґрунтуватися на принципах гуманізму. Це свідчить про те, що гуманізм має стати ідейною основою колективної дії. На

принципах гуманізму повинна будуватися уся система політики, культури, економіки, життєдіяльності, соціальної політики, соціальної організації; мають регулюватися суспільні відносини, які сприяють досягненню у суспільстві стабільності, порядку, злагоди тощо, а це в свою чергу робить колективну дію життєдіяльнісною.

Варто зауважити, що колективна дія ґрунтується не лише на принципах гуманізму, а й толерантності. Адже, як зазначає О. Труш і А. Черняк, толерантність – це передовсім визнання того, що всі ми, як особистості, як представники різних соціальних груп, носії певної культури, відрізняємося один від одного [337, с.122–126]. Вже самі ці відмінності є самодостатньою цінністю і потребують захисту. Діяти разом, залишаючись різними, – цю засадничу мету можна реалізувати за допомогою толерантності [188]. Толерантність є необхідною передумовою ефективних колективних дій у творенні структури соціальної системи суспільства. Взаємна терпимість може забезпечити політичне та культурне підґрунтя соціально-економічному розвитку країн. Толерантність як цінність дозволяє запобігти шовінізму і ксенофобії [275, с.576–580].

Толерантність є об'єктивною необхідністю у процесі численних контактів людини з іншими етносами в багатоетнічному світі, де людина, що належить до певного етносу, споконвічно належить усій сукупності багатоетнічного представленого співтовариства й виступає учасником його відтворення [275, с.576–580]. Крім того, толерантність визначається, як повноважне ставлення до чужої думки, лояльність в оцінюванні вчинків і поведінки інших людей, готовність до розуміння і співробітництва у вирішенні питань міжособистісної, групової й міжнаціональної взаємодії. Діалог, зокрема діалог культур у структурі соціальної системи, – є одним з основних варіантів формування толерантності.

Отже, виходячи з вищевикладеного аналізу, ми можемо зробити наступні висновки: суспільство є структурованим і складається з різних соціальних груп, які утворюють соціальну систему; усі елементи соціальної

системи між собою взаємодіють. Така взаємодія породжує колективну дію. Ефективність її на пряму залежить від тісної співпраці індивідів і тих соціальних структур, до складу яких вони входять. А це неможливо без принципів гуманізму і толерантності. Оскільки саме ці соціальні явища можуть забезпечити злагоджену дію усього соціально організму, вони виступають як механізм саморозвитку та саморегуляції і в такий спосіб підвищують як ситуативну ефективність колективної дії, так і її загальну суспільну значущість.

6.3. Толерантність як соціокультурний чинник колективної дії

6.3.1. Значення толерантності у визначенні меж можливої колективної дії

Останнім часом спостерігається справжній сплеск уваги до феномена толерантності як з боку широкої громадськості, так і науковців, що працюють у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології, комунікативістики і, особливо, політичних наук. Зважаючи на таку актуальність цієї проблеми у суспільстві, не можна не звернутися до колективної дії як філософської категорії. Адже колектив у діяльності індивіда відіграє одну з провідних ролей, оскільки це соціальне утворення діє відповідно до чітко сформованої мети, яка обов'язково повинна базуватися на ідеї внутрішньоколективної толерантності. У процесі такої дії відбувається розвиток особистості. При цьому треба пам'ятати, що колективи утворюються з індивідів, які не завжди є однаковими. Наприклад, індивіди, переслідуючи матеріальні вигоди від перебування у колективах, відрізняються один від одного релігійними, політичними культурними та іншими переконаннями. Під неоднаковістю розуміється те, що індивіди складають основу того чи іншого колективу і об'єдналися навколо однієї мети, яка у більшості випадків має матеріальне вираження – отримання

суспільних благ. Тому дія індивідів, що спрямована на об'єднання у колектив, зумовлює наукове товариство замислитися над проблемами толерантних взаємовідносин у процесі сукупної колективної діяльності. Відсутність такої цінності у соціальній структурі суспільства призведе до їх розпаду, і взагалі вони можуть бути виключені із соціально-організованої вертикалі суспільства як такі.

Доцільно відзначити, що толерантність, як одна із цінностей колективної дії, тісно пов'язана з міжособистісною, міжгруповою та психологічною взаємодією. Зважаючи на цю обставину, до розгляду цієї теми зверталися науковці таких галузей, як філософія, соціологія, педагогіка, психологія, політологія тощо. Зокрема особливої уваги заслуговують праці Б. Поршнева, який аналізує міжгрупову взаємодію; Г. Келля, А. Кита, Р. Мертона, Г. Хаймера, котрі з психологічної точки зору розглядали взаємодію референтних груп. Серед педагогів особливий інтерес викликають праці Г. Волкова, І. Валеєва та ін.

У сучасній філософії найбільш глибоко досліджували проблеми толерантності вчені: М. Хом'яков – у сфері середньовічної філософії; В. Лекторський, який розробив філософські моделі толерантності, створив класифікацію цього явища; Н. Юровський – розглянув толерантність як особистісний і культурний феномен; Н. Круглова, яка вивчала генезис та типологію толерантності; Е. Магометов – розглядав толерантність як принцип культури, В. Миронов – вивчав у соціально-філософському форматі толерантність як екзистенціальний стан людини та інші. Слід зазначити, що всі вони відштовхуються від ідеї міжкультурної взаємодії на основі принципів толерантного ставлення до особи, прав людини, плюралізму і демократії. Однак майже ніхто не звернув увагу на роль толерантності у ефективності колективної дії.

Метою цього підрозділу є розкриття ролі толерантності у визначенні меж колективної дії індивідів. Тоді завданнями стає: з'ясувати місце

колективу у соціальній структурі суспільства; показати толерантність як ефективну цінність колективної дії.

Сучасне суспільство, відзначено нами у одній із статей, не залежно від ступеня розвитку є структурованим. Соціальні структури мають пряме відношення до формування індивідності. Особливо ґрунтовної розробки цей підхід зазнав у марксистській теорії. В ній людина розглядалася не як абстрактний індивід, а як ансамбль суспільних, колективних відносин [265, 275, с.576–580]. Тобто її індивідуальність цілком і повністю залежить від суспільства і колективу, у якому вона перебуває. І, як результат, неповторність індивіда виявляється залежною від її суспільного змісту і, в першу чергу, від колективу.

Колектив як соціальний феномен утворюється внаслідок професійного спрямування: колектив педагогів, лікарів, інженерів тощо. Іншими словами – це професійні утворення, які мають свої особливості і відіграють важливу соціальну роль у повсякденному бутті індивіда. Свого часу Е. Дюркгейм, з яким солідаризується наша сучасниця Г. Горак, висловлював слушне міркування про те, що корпоративні об'єднання, які виникли ще у середньовіччі з характерними для того часу рисами, видозмінившись у наступних суспільствах, перетворюються на головні елементи соціальної структури суспільства. Мислитель вважав, що не можна «бачити в корпораціях тимчасову організацію, придатну лише для певної цивілізації», але й вказував на значущість професійних об'єднань для задоволення потреб, у тому числі моральних, людського співжиття. Він зазначав, що «певна інтелектуальна та моральна однорідність природним чином виникає в результаті заняття однією і тією професією» [83, с.3–13]. У цьому випадку під спільною зайнятістю розуміється об'єднання індивідів у професійні колективи, де об'єднанчу роль виконують професійні цінності та якості, які базуються на засадах толерантності і сприяють досягненню спільної, колективної мети. Отже, колектив – це «кольорова палітра» людської спільноти з певними культурними, психологічними та соціальними

особливостями. Гармонізація цієї палітри безпосередньо залежить від толерантності. Адже саме толерантність сприяє ідентифікації індивіда з колективом і вмінню поєднати чи підпорядкувати свою мету загальноколективній.

Отже, толерантність є невід'ємною частиною колективної дії, і формувалася вона протягом століть. Таке тривале формування стало причиною відсутності єдиного тлумачення цього поняття. Так, більшість дослідників схильні вважати, що толерантність – це здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, які відрізняються від власних. Крім цього, вчені не дійшли єдиної думки й щодо виникнення в світовій культурі цього терміна. Дехто пов'язує його появу з підписанням Нантського едикту, коли протестанти і католики знайшли компроміс між своїми конфесіями. Цій події передувала одна з найкривавіших ночей у світовій історії – Варфоломієва.

Зважаючи на ці та інші суспільні обставини, більшість дослідників цієї проблеми схильні вважати, що вона (толерантність) виникла у західній цивілізації на релігійному ґрунті (в умовах релігійного плюралізму і релігійної толерантності в Англії було досягнуто миру і всезагальної атмосфери милосердя). Прикладом цього є дослідження В. Ханстантінова, який зазначає, що першим мислителем, хто концептуально виклав ідею віротерпимості – толерантності, був Дж. Локк. І це справедливо. Але у кожній значній суспільно важливій ідеї, зазначає В. Ханстантінов, завжди є предтечі – та чиста джерельна вода, яка надає сили і впевненості наступним поколінням авторів крокувати до нових дослідницьких цілей [368, с.247–254] та пізнання істини.

Отже, із дослідження В. Ханстантінова можна зробити висновок, що Дж. Локк був першим, хто концептуалізував ідею толерантності, проте його концепція базувалася на тих наукових розробках, що були створені до нього. До попередників локівського вчення про віротерпимість можна віднести М. Кузанського та Ж. Бодена. Кардинал католицької церкви, особистий друг

Папи Римського Пія II, видатний філософ, мислитель М. Кузанський під тиском загрози з боку турецької навали багато думав над тим, як забезпечити співіснування вір і досягти злагоди між ними. Для цього він закликав виходити з того, що в основі різних вірувань лежать ті самі засновники. Теоретичні відмінності між ісламом, іудаїзмом, зороастризмом і навіть язичництвом і філософією – це лише відмінності на рівні ритуалу. Всі утворюють поле загальної віри. І хоча М. Кузанський зберігає за християнством особливу роль, «його прагнення до філософського осмислення розмаїття релігій стало однією з найбільш рішучих і новаторських спроб, що робилися в цьому напрямі» [164, с.276], а це дозволило автору наведених слів, видатному французькому Жаку ле Гоффу дійти висновку: «М. Кузанський ... заклав основи толерантності, яку не знало Середньовіччя» [164, с.276].

Іншим мислителем, який підтримував ідею віротерпимості, був Ж. Боден. У своїй роботі «Бесіда семи персон» він описав суперечку стосовно релігійної терпимості між послідовниками різних конфесій: римського католицизму, лютеранства, кальвінізму, іудаїзму, ісламу, язичництва, раннього племінного вірування. Такий підхід до толерантності дає підстави В. Ханстантінову відмітити: «існує природний фундамент, спільний для всієї релігії і на цій основі уможлиблюється релігійна згода, за межами кола якої, щоб не шкодити їй, залишаються сповідуванні відмінності та особливості» [368, с.247–254].

Подібної точки зору дотримується і О. Довгополова. Розглядаючи толерантність з релігійної точки зору, вона зазначає, що найширшу терпимість виявив диктатор Кромвель, проголосивши у своєму програмному документі «The Instrument of Government» (1653), що держава вітатиме різні віросповідання у своїх межах. А «прогресивний» парламент щосили опирався навіть обговоренню будь-якого проекту віротерпимості [107, с.96–111].

Однак появу самого терміна здебільшого, як зазначено вище, пов'язують з підписанням Нантського едикту. Передусім толерантність означає доброзичливе та терпиме ставлення до чогось. Основою толерантності є відкритість думки та спілкування, особиста свобода індивіда та поцінування прав і свобод людини. Толерантність означає активну позицію людини, а не пасивно-терпиме ставлення до навколишніх подій, тобто толерантна людина повинна діяти, а не бути терпимою до всього, наприклад, до порушення прав людини чи маніпуляцій та спекуляцій. Те, що порушує загальнолюдську мораль, не повинно сприйматись толерантно.

При цьому доцільно розрізняти толерантну поведінку та рабську терпимість, яка не приводить ні до чого хорошого. Потрібно пильно розрізняти ці поняття, бо маніпулятори (в тому числі більшість політиків) закликають до лжетолерантності, оскільки людьми, які ставляться до всього лояльно, легше управляти.

Отже, толерантність є доволі тонкою для осмислення категорією, якої безумовно потрібно дотримуватись, оскільки вона визначає моральний, суспільний і демократичний розвиток колективної дії. І саме толерантність у разі світоглядно-ціннісних розбіжностей сприятиме віднайденню спільного, з чим не можуть погоджуватися носії різних поглядів і на чому, власне, тільки й може розбудовуватися згода між ними.

Такий висновок спонукає нас до думки, що толерантність у колективі є чи не найважливішою цінністю. Від неї залежить безперешкодна консолідація індивідів навколо спільної мети представників різних поглядів та вірувань, а це сприяє колективній дії, стимулює її у досягненні суспільних благ, від якої виграють усі. У цьому випадку колективну дію можна представити у вигляді атомів, що постійно рухаються, а від руху, як відомо, відбувається вивільнення енергії, яка в соціальному бутті представлена дією. Тобто відбувається соціальна взаємодія, яка у даному випадку обмежена колективом.

У цьому контексті доцільно звернутися до досліджень В. Навроцького, котрий відзначає, що соціальна взаємодія ґрунтується на взаємних інтерпретаціях когнітивних систем індивідів, що взаємодіють. При цьому приписування певного змісту ментальному стану індивіда передбачає ідентифікацію мотивів його поведінки, яка так чи інакше ґрунтована на типізації. Взаємна типізація учасниками взаємодії мотивів своїх партнерів, яку здійснюють у цих інтерпретаціях, веде до формування стійких характеристик колективної діяльності [208, с.3–12], яка проявляється у толерантному ставленні одного індивіда до іншого. З цією думкою важко не погодитися, адже індивід, який є членом колективу, розглядається ним як ресурс колективної дії. Також слід відмітити той факт, що індивід, виконуючи певну функцію колективу, діє від його імені, тобто є агентом цієї дії, оскільки у процесі такої дії він вступає у соціальні відносини. В даному випадку розглядалася ситуація, коли індивід приймає точку зору «іншого» або повністю стає на бік колективу, набираючи статусу безособовості.

Проте є й інший підхід, у якому індивід не є просто ресурсом колективної дії, а повноправним суб'єктом колективу, навіть можна припустити, що він є джерелом колективної дії, яка народжується у взаємодії індивідів колективу. Адже у процесах взаємодії, зазначає дослідник, функціонують «ми-установки», які базуються на «я-установка» і реалізуються, звичайно, у відповідних індивідуальних ментальних станах [208, с.3–12].

Подібної точки зору дотримується і М. Олсон, розглядаючи діяльність латентних груп. У науковця в ролі латентної групи виступає колектив. Велике колективне утворення відрізняється від малих особливістю відносин між індивідами: робить чи не робить один із учасників групи для забезпечення колективного блага, його дії не відображаються на інших індивідах в такій стелінні, щоб у них з'явилися причини реагувати на ці дії.

Зважаючи на такі погляди, можна зробити такий висновок: індивід має особисте ставлення до своїх вір, інтенцій та зобов'язань. Враховуючи цю

обставину, доцільно відзначити, що про колективи слід коректно говорити саме тоді, коли мається на увазі тільки спосіб їх утворення та їхній зміст, а не спосіб існування, оскільки кожен окремо взятий індивід колективу у соціальному бутті дотримується власної системи цінностей, що характеризує в цілому його спосіб існування, і лише спільні виробничі цінності об'єднують усіх індивідів колективу незалежно від соціального статусу, політичних чи релігійних переконань, а також матеріального статку.

Говорячи про колектив як сукупність індивідів, котрі володіють одними виробничими цінностями, та колективну дію, доцільно звернутися до віри, адже усім відомо, що без віри у результат взаєморозуміння індивідів може не відбутися. Саме віра є ключовою субстанцією, що спонукає індивідів до толерантних взаємовідносин заради поставленої мети, а виробничі цінності у цьому випадку стають загальними усім індивідам колективу. Тому ми вважаємо, що у цьому ключі потрібно звернутися до поняття спільної віри індивідів, оскільки його часто використовують при визначенні інших колективних понять. Приписування віри статусу колективної, загальної або спільної вказує на спосіб її утворення, на поділення її тими, хто бере участь у взаємодії. Суб'єктом спільної віри вважають або індивідів, що увіходять до групи, або групу як множинного суб'єкта [411, с.487–512; 422, с.109–119; 423].

Традиційно, на думку В. Навроцького, спільну віру виражають через ітерацію індивідуальних вір. У цьому випадку мають на думці, що спільна віра розподілена між усіма членами групи. Проте для великих груп це припущення не є виправданим, оскільки не всі члени групи можуть знати один одного або не знають один одного достатньо добре. Доводиться припускати, що для того, щоб бути колективом, віра не обов'язково має бути розподіленою між усіма членами групи [208, с.3–12].

Друга позиція, на якій наголошує дослідник, – наполягання на глобальному характері спільної віри. Вона не складається з окремих вір індивідів, що взаємодіють, тому не може бути ні результатом простого

додавання, ні результатом ітерації індивідуальних вір. Для того, щоб мати статус колективної, достатньо, щоб віра була спільно поділеною [208, с.3–12].

Отже, можна зробити висновок, що спільна віра індивідів колективу формується на основі ітерації, а у випадку великих колективів, коли не завжди проявляється толерантність – швидше конкуренція, віра колективна має бути розподілена між усіма членами. Сам колектив потрібно розглядати не як частинки цілого, а як «множинний суб'єкт», єдиний «соціальний організм, який функціонує», і ця функціональність проявляється у колективній дії. Раціональність її напряду залежить від внутрішньої атмосфери колективу, тобто від вміння індивідів колективу співіснувати.

6.3.2. Толерантність у системі взаємовідносин «індивід-колектив-суспільство»

Високий рівень соціально-політичної напруженості у світі, небезпечні для існування людства явища (нескінченні війни і конфлікти, що набувають дедалі жорстокіших й безкомпромісних форм; уже охрещений «чумою ХХІ століття» тероризм; поширення в суспільстві всіляких фобій і схильність свідомості кожного окремого індивідуума до шкідливих стереотипів; природні та екологічні катаклізми; райдуга революцій у пострадянському просторі) спонукають науковців-суспільствознавців звернути увагу на такий складний феномен, як толерантність. Інтерес до цієї проблеми є характерним і цілком виправданим, оскільки процеси, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, Європі, призводять не лише до непорозуміння, але й до руйнації суспільних відносин. Протистояння, нетерпіння, небажання слухати і невміння чути, з одного боку, а з іншого – негативний прояв інформаційного суспільства: віртуалізація, міфологізація буття людини складають реальну загрозу втрати людиною людського, розколу суспільства,

державної цілісності і національного суверенітету [452, с.213–217]. Все це свідчить про руйнацію колективної дії на рівні національному, державному, континентальному. Тобто вона все більше набирає форм локальної. У цьому випадку толерантність є однією з стрижневих проблем людини, суспільства, держави та їх ціннісних вимірів у процесі взаємовідносин.

Це не випадково, адже в історії суспільної думки давно існувала тенденція пошуку механізмів гармонізації соціальних відносин. Ця тенденція розвивалася переважно у руслі гуманістичних напрямів, які, на противагу принципам насильства, непримиримості, ворожнечі й заперечення компромісу, пропонували ідею толерантності (від лат. *Tolerantia* – терпимість) у відносинах з усіма «іншими», що відрізняються за індивідуальними чи груповими ознаками. І хоча нетерпимість неминуче супроводжувала економічні й політичні кризи в усіх країнах в усі часи, толерантність завжди залишалася універсальною загальнолюдською цінністю й основою для розвитку людських контактів на різних рівнях: у взаємовідносинах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, між народами та державами.

Отже, важливість проблеми толерантності сьогодні дуже часто викликає спокусю теоретичного перевантаження. У зв'язку з цим ми окреслимо суть цього поняття для того, щоб краще зрозуміти його значення у колективній дії.

Метою цього підрозділу стала спроба привернути увагу до того, що толерантність є невід'ємною компонентою у формуванні колективної дії. Розумне й уміле використання цього інструмента у колективній дії є ціннісними для соціальної науки й практики. Тому найближчими завданнями є такі: 1) проаналізувати окремі підходи розуміння феномена «толерантність»; 2) показати значення толерантності як соціальної цінності у конструюванні колективної дії.

Особливе місце проблема толерантності посідає у філософських поглядах Конфуція, Лао-цзи, Аристотеля, Платона, Сократа, Августина,

Ф. Аквінського, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, В. Соловйова, М. Бердяєва, В. Зеньковського, в роздумах неотомістів Нібура, Тілліха, в політиків М. Ганді, М. Кінга, в філософсько-літературних працях С. К'єркегора, Л. Толстого, Ж.-П. Сарта. На сучасному етапі ідеали толерантності осмислюють і творчо доповнюють В. Андрущенко, Р. Аперсян, В. Бех, А. Гусейнов, М. Михальченко, В. Назаров; представники Римського клубу: Дж. Боткін, Б. Гаврилишин, М. Герньє, Л. Медоуз, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель та інші.

Саме поняття «толерантність» у світовій культурі та філософській думці застосовувалося ще за часів античності, втім тодішнє розуміння та трактування цього поняття як соціокультурного явища відрізнялося від сьогоденного. Наприклад, вже Аристотель визначає терпимість, як можливість рівноцінного існування речей та людей [15]. Як суспільне явище толерантність віддзеркалювала потребу в виявах релігійної терпимості під час діалогу та взаємодії різноманітних культурних традицій і практик, слугувала однією з підстав для пізнання інших культур, створювала передумови розуміння та прийняття.

У європейській філософській думці слово «tolerance» вперше з'являється в 1361 р. та пояснюється «як здатність терпіти біль» [330, с.177]. Вже з XVI століття поняття толерантності стали використовувати у значенні «дозволу», «стриманості» тощо.

У XVII ст. британський філософ Дж. Локк, узагальнивши напрацювання з даної проблеми, дійшов висновку, що досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи когось «іншого» вести свої громадянські справи у будь-який спосіб, який відповідає встановленим законом межам. Це ще й захист з боку держави свободи кожного пересічного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження. Міркування Дж. Локка ґрунтувалися на визнанні свободи як невід'ємного права людини і неприпустимості втручання держави у справи віросповідання [176, с.91–135]. Тобто

толерантність є наслідком прийняття фундаментальних цінностей ліберальної демократії. Коли у 1689 році британський парламент ухвалив Акт терпимості, досить швидко з'ясувалося, що легітимне співіснування кількох церков зовсім не лише не веде до анархії і втрати керованості, як вважали раніше, а й робить державу сильнішою. Так, толерантність вперше продемонструвала свій потенціал як дієвий інструмент досягнення злагоди. Надалі поняття толерантності було поширене не тільки на стосунки громадянина і держави з приводу віри, а й на відносини між більшістю суб'єктів, колективної дії та суспільних відносин.

Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється далі. Людство пройшло шлях від толерантності-терпимості як вимушеної реакції на «інше» – через нейтральне сприйняття та захист «іншого» – до свідомого надання слабкому «іншому» певних переваг у самореалізації.

До недавнього часу толерантність фактично не досліджували через ідеологічні обмеження того часу, коли суспільствознавство відображало догми соціальної непримиримості. Навіть у випадку визнання толерантності як підґрунтя для побудови контактів різних рівнів (принцип «мирного співіснування») це не підкріплювалося всебічним вивченням змісту явища у комплексі об'єктивних і суб'єктивних чинників. Слід відзначити також і складність самого феномену толерантності, детальне вивчення якого можливе лише за наявності міждисциплінарного підходу на межі психології, етики і соціології. Однак такий підхід потребує вдосконалення експериментальних методів дослідження, оскільки традиційні методи як психології, так і соціології мало придатні для цього.

У буденному розумінні зміст толерантності асоціюється з пасивністю, непротивленням, неспішністю. На біопсихічному рівні толерантність розглядається як елементарна форма адаптації індивідів до навколишнього середовища шляхом послаблення реагування на подразники, які можуть викликати фрустрацію. У довідниках із психології толерантність визначається як відсутність або послаблення емоційного реагування на який-

небудь несприятливий фактор унаслідок зниження чуттєвості до його впливу. У літературі, що присвячена ролі етико-культурних цінностей у суспільній свідомості, категорію толерантності, на жаль, часто використовують лише в контексті інших соціально-психологічних феноменів. До того ж, хоча механізм толерантності іноді і піддається опису, саме явище констатується опосередковано, за допомогою дефініцій-синонімів або ж операційно. Довідники із соціології стверджують, що толерантність – це терпимість до чужого засобу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, поглядів, ідей, вірувань. Її антиподами вважаються авторитаризм і тоталітаризм з їх ідейним «абсолютизмом», вірою у виключне володіння вищою істиною і одним-єдиним рецептом досягнення благополуччя і щастя.

З літературних джерел відомо також, що діапазон трактування толерантності дуже широкий – від постулування як практично нічим не обмеженого принципу в різних анархістських концепціях до звуженого розуміння, в якому враховуються аспекти суспільного й індивідуального здоров'я, моралі, законності.

У контексті філософської традиції толерантність фактично ототожнювалася за змістом із проявом покірності, любові і злагоди, розуміння й готовності до прощення. У межах ортодоксальної марксистської соціології толерантність визначалася з ідеологічних позицій як «безпринципність», «відмова від боротьби» і фактично відкидалася, незважаючи на визнання важливості терпимості для гармонійного розвитку контактів різних форм – від міжособистісних до міждержавних. У літературі того часу можна зустріти лише окремі визначення толерантності або в контексті характеристик адаптації, або в системі «основних демократичних принципів».

Актуальність терпимості відповідає пріоритету загальнолюдських цінностей, а не класових – як це проголошувалося, і якраз демократична держава і є необхідною умовою для стимулювання толерантності в соціальних відносинах.

Практичне вирішення проблеми закріплення терпимості у системі зразків поведінки у взаємовідносинах з іншими людьми передбачає аналіз циркулювання специфічних моделей у свідомості суб'єктів. Актуалізація даних моделей – умовно «інформаційної» і «концептуальної» (побудованій на «інформаційній» шляхом узагальнення явищ соціальної дійсності і конкретних подій у межах комунікації) – відбувається на фоні розгортання рефлексії й ідентифікаційних процесів. Тому толерантність коректно визначати через поняття «логічного конформізму» чи «егоальтруїзму» партнерських орієнтацій – як проявів своєрідної моральної мобільності індивідів. Дієвість соціальної терпимості розкривається на рівні світосприймальних позицій і відображається в діях.

Варто зауважити, що роз'єднуючі тенденції у соціумі відносні, оскільки у реальному світі полярні протилежності існують лише у часи кризи. Якщо ж вважати, що «суспільний інстинкт був одним з найважливіших важелів розвитку людства», який формував колективну дію, то запропонована Т. Гоббсом «боротьба всіх проти всіх» навряд чи виглядає абсолютною. Цю ж версію висуває і П. Сорокін, констатує той факт, що, наприклад, внутрігруповий конфлікт – явище виключне і відносно рідке, інакше історичний процес поступового розширення «примирених соціальних прошарків» був би нереальним і людство, знаходячись у безперервній боротьбі, зникло б [322].

Розглядаючи змістовні еквіваленти толерантності, можна виділити особливі типологічні конструкції у ракурсі ціннісних настанов. Так, у системі етичних поглядів Стародавнього світу принциповим вважалося культивування поміркованості, що знайшло своє відображення у проповідях Фалеса, Солона, в ученні Демокрита й у поглядах Сократа. Останньому Платон приписував висловлювання про значущість чуттєвої толерантності. Апеляція до Бога, орієнтація на перспективу покарання за гріхи, тотожні порушенню встановлених норм, таким є типовий для Середньовіччя метод контролю поведінки і одночасно закріплення терпимості у житті суспільства.

Ф. Александрійський сформулював традиційний для релігійного світосприйняття постулат толерантності, пов'язаний із ствердженням своєї рівності людей – рівності перед Богом. Саме рівність створює можливість утворення колективної дії. Відповідно до неї учасники, які утворюють колективну дію, є рівноправними, а це дає більшу можливість для діяльності індивідів. Проблема загальної рівності, що передбачала наявність толерантності як форми уніфікації, пізніше знайшла своє відображення у теорії егалітаризму; цей принцип розвивається у сучасних концепціях, які намагаються знайти компроміс у вирішенні питання про рівність можливостей і рівність результатів.

Стосовно цього дослідник зауважував, що терпимість «звичайно плутають з пасивним утриманням від дій», хоча «толерантність може вимагати серйозних внутрішніх зусиль, часто навіть більшого, ніж потребує для відкритих дій» [322].

Інший дослідник, Г. Зіммель (мабуть, перший європейський соціолог, котрий звернувся до аналізу конкретних взаємодій людей), зважаючи на взаємодію індивідів, під толерантністю розумів тактовність, що, на його переконання є настановою толерантності. Її суть ґрунтується у «обмеженні індивідуальних поривів там, де цього потребують права інших» [125, с.170–178; 123, с.483–488].

Отже, як бачимо, серед світових та вітчизняних соціологів, футурологів, філософів ідея толерантності у колективній дії надзвичайно актуальна. Адже в сучасному суспільстві зростає напруга, неприязнь, нерозуміння один одного і ворожнеча. Така неоднорідність, невизначеність і нестабільність призводить до руйнування колективної дії, щоб цього уникнути індивіди, суспільство повинні будувати взаємовідносини на принципах толерантності і поваги до «Іншого» [258, с.240–246].

У цьому контексті варто зазначити, що, аналізуючи історичні інтерпретації особливостей толерантності на різних рівнях соціальних зв'язків, слід пригадати, що закони мікро- і макрокосмосу, систем «людина-

світ» осмислювалися ще у стародавні часи. Проблеми «людина у світі речей» і «людина у світі людей» вимагали вирішення на практиці. Тому вже у Цицерона феномен моральності досліджується у конкретних відносинах між людьми, гармонійний розвиток яких забезпечується толерантністю.

У часи Середньовіччя терпіння і терпимість регламентувалися релігійною догмою. Але християнська ідея любові вже у ранніх творах Данте набуває нового «природного» змісту: через затвердження не лише божественного, але й земного. Пізніше і Т. Гоббс, і Дж. Локк, і Ж.-Ж. Руссо у спробі зменшити протистояння суспільства і держави шукали принципи відновлення специфічної злагоди, подібно до релігійної у Середньовіччі часи. У вченні Г. Сковороди Біблія постає взірцем для побудови соціальних відносин. Коло Любові окреслюється у мислителя ланцюжками від людини до людини через Бога, а проблема знаходження «гармонійної рівноваги» (толерантності) бачилася як така, що може бути вирішена лише для тих, хто «врагов любя, добро воздавая врагам...» [312].

Найбільш інтегративне уявлення про соціальну специфіку терпимості у ракурсі «космічної» доктрини притаманне В. Соловйову, який констатував, що внаслідок актуалізації толерантності у суспільстві зникають «ложные или недостаточные формы человеческих союзов (патриархальные, деспотические, односторонне-индивидуалистические)» [320].

Зважаючи на особливості розвитку індивідів, соціальних груп, колективів, суспільства загалом, можна відзначити, що конфлікти відносин соціальної системи залишаються актуальними [9] у сучасній ситуації суспільного розвитку поряд з так званими «глобальними» проблемами. У ХХ-ХХІ ст. людство опинилося на межі виживання. Світове співтовариство потрясли катаклізми нетерпимості, коли ідеї соціального і національного відродження у гаслах побудови справедливого ладу перетворювалися на своїх антиподів, що штовхали світ до тоталітаризму. Нетолерантність – закономірне і природне породження кризових явищ, соціальної

нестабільності, зниження життєвого рівня населення та руйнування колективної дії.

Часи революцій, війн, якими насичені ХХ-ХХІ ст., виключають закріплене поняття толерантності, рівноправного співіснування різних поглядів і позицій тощо.

Для більшої конкретизації розглянемо особливості прояву терпимості у конкретних взаємодіях. Визначаючи державу як «свого роду спілкування», зазначав Т. Джафарлі [103], Аристотель називав моральність засобом вирішення політичних проблем в ім'я щастя громадян. Відповідно до стародавніх конфуціанських текстів, що стосувалися трактовки соціальних відносин, ця сфера (відносин) передбачає шанобливе ставлення, благочинність та взаємність як засоби соціального контролю.

Пізніше, зазначає Ф. Семенченко, у Старому і Новому Заповітах були проголошені головні принципи морального вчення християнства, які регламентували специфіку соціальної поведінки людей. Новий Заповіт модернізував вимоги Старого Заповіту і точно визначив міру винагороди чи покарання для віруючих. У Нагорній проповіді Христа блаженними є слухняні, милостиві миротворці; виділяються правила поведінки у межах неосудження, прощення, милосердя і любові. Важливо, що у Заповітах фіксується увага на принципі «зворотного зв'язку» при побудові людських відносин [306, с.240–243]. Наприклад, «прощайте и прощенные будете» чи «не робіть іншим того, чого собі не бажаєте». «Норми Нагорної проповіді, – говорить П. Сорокін, – звичайно інтерпретують як ті, що призивають до бездіяльності і пасивності, а насправді вони передбачають метод активної толерантності – через любов до своїх ворогів, непротивлення ненависті» [322].

Аналізуючи суть поняття «толерантність», Ф. Семенченко зазначає, що у ХVІІ ст. Г. Гроціус і С. Пуфендорф висунули теорію віротерпимості у міжнародному праві. Вважалося, що війну слід вести лише з метою захисту від нападу, необхідно щадити переможених і дотримуватися певних угод.

Закони, які регулюють життя людей, вводяться для забезпечення і збереження миру. У той же час Г. Лейбніц у вступі до «Дипломатичного кодексу міжнародного права», торкаючись питань специфіки моральних настанов мирного і щасливого співіснування людей, визначає закономірності зв'язку справедливості, милосердя, любові. Можливо, що у вищевказаних категоріях моральності за змістом відібрані й елементи толерантності [306, с.240–243]. Тобто мова йде про те, що у взаємовідносинах індивіди колективної дії мають керуватися відповідними нормами, правилами. А це залежить від того, як ці індивіди сприймають один одного і світ, у якому вони знаходяться, наскільки в них розвинене співчуття. Саме співчуття як «першофеномен моралі» займає важливе місце у розробках А. Шопенгауера. Притаманні цьому явищу передбачливість і поблажливість у реагуванні на всякого «іншого» він розглядав, як необхідну умову запобігання збитків і втрат, спорів і сутичок. Принциповим здається теза філософа про те, що «ми повинні кожного сприймати і визнавати з даною його індивідуальністю, якою б вона не була» [383].

Один з представників німецької класичної філософії І. Кант у «Лекціях з етики» (1780–1782 рр.) підкреслював, що толерантна та людина, яка терпляче зносить усе, що для неї неприємно, з метою уникнути суперечки. Для нього терплячий – толерантний. Не толерантний той, хто без ненависті не може терпіти недосконалості інших ... З цього філософ робить висновок, що це є всезагальним людським обов'язком. Таке бачення толерантності є цілком обґрунтованим, оскільки усі соціальні групи складаються з індивідів, які є різними за окремими ознаками: соціальним статусом, економічним, політичним статусами релігійним та політичними переконаннями, способом життя тощо. Це доволі не весь перелік ознак, що вказують на відмінності між індивідами, проте і вони спонукають нас до запровадження у відносини толерантності. Індивіди, як правило, у соціальній групі об'єднуються спільною метою, що не враховує відмінностей. Вони самі зникають у процесі досягнення зарання поставленої мети. Тобто в цьому контексті

взаємовідносини, що виникають між індивідами, які утворили соціальну групу для досягнення спільно сформованої мети, ґрунтуються на принципі толерантності. Якщо його зняти – колективна дія втрачає свою ефективність, здатність у процесі забезпечити досягнення поставленої мети. Ця ситуація характеризує відносини, що виникають в межах соціальної групи, до якої входить індивід.

Це підштовхує нас до думки, що люди, котрі об'єдналися спільною метою, заради її досягнення прилаштовуються один до одного. Така терпимість може розцінюватися, як толерантність індивідів у соціальній групі. Тому ми можемо зробити певні висновки, що вона стає цінністю, без якої неможлива колективна дія. Крім цього, внесок індивіда у колективну дію зумовлено ще й тим, що людина у бутті має відчуття моральної недосконалості й фізичної нездатності одноосібно досягти поставленої мети, а це є неодмінною умовою інтелектуального саморозвитку, психологічного розвитку і розвитку колективної дії. Та це можливо лише за умови усвідомлення необхідності «Іншого». Поява «Іншого» призводить до утворення колективної дії: «Інший» у процесі взаємодії з «Я» утворює колективну дію. Тобто «Я» й «Інший» у взаємодії, об'єднавшись загальною метою, утворюють колективну дію, яка за своєю суттю неможлива без такої ціннісної засади, як толерантність і повага до «Іншого» [258, с.240–246; 268, с.133–141].

Про важливість «Іншого» у формуванні колективної дії та толерантності відзначає і І. Жадан. На її думку, серед основних особистісних чинників, що сприяють формуванню колективної дії й толерантності, є: сприйняття суспільного життя як позитивного цілого, розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого; відмова від претензій на абсолютну і остаточну істину, потреба в самовираженні, здатність до відповідальної поведінки, відкритість, почуття власної гідності, прагнення до компромісу, осмислений скептицизм тощо [116, с. 90–94].

З цього стає зрозуміло, що забезпечення толерантності у колективній дії є першочерговим завданням. Однак воно наштовхується на низку труднощів. Зокрема, якщо розглядати постсоціалістичні країни, то складність цього процесу полягає в тому, що забезпечення толерантності в сучасній Україні, на думку М. Бабія, гранично складне завдання, проте настійно вимагає свого вирішення. Складність його полягає передусім у тому, що: по-перше, упродовж багатьох десятиліть комуністична система топтала найелементарніші людські права, ув'язнюючи інакомислячих, переслідуючи віруючих, намагаючись викреслити з народної свідомості навіть саму ідею світоглядної свободи особистості. Сьогодні, коли світоглядний плюралізм став реальністю життя, виникли суперечності між різними соціальними групами й верствами населення; по-друге, з одного боку, полікультурність, суспільно-політична, релігійна диференціація українського соціокультурного простору постають як важливі характеристики його демократичності, як практичний вияв свободи, а з іншого – як фактор, що спричиняє деконсолідацію соціуму, породжує «вузлові точки» напруженості, конфронтаційні процеси в політичній, етнонаціональній, релігійній та інших сферах життєдіяльності суспільства [18, с.21–25]. Все це здійснило неабиякий негативний вплив на колективну дію. Вона, як частина соціального буття, в результаті діяльності зазнавала тих змін, яких зазнавав соціум у процесі свого розвитку, вдосконалення, діяльності тощо.

Відомий етнограф і філософ К. Леві-Строс дав чітке обґрунтування місця толерантності у системі взаємовідносин. Він зазначав, що «Світова цивілізація може бути тільки коаліцією у світовому масштабі культур, кожна з яких зберігає свою самобутність ... Треба врятувати факт розмаїтості, а не історичне стримування, що надається йому кожною епохою... Толерантність не є споглядальною позицією, роздачею індульгенцій тому, що було, і тому, що є. Це динамічна установка, вона складається в передбаченні, розумінні й просуванні того, що бажає бути...» [168, с.353–356].

За словами дослідника, світову цивілізацію, яку ми хочемо бачити, може утворити колективна дія, в системі відносин якої вагоме місце займає толерантність. У цьому контексті вона виступає як інструмент, цінність, що допомагає конструювати колективну дію, уникати негарздів і непорозумінь як на локальному, регіональному, державному, так і світовому рівнях.

Варто зауважити, що окремі положення цієї проблеми розглядалися нами, однак вони не мали достатньо чіткої кристалізації [258, с. 240–246], що змусило більш детально звернутися до цієї проблеми.

Отже, поняття толерантності формувалося упродовж століть, і цей процес є незавершеним. Накопичуючи різнобічні значення, термін «толерантність» прагне відповідати дійсності, в якій різноманітні прояви нетерпимості вимагають нових засобів подолання. Толерантність є необхідною умовою гармонізації та конструювання колективної дії. Вона як соціальний феном спонукає різнопланове суспільство до діалогу. Тобто вона є ще й інструментом і в той же час визначається як світоглядна позиція індивіда і одна з ключових цінностей. Правильно зрозуміла толерантність – найважливіша умова повноцінного конструювання колективної дії.

6.4. Аксіологічний аналіз суспільних засад функціонування соціальних мереж як втілення колективної дії

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується значним накопиченням інформації, яка відіграє важливу роль у житті людини. У зв'язку з цим з'явилася думка про те, що хто володіє інформацією – той володіє світом. І це дійсно так. Але володіти інформацією можна з різною метою, а використовувати її для реалізації різних, підчас прямо протилежних завдань, для захисту або утвердження дуже відмінних цінностей.

Варто відзначити, що в XXI ст. великих обертів набрав розвиток науки, особливо технічної. Свідченням цього є поява Інтернету, який створив умови

для появи соціальних мереж, люди перемістилися із реальної площини здобування інформації у віртуальну [430]. Це свідчить про те, що соціальні мережі здійснюють неабиякий вплив на буття людини. Сьогодні все більше стає учасників, користувачів мережі Інтернет. Важко уявити, що людина ХХІ століття не має чи не вміє користуватися цією мережею, і якщо ще декілька років тому Інтернет був засобом «розкоші», то сьогодні кожен другий громадянин реєструється в соціальних мережах Всесвітньої мережі Інтернет. Усі зареєстровані починають свою активну діяльність у нових соціальних мережах, які міцно увійшли до списку найвідвідуваніших користувачів сайтів. Вона, можна сказати, «затягує» людину. Остання потрапляє в інший світ, який є таким, яким хоче його бачити людина, вона має здатність швидко змінюватися, перелаштовуватися відповідно до потреб людини.

Ще однією можливістю соціальних мереж є те, що до них залучено дуже велику кількість людей. У найбільших соціальних мережах кількість користувачів перевищує населення держав. Тобто відбуваються світові суспільно-інтеграційні процеси, які, на думку дослідників, можна назвати глобалізаційними. Найвиразнішою ознакою цього процесу вважають всесвітню комп'ютеризацію міжособистісних взаємин як окремих осіб, так і людства в цілому. Масштаби охоплення людських ресурсів комунікативними мережами стали дійсно глобальними, про що свідчать аудиторії соціальних мереж, які налічують сотні мільйонів користувачів з усіх країн світу. А це в свою чергу порушує питання, пов'язані із щільністю та централізацією.

Отже, все це змушує нас замислитися над появою нової форми взаємодії та колективної дії.

Метою цього підрозділу є з'ясування ролі соціальних мереж як соціокультурного чинника творення колективної дії. Тому його завданнями стало: 1) розкрити суть поняття «соціальна мережа»; 2) визначити її ефективність у формуванні колективної дії; 3) продемонструвати залежність колективної дії від щільності та централізації соціальних мереж.

Сучасна теорія соціальних мереж бере свій початок ще в середині ХХ століття завдяки працям Р. Соломоноффа та А. Рапопорта. Термін «соціальна мережа» вперше вжив у 1954 році соціолог Дж. Барнс у своїй праці «Людські відносини», де також було подано кілька соціограм – візуальних діаграм, в яких кожна особа виглядала як крапка, а лінії поміж ними вказували на їх зв'язок. Пізніше П. Ердос, А. Реньї, Д. Уоттс і С. Строгач розвинули теорію соціальних мереж, досліджуючи принципи об'єднання окремих індивідів у групи, ступені близькості неоднорідних груп з точки зору соціологічних та математичних методів. На початку 70-х років М. Грановеттер опублікував в Американському соціологічному журналі статтю, в якій заявив, що фундаментальна слабкість сучасної соціологічної теорії полягає в тому, що вона жодним переконливим чином не пов'язує взаємодії на макрорівні з моделями макрорівня. Дослідник сконцентрував свою увагу на малих групах індивідів, їх покличах, інтересах та приводах до взаємодії один з одним, що, зрештою, призводить до соціальних змін та зрушень на значно масштабнішому рівні. Аналізуючи «Силу слабких зв'язків» – саме так називалася його стаття (The Strength of Weak Ties), М. Грановеттер вказував на парадоксальні можливості, що їх відкриває мережа. Бо межі сильних зв'язків, коли йдеться про родину, коло друзів, є надто щільними для подальшого розростання, а слабкі зв'язки, які включають ширше коло знайомих (ті, в свою чергу, теж входять в інші умовні кола спілкування і взаємодії), що є перспективнішим з точки зору росту і доступу до різноманітних ресурсів: інформаційних, інтелектуальних, фінансових та інших.

Як бачимо, сьогодні питання впливу соціальних мереж на людину, колективну дію є малодослідженими, а подекуди не мають однозначної відповіді.

Різкий стрибок у розвитку інформаційно-комунікативних технологій призвів до народження у сучасному суспільстві поняття «революція соціальних медіа», яке включає в себе наступні напрями: зростання ролі

інтернет-ресурсів в соціальних комунікаціях; збільшення популярності і авторитетності соціальних мереж; швидке зростання віртуального on-line спілкування.

Все це є причиною появи нових форм комунікації, що впливають на організацію колективної дії у суспільстві. Однією з таких форм комунікації є соціальна мережа, на що ми звертали увагу у своїх публікаціях [454, с.92–101].

Соціальна мережа – це спільнота людей, об'єднаних однаковими інтересами, уподобаннями, або тих, що мають інші причини для безпосереднього спілкування між собою. Сучасні інтернет-сервіси забезпечують користувачів усіма можливими інструментами для спілкування одне з одним – відео, чати, зображення, музика, блоги, форуми тощо. Для бізнесу ж соціальні мережі виступають новим каналом комунікації із споживачем та інструментом дослідження уподобань аудиторії.

Варто зауважити, що соціальні мережі не є одноманітними, вони відрізняються одна від одної. В основі їх розрізнення покладені наступні критерії: характер об'єднання, розмір, спосіб утворення, ступінь подібності їх членів, щільність, географічна концентрація, ступінь відкритості, механізми відтворення мережі, спосіб розподілу різних ресурсів (реципрокація чи редистрибуція), який переважає у межах мережі. Різновидом соціальних мереж є також формальні та неформальні організації.

Про це іде мова у визначенні, запропонованим Т. Галіч: з технологічної точки зору, соціальна мережа – це інтерактивний, з великою кількістю користувачів веб-сайт, контент якого наповнюється самими учасниками. Сайт представляє собою автоматизоване соціальне середовище, яке дозволяє спілкуватися групі користувачів, об'єднаних загальним інтересом [68, с.145–152].

Отже, соціальні мережі сприяють розвитку колективної дії, що ґрунтується на інтенсивній соціальній комунікації, в основу якої закладена

спільна мета і потреба людини. Вони організують або згуртовують суспільство в окремі соціальні групи тощо.

З точки зору концепції згуртованості, соціальні мережі – це сукупність відносин, принципів і практик дії за цими принципами. Відносини і дії, якими вони продукуються, передбачають, передусім, те, що інші агенти діятимуть певним чином, причому їх дії не обов'язково підкріплюватимуться санкціями, вони можуть базуватися лише на принципі довіри [409, с.156] та симпатії. Тобто мережевий світ існує завдяки вкоріненості у мережах міжособистісних відносин, породжуваних відносинами довіри, симпатії. Прикладом ролі соціальних мереж у згуртованості суспільства є північноафриканські революції. Адже повстання людей піднялися на боротьбу саме завдяки існуванню соціальних медіа, мереж. Проте щодо цього існує інша думка, яка пояснює, що засіб не міг бути причиною. Тобто повстання широких мас, здебільшого молоді, спровокували економічні проблеми, зокрема дорогі харчі, брак грошей, а соціальні мережі лише прискорили розвиток подій. Зокрема йдеться про оптимізацію часу для формування кола однодумців та організації певної скоординованої акції – якщо раніше на це були потрібні роки (Солідарність, Рух...), то відкритість платформ соціальних мереж для всіх зацікавлених дозволяє зробити те саме за лічені години.

Ураховуючи особливості інформаційного суспільства і те, що Інтернет сьогодні став частиною життя людини, ми можемо стверджувати, що такий вид комунікації активізує колективну дію соціально-політичних рухів, спрямовану на зміну природи, суспільства, самого себе, політики не лише певного регіону, а в межах континенту і Землі. Ця ситуація створює піднесення колективної дії і сприяє якомога швидшому досягненню поставленої мети через залучення соціального ресурсу в межах Землі. Політичні рухи сучасності запозичили у нових соціальних рухів механізм мережевої соціальної організації, основними рисами яких є: неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна і/або функціональна кооперація

учасників; гнучкість, рухливість, мінливість форм і конфігурацій; легкість і швидкість створення й розпаду структур; відкритість мережі для «входу» і «виходу»; загальнодоступність ресурсів (насамперед, інформаційних) мережі; рівноправність учасників мережі незалежно від їх ролі, масштабу, ресурсів, не тільки некомерційний, а й антиринковий характер діяльності; вторинність форм і структур стосовно до змісту діяльності; унікальність мереж [43]. Ці риси є характерними як для суспільних, так і політичних рухів.

У цьому випадку соціальні мережі є тією силою, що організовує колективну дію окремих верств суспільства за лічені хвилини і не лише в регіональному, а й національному, континентальному, світовому масштабах.

Крім організуючої ролі, метою створення соціальних мереж, зазначає Т. Руденко, є спілкування людей. Зважаючи на споживацький характер суспільства, сьогодні ми спостерігаємо зовсім іншу картину: мережі наповнені непотрібною рекламою та непристойним матеріалом. Та і самі засновники мереж створюють їх передовсім з комерційною метою (адже усім відомо, що рекламодавці платять величезні гроші, щоб саме їх реклама «запускалась» у тій чи іншій мережі), а вже потім для спілкування людей. Ще один недолік соціальних мереж – це створення ефекту «затягування». Якщо проаналізувати цей недолік, то і тут простежується комерційна ціль. Адже відомо: чим більше людей знаходяться на якомусь соціальному сайті, тим більша грошова маса йде в кишеню її засновнику [299]. Тобто колективну дію соціальних мереж використовують як засіб збагачення.

Отже, суттєву роль в поширенні інформаційно-комунікативних технологій відіграє комерційний чинник, який вимагає прибутковості, що в свою чергу призводить до залучення користувачів у процес споживання розважального контенту. В підсумку це знижує загальний культурний рівень населення на глобальному рівні, відволікає від політичних і соціальних проблем.

Варто зауважити, що поза комерційною основою створення окремих сайтів, ми можемо припустити, що чим більша кількість учасників певного сайту, тим більш впливовою буде колективна дія цього сайту. Зрозуміло, що в цьому випадку вона (колективна дія) буде віртуальною і спрямованою на забезпечення умов спілкування, а той, хто організував сайт, використовує її з метою власного економічного збагачення.

У цьому контексті важливу роль відіграє щільність та централізація соціальних мереж. Під щільністю у мережах потрібно розуміти пропорцію пар інших членів мережі, які мають між собою прямі зв'язки. Щільність соціальної мережі прямо впливає на ступінь комфортності поведінки членів цієї мережі: якщо всі члени мережі пов'язані між собою, то вони можуть тотально контролювати дії кожного з членів організації. Тобто щільність соціальної мережі вказує на ефективність колективної дії, адже від неї (щільності), залежить сила і поширеність колективної дії. Крім цього, щільність тісно пов'язана з феноменом соціального контролю, довіри та відтворення системи цінностей. Іншими словами, щільність, ґрунтуючись на довірі і єдиній системі цінностей, забезпечує ґрунт колективній дії. Увібравши всі ці основи, вона (колективна дія) стає ефективною і могутньою. Однак це можливо за умов високої щільності: якщо вона буде низькою, то зрозуміло, що колективна дія втрачатиме свою ефективність.

Варто відзначити, що для позначення соціальних мереж з низькою та високою щільністю використовують терміни «відкриті» та «закриті» соціальні мережі. Закритою є мережа, де актуалізовані всі потенційні зв'язки. У цьому сенсі щільність обраховується як пропорція існуючих між набором учасників зв'язків та максимально можливої кількості таких зв'язків. Щільність, яка дорівнює одиниці, означає високий ступінь соціального контролю і разом з тим, як зауважує Дж. Колеман, є гарантією ефективного відтворення норм та високого рівня довіри у мережі [412, с.95–120].

З цього можна зробити висновок: закриті соціальні мережі мають високу щільність, що характеризує відповідним чином і колективну дію.

Якщо ж мережа є відкритою, то її щільність є низькою. Така ситуація пояснюється тим, що учасники відкритої соціальної мережі менше контактують між собою, практично не контролюють один одного, а це означає, що не всі учасники цієї соціальної мережі можуть ефективно діяти. І навпаки, якщо ж щільність вища, соціальна мережа є вужчою, у ній кожен користувач знає про іншого все, виникає більша ступінь довіри, що в результаті підвищує колективну дію.

Ще однією умовою ефективності колективної дії соціальної мережі є її централізація. Під централізацією розуміється міра, до якої мережа не є поділеною на кластери. Кластером у мережевому аналізі називають групу учасників, у якій кожен прямо та безпосередньо пов'язаний з усіма іншими [406, с.243–270].

З точки зору централізації соціальних мереж можна припустити, що чим більше буде утворено кластерів, які переслідують спільну мету, тим ефективнішою буде колективна дія. Проте є одна умова: мета для усіх кластерів має бути спільною. Лише в цьому випадку вона стимулюватиме колективну дію. В іншому випадку може утворитися структурна пустота. Під нею потрібно розуміти відсутність зв'язків між користувачами в мережі, а це можливо за умови відсутності спільної мети.

Отже, у ефективності колективної дії соціальних мереж важливу роль відіграє щільність і централізація. У свою чергу щільність соціальної мережі залежить від її учасників, кластерів, а централізація – від того, як учасники знають один одного. Ці елементи функціонування соціальних мереж свідчать про наступне: чим більшою є соціальна мережа, тим щільність її буде нижчою, а централізація виявиться неефективною у формуванні колективної дії, її має доповнювати і навіть заміщати нелінійна (наприклад, кластерна) організація мережі, і навпаки – висока щільність створює умови для централізації, яка забезпечує ефективність лінійної колективної дії її учасників (що у випадку мережі, втім, не відкидає додаткового підключення нелінійних способів організації колективної дії).

Зважаючи на популярність інтернет-сервісу в сучасних умовах, більшість українських активних користувачів цього сервісу мають хоча б один обліковий запис в різних соціальних мережах. Досі домінуючою причиною приєднання до мереж було спілкування з друзями та знайомими, а не реалізація певних професійних завдань. Однак сьогодні ситуація змінилася: соціальні мережі виконують роль каналів, якими здійснюється обмін різними ресурсами як між учасниками одного поля, так і між різними полями. Прилучення індивіда до соціальної мережі дає йому змогу підвищити свій потенціал, отримати допомогу ресурсами в різних формах. Наприклад, у бізнесі участь у соціальній мережі дає можливість одержати грошовий кредит, навіть пільговий. Соціальні мережі надають також і моральну підтримку, соціальний захист, формують громадську думку в певному напрямі, що теж має велике значення для індивіда.

Соціальна мережа будується на принципі взаємності і не може існувати (або набуває неусталеного характеру), коли одна сторона надає ресурси і підтримку, а інша тільки користується ними. Це об'єктивна структура з певною формою регулювання відносин, яку учасники мають засвоїти, якщо бажають увійти до неї. Використовуючи поняття мережевих зв'язків як соціального капіталу, котрий, як і деякий інший, розподілений нерівномірно, можна сказати, що перед «новачками» мережа створює певний «бар'єр», який необхідно подолати для успішного входження до цієї структури. Це передбачає інтеріоризацію відповідних правил і практик, вмонтованих у модель певної мережі. Більше того, агенти можуть не просто вбудовуватися в існуючі соціальні структури, але й свідомо виробляти обмеження і правила. Використовуючи термінологію А. Олейника, варто відмітити, що вони утворюють спільний «проект», в основі якого є певні формальна та неформальна угоди [222, с.132–149]. Це положення важливе для подальших розвідок щодо формування неформальних практик у пострадянських суспільствах. Аналіз стандартних практик у політичному просторі пострадянських суспільств дає змогу як західним, так і вітчизняним фахівцям

зробити висновок про поширення асиметричних обмінів у мережевих взаємодіях, переважно клієнтелістського характеру. При цьому йдеться не про всю сукупність відносин у суспільстві, а про найтипівіші, котрі охоплюють як відносини між керуючими й тими, ким керують, так і відносини серед панівної верстви, які певним чином її структурують та організовують. Клієнтарні відносини формують широкі соціальні мережі, ієрархічно організовують соціальний простір. Основними гравцями у полі владних відносин виступають досить рухливі і не дуже тривалі користувачі – це персонально орієнтовані команди, які завжди шукають покровителів і періодично змінюють їх. Персональні вертикальні і горизонтальні зв'язки повністю забезпечують масштабну інфраструктуру для власних взаємодій подібних відносин.

Отже, в такий спосіб відбувається формування спільноти, яку В. Щербина називає віртуальною. На його думку, така спільнота, в цілому, зберігає всі істотні ознаки, за тим важливим винятком, що тут спільною для групи людей територією є віртуальний простір, безпосередньо виявлений через інтерфейси [393, с.139–149].

Розвиваючи думку про таку спільноту, варто зазначити, що її визначення співпадає з класичним визначенням соціальної мережі: це локальна мережа реально взаємодіючих в Інтернеті людей, що використовують для цього той чи інший спільний для всієї групи засіб спілкування. Вони об'єднані за принципом більш-менш постійних контактів внаслідок спільного для них інтересу [461, с.12]. Вони спонтанно виникають, функціонують певний час і відмирають, якщо вичерпується їх сенс. Аналогічно можна сказати і про їх колективну дію.

Що ж до формування такої дії цікаву думку висловив С. Сибіряков. Він зазначає, що соціальні мережі та блогосфера інтернету – гарна підмога для організаторів революцій. Самі ж технології революцій не нові. У популярній книзі Е. Саттона «Як Орден організовує війни і революції», виданої ще в 1995 році в Москві російською мовою, досить докладно описуються ці

політичні технології. Автор зазначає, що прикладом інтенсивного впливу блогів на громадську думку можна вважати активне обговорення питання про правомірність дій Ізраїлю в Лівані в липні-серпні 2006 року. Ізраїльські блогери, серед яких виділявся експерт ІА REX Д. Ейдельман, активно підтримали дискусію з цього приводу. Спочатку вони захищали керівництво країни від критики, а після закінчення війни самі ж почали критикувати уряд і генштаб Ізраїлю. Висловлення в такій формі громадської думки стало однією з причин подальшої відставки найбільш одіозних ізраїльських чиновників [309, с.202–210].

Також можна відзначити вплив блогів на громадську думку в період війни Росії і Грузії за Південну Осетію в серпні 2008 року. У російськомовній блогосфері інформаційне висвітлення тих подій назвали першою блогерською війною.

У своїй передвиборній кампанії в листопаді 2008 року Барак Обама активно використовував віртуальну колективну дію, що утворилася завдяки інтернет-технології, продемонструвавши їх важливість у сучасній політиці. Журналіст «New York Times» Девід Карр писав: «По суті, передвиборна кампанія Обама не принесла нічого нового. Він просто з'єднав разом під одним «прапором» все нові медіа-інструменти, що призвело до появи небаченого раніше руху, яке забезпечило рух коштів до фондів, нових учасників в організації, сили для боротьби з наклепом і, головне – голоси виборців». Проте, на погляд автора, саме мистецтво з'єднання різних елементів і подій (інтеграція соціальних медіа та блогів) в єдине ціле з появою нових якостей системи з метою отримання системного ефекту (синергізму) і стало запорукою перемоги Барака Обама. Відразу ж після приходу до влади президент Барака Обама і держсекретар Хілларі Клінтон створили спеціальний відділ, відповідальний за впровадження інноваційних Інтернет-технологій у вирішення проблем уряду США. Таким чином, вже з січня 2009 року вони почали просування зовнішньополітичних інтересів США за допомогою соціальних медіа та блогосфери [308, с.147–161].

З поширенням Інтернету та кількості його учасників, виникла можливість проведення революцій нового типу також в Україні. Помітно активізувалося обговорення подій в інтернет-блогах і як наслідок виникли соціально-політичні конфлікти. Адже завдяки Інтернет-мережі про політичну ситуацію, що виникла в Києві, у короткий проміжок часу стало відомо в регіонах і усьому світі. На підтримку українського народу відбулися мирні демонстрації у Великобританії, Канаді та ряду іноземних держав. Люди усього світу стежать за подіями в Україні, надають різноманітну допомогу. В такий спосіб відбувається у короткий проміжок часу на невизначеній території формування колективної дії.

Однак не варто захоплюватися лише позитивними факторами, що надає Інтернет-мережа, адже стрімке поширення інформаційно-комунікативних технологій породжує і низку проблем. Деякі дослідники вважають, що поруч з демократичністю та плюралізмом вони здатні формувати нові форми соціального примусу та прихованої маніпуляції. Зокрема Н. Постман зазначав, що приватне життя людей стало більш доступним для маніпуляцій владними інститутами та комерційними структурами [281], а Ж. Бодріяр вважає засоби комунікації системою соціального контролю [40, с.228–260].

Тобто, в залежності від того, скільки учасників відвідує ту чи іншу мережу, де обов'язково потрібна реєстрація, можна встановити, чим вони цікавляться, які проблеми порушують тощо. Це створює умови для чіткого формулювання мети колективної дії адміністратором сайту. Відповідно до цього утворюється структура соціальної мережі, яка, на думку М. Грановеттера, допомагає визначити ступінь її корисності для учасників [87, с.31–50]. Менші, проте краще зв'язані мережі можуть бути менш корисними для своїх учасників, ніж розгалужені мережі з багатьма слабкими зв'язками. Адже чим менше учасників соціальної мережі, тим меншою, але стійкішою буде їхня колективна дія, і навпаки, чим більше учасників – колективна дія за розміром є більшою, а за ефективністю – слабшою. «Відкриті» мережі з багатьма слабкими зв'язками та соціальними

взаєминами вірогідніше пропонуватимуть нові ідеї та можливості для своїх учасників, ніж закриті мережі з багатьма надлишковими зв'язками.

Інакше кажучи, за словами В. Щербини, доступ до засобів створення високоінтелектуального продукту може отримати людина, яка залучить до реалізації свого проекту певну кількість учасників, спроможних за допомогою мережі об'єднати свої електронні ресурси. Виходячи з того, що здатність створювати інформаційний продукт в сучасному світі є найважливішим ресурсом, значення появи таких угруповань важко переоцінити [393, с.139–149].

Традиційно доступ до подібних засобів, зазначає дослідник, був опосередкований ідеологією, інституціоналізованою у практиці здійснення політичної влади. Відбувалася також певна фільтрація за соціальним статусом. Для мережевої спільноти не важливо, хто має статус «вченого», а хто – ні: вона може реагувати безпосередньо на ідею та проект. Це значний ресурс розвитку суспільства (позбавлений бюрократичних гальм) та водночас і певна небезпека некритичного сприйняття антисуспільних проектів. Тому ситуація потребує продукування здатності мережевих угруповань до критичності, створення відповідних референтних груп.

М. Грановеттер доводить, що група знайомих чи друзів, які спілкуються лише один з одним, вже володіють спільними знаннями та можливостями, і тому коло поширення інформації у цій мережі замкнеться швидше. «Будь-який поширюваний ресурс потрапить до більшої кількості людей і пройде довшу соціальну дистанцію (тобто довжину шляху) при проходженні більшою мірою через слабкі зв'язки, ніж через сильні ... Якщо хтось пустить чутку серед всіх своїх близьких друзів, а вони, в свою чергу, зроблять те саме, то багато хто почує її вдруге і втретє, адже у людей, між якими склалися сильні зв'язки, швидше за все буде багато спільних друзів» [87, с.31–50].

Тож для досягнення успіху групі індивідів (мережі) краще мати зв'язки з декількома мережами, аніж тільки багато зв'язків в межах самої групи. Від

цього залежатиме успіх формування колективної дії. У цьому контексті виникає проблема координації колективної дії. Зрозуміло, що у політичному житті таку владу має еліта, лідери. У соціальних мережах, організаціях, на думку М. Грановеттера, владу мають індивіди, які перебувають на позиціях перетину багатьох зв'язків, і це не завжди особи, які обіймають найвищу посаду. Р. Берт вважає, що такі індивіди можуть діяти як посередники у своїх соціальних мережах, і називає це заповненням «структурних дір» [409, с.301].

Отже, прорив у інформаційних технологіях, що відбувся у ХХ ст., створив всесвітню мережу Інтернет, у якому людина почала утворювати соціальні мережі, своєрідний віртуальний світ, у якому поряд з реальним живе і діє людина. В залежності від того, скільки людей долучається до тих чи інших соціальних мереж, залежить щільність і централізація колективної дії.

Оскільки Інтернет в сучасних умовах став невід'ємною частиною життя суспільства, завдяки йому відбувається листування з друзями, обмін інформацією, утворюються соціальні мережі тощо. У суспільстві, що розвивається, соціальні мережі виконують роль організатора колективної дії, де люди, об'єднавшись у соціальну групу, тобто створили власний віртуальний світ, намагаються знайти шляхи подальших дій. Це підводить до думки, що у мережі люди, з одного боку, намагаються об'єднатися навколо спільної мети і допомагають один одному у її досягненні, а з іншого – здійснюють певний вплив на людину, яка, не помічаючи цього, тоне у вирі інформаційного простору.

Крім цього, наслідком розвитку інтернет-технологій є виникнення віртуальної спільноти, члени якої: по-перше, мають почуття колективної ідентичності, ґрунтоване на використанні особливого жаргону, комунікативних норм, поділу спільних цінностей та ідеалів; по-друге, мають власні інтереси, пов'язані з використанням Інтернету; по-третє, готові захищати ці інтереси; по-четверте, здатні створювати системи спільної колективної дії як у комунікативній мережі, так і поза її межами.

Специфічною рисою мережевих спільнот є їх нелокалізованість у просторі та здатність до високодинамічних дій і змін. Встановлено, що від щільності соціальної мережі залежить ефективність колективної дії.

Втім соціальні мережі, у тому числі й віртуальні, лише підсилюють чи ослаблюють дію тих цінностей, які лежать в основі колективної дії. Нині вони не створили принципово нових, власне «мережевих» цінностей. Навпаки, функціонування віртуальних мереж нині характеризується недостатньо високою культурою комунікації з точки зору дотримання духовних цінностей. Анонімність (чи навіть позірну анонімність) віртуальних мереж більшість користувачів сприймають як можливість звільнення від відповідальності чи особистих зобов'язань, як індульгенцію на будь-які інтелектуальні (а частіше – зовсім не інтелектуальні) випадки і ескапади, які лише на позір захищають певні цінності, але переважно редукуються до нищення інших цінностей. Гіперкритичність, занижена толерантність, практично повна відсутність гуманізму – ось типові явища в сучасному віртуальному просторі.

Однак, така невтішна ситуація не видається нам фатальною, а її погіршення невідворотним. Навпаки, виходячи з принципів теорії колективної дії, вбачаємо можливість якісного поліпшення загальної інтелектуальної атмосфери та утвердження певних ціннісних засад функціонування віртуального простору загалом – через діяльність віртуальних спільнот, які послідовно орієнтуватимуться на певні духовні цінності, не стільки реагуватимуть на певні віртуальні «події», скільки самі створюватимуть справжні події: особистим прикладом не анонімного захисту вищих цінностей, який об'єднуватиме людей у реальні спільноти, які використовуватимуть простір Інтернет, а не «віртуальні спільноти» з «віртуальними цінностями».

Висновки до розділу 6

Колективна дія не є винаходом останніх десятиліть, а організація віртуальних соціальних мереж не є вершиною досконалості колективної дії. Чи не найбільш досконалі колективні дії демонструє традиційне суспільство, що обґрунтовував ще Еміль Дюркгейм. Інша справа, якою ціною воно досягало такої досконалості – якою була соціальна якість таких колективних дій. Адже бджоли та мурахи, можливо, демонструють ще більш довершену організованість у своїй колективній поведінці, однак ми не можемо визнати у їхніх діях ознак осмисленої і цілеспрямованої колективної дії. Хоча у традиційному суспільстві колективна дія вже наявна, оскільки наявне свідоме визнання базових (традиційних) цінностей спільнот і суспільства загалом, проте розвиток такої свідомості індивідом мінімальний – як відносно її раціональної аргументованості, так і (особливо) відносно її корисності саме для цього конкретного члена суспільства. Відповідно, хоча мотиваційна сила колективної дії для індивідів у традиційному суспільстві може бути досить високою, однак гнучкість, системність такої колективної дії значно поступаються тим зразкам, які подають модернізовані суспільства.

Модернізація постає, таким чином, чи не у самій своїй суті емансипацією колективної дії від тиску традиційних цінностей та пов'язаних з ними ригідності соціальних структур та поширених репресивних практик більшості соціальних інститутів.

Подолання такої репресивності стає все більш усвідомлюваним завданням для самих суб'єктів колективних дій. Індикатором зростання такого усвідомлення постає тематизація феномену толерантності як універсального принципу забезпечення успішності соціальних комунікацій та поступового, проте неухильного зростання його статусу у ціннісно-мотиваційній структурі усіх учасників колективних дій суспільства, яке стало на шлях соціальної модернізації. Втім зростання значущості толерантності означає необхідність збільшення особистої відповідальності за свої дії, яка

органічно взаємообумовлена з питаннями колективної відповідальності. Толерантність у такому разі постає як засіб захисту певних цінностей за рахунок протидії іншим, негативним (від'ємним) цінностям.

Приклади як вражаючої готовності до толерантності, так і жорстокості та нетолерантності (як от тролінгу) демонструє практика функціонування сучасних віртуальних соціальних мереж. Це загострює актуальність як осмислення дослідження соціальних джерел самого механізму утворення соціальних мереж, так і можливого взаємозв'язку соціальних мереж та колективної дії – в усіх можливих їхніх соціокультурних проявах протягом історії людства.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертаційного дослідження зроблено узагальнення результатів роботи щодо виявлення сутності, специфіки та взаємозв'язку основних ціннісних, структурно-функціональних та символічно-системних характеристик колективної дії, а також подані рекомендації, які мають теоретичне та практичне значення. Вони конкретизовані в наведених нижче положеннях:

1. Ціннісні засади колективної дії розкриваються завдяки аксіологічному аналізу соціальних зв'язків, які являють собою спосіб безпосереднього встановлення суспільних відносин через процедуру визнання.

2. Колективна дія являє собою особливий соціальний феномен, який виникає в результаті самоорганізації індивідів і водночас може тривати лише за умови узгодження з іншими колективними діями у суспільстві. Таке узгодження має далекосяжні наслідки – аж до визначення загальної ціннісної налаштованості суспільства і держави у драматичних ситуаціях ціннісного і цивілізаційного вибору.

3. У громадянському суспільстві інституціональний характер колективної дії набуває максимального розмаїття організаційних виявів, охоплюючи усі різновиди соціальних груп, які виявляють соціальну активність.

4. Цінності постають водночас як складові різних символічних систем, як елемент нормативної структури соціальних інститутів та як мотиваційна основа колективної дії – остання соціальна функція визначає цілі, тоді як перші дві характеризують умови і засоби їхнього досягнення.

5. Соціальні та гуманітарні науки визначають колектив як групу індивідів, що мають вищу форму організованості, об'єднані спільною метою у такий спосіб, що потенціал колективу виявляється істотно більшим, ніж сума потенціалів кожного з його членів.

6. Колективи здійснюють зворотний стабілізуючий вплив на колективну дію, яка характеризується тяжінням до постійної зміни соціальних структур.

7. З'ясовано, що колективна дія постає як сполучна ланка між людиною як соціальною істотою, особистістю, соціальним мікросвітом та суспільством як соціальним макросвітом, соціальним Левіафаном. При цьому з'ясовується, що комунікативне розуміння суспільства, зокрема у версії Нікласа Лумана, підводить до висновку, що соціальним атомом постає сама соціальна комунікація, а дія для суспільства виявляється чимось умовним, невловимим. Навіть колективна дія стає релевантною для філософського розгляду в рамках теорії соціальних систем Лумана лише як організована дія, причому переважно завдяки формальним організаціям, тоді як наше дослідження виявило, що колективна дія має набагато більше своїх соціальних проявів.

8. Соціальні кліважі проявляються в результаті формування відмінних типів стійкого надання переваг певному способу поведінки, що поступово набуває ціннісного виправдання. Соціальний розкол настає лише тоді, коли соціальний кліваж призводить до об'єднання колективної дії багатьох соціальних спільнот з обох сторін розходження у цінностях.

9. Критерій розрізнення конструктивності та деструктивності колективних дій полягає у таких базових цінностях учасників колективної дії, які мають прямі соціально-функціональні наслідки.

10. Уточнено концептуальні засади взаємного узгодження та синтезу результатів галузевих досліджень меж і можливостей дослідження колективної дії окремими соціальними та гуманітарними науками. Такі засади визначаються рамками, які встановлюються як загальною теорією колективної дії, вирізняючи її від інших теорій дії, так і тією специфічною ціннісною та смисловою визначеністю предмета таких досліджень, яка визначається належністю конкретної колективної дії до певних соціальної системи, соціального інституту, соціальної організації.

11. Філософська теорія колективної дії уможлиблює переосмислення засад утворення та змін соціальної структури суспільства як невинного процесу втрати та відновлення узгодження у взаємодії значної кількості колективних дій, наявних у певному суспільстві.

12. Виявлено, що соціально-філософська теорія колективної дії сполучає виконання своїх теоретичних та практичних завдань щодо розвитку такої дії завдяки дослідженню її ціннісних засад та укоріненості в культурі. Культура може як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство, як сприяти, так і перешкоджати втіленню у життя нових взірців і моделей людської поведінки. Як сукупність значень, цінностей і норм суспільства в цілому чи певної соціальної групи, культура бере участь у виробленні ідентичностей, легітимізує та репрезентує їх у суспільному середовищі. Саме культура консолідує людей, спрямовує їх колективну дію у напрямі того, що вважає справжнім, правильним, справедливим, важливим, корисним, «своїм», а ще – ілюзорним, неправдивим, некоректним, «чужим».

13. Виявлено основні завдання і теоретичні можливості соціальної філософії щодо вивчення системно-комунікативних засад становлення сучасної колективної дії під аксіологічним кутом зору. Ключові цінності соціальних систем постають як смислові коди цих систем, визначаючи як смислові горизонти можливих колективних дій, так і вищі шаблі їхньої ціннісної структури.

14. Патрон-клієнтелістські відносини являють собою приклад патологічного прояву колективної дії. Зокрема інституціональне середовище патологічної колективної дії набуває все більше дисфункціональних характеристик: монополізація центральною владою всіх видів ресурсів, формування механізмів залежності, насамперед матеріально-фінансової залежності інститутів; виникнення режиму конкуренції інститутів публічної влади різних рівнів в умовах системи псевдогромадського контролю; високий ступінь монополізації політико-адміністративною і бізнес елітами економічних, матеріально-фінансових та інформаційних ресурсів; високий

ступінь залежності економічних акторів від публічно-управлінських органів управління, що спричиняє зрощення політико-управлінської і бізнес-еліт; комплектування адміністративно-управлінських кадрів від локального до центрального рівнів за принципом особистої відданості та персональної залежності, а не за принципом компетентності; культивування на різних рівнях влади патерналістської соціальної культури; відсутність зацікавленості центральної влади у створенні більш диференційованих типів соціальної організації та диференційованого представлення інтересів груп населення.

15. Визначено такі основні напрями теоретичних досліджень колективної дії конкретними соціальними та гуманітарними науками з позицій аксіологічно ангажованої соціально-філософської методології: корегування методології конкретних соціальних та гуманітарних наук щодо дослідження колективної дії; уточнення предмета цих наук; переосмислення поняття суб'єкта та об'єкта колективної дії цими науками; переорієнтація на дослідження проблем колективної ідентичності при аналізі цілей, засобів і результатів соціальної взаємодії учасників різного виду соціальної комунікації; врахування небезпек розбалансування соціальних кліважів, перевищення критичної соціальної маси, поширення різних патологічних форм соціальної взаємодії при реалізації колективної дії у сучасному суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімов Д. До питання технологізації політичної діяльності в сучасній Україні / Д. Акімов // Політичний менеджмент : укр. наук. журн. / гол. ред. Ю. Шайгородський. – К. : Укр. центр політ. менеджменту. – 2007. – № 6. – С. 41–50.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Андерсон Б. ; [пер. з англ. В. Морозова]. – 2 вид., перероб. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
3. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества / Андреев И. Л. – М. : Мысль. – 1982. – 278 с.
4. Андреева Г. М. Актуальные проблемы социальной психологии / Андреева Г. М. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 109 с.
5. Андреева Г. М. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления) / Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. – М. : МГУ, 1980. – 268 с.
6. Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу / Андрущенко В. – К. : ТОВ «Атлант ЮемСі», 2005. – 498 с.
7. Андрущенко В. Соціальна філософія: історія, теорія, методологія / Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. – К., 2006. – 654 с.
8. Антиглобализм и глобальное управление: Доклады, дискуссии, справочные материалы : общественно-политическая литература / ред. Д. Н. Песков. – М. : МГИМО (У) МИД России, 2006. – 440 с.
9. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Апель К.-О. ; [пер. з нім. В. Купліна]. – К. : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
10. Арентт Х. Банальність зла. Ейхман в Ієрусаліме / Ханна Арентт ; [пер. с англ. С. Кастальського и Н. Рудницкой]. – М. : Європа, 2008. – 424 с.

11. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Арендт Х. ; [пер. з англ. В. Верлока і Д. Горчаков]. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
12. Арендт Х. VITA ACTIVA, или о деятельной жизни : монография / Арендт Х. ; [ред. Д. М. Носов, пер. с нем. и англ. В. В. Бибихин]. – СПб. : Алетейя, 2000. – 437 с.
13. Аристотель. Нікомахова етика / Аристотель ; [пер. з давньогрец. В. В. Ставнюка]. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
14. Аристотель. Політика / Аристотель ; [пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
15. Асмус В. Ф. Античная философия / Асмус В. Ф. – М. : Высшая школа, 2001. – 400 с.
16. Афанасьев М. Н. Клиентела в России вчера и сегодня / М. Н. Афанасьев // Полис. – 1994. – № 1. – С. 121–126.
17. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / Афанасьев М. Н. / Московский общественный научный фонд. – М. : МНФ, 2000. – 317 с.
18. Бабій М. Проблеми свободи релігії у контексті релігійного багатоманіття в Україні / Михайло Бабій // Людина і світ. – 2004. – № 5. – С. 21–25.
19. Байме К. Політичні теорії сучасності / Байме К. ; [пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.
20. Балабанова Л. В. Управління персоналом : навч. посіб. / Л. В. Балабанова, О. В. Сардак. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – 512 с.
21. Батищев Г. С. Неисчерпанные возможности и границы применимости категории деятельности / Г. С. Батищев // Деятельность: теории, методология, проблемы. – М. : Полииздат, 1990. – С. 21–25.

22. Батлер Д. Згуртовані тіла та політика вулиць [Електронний ресурс] / Джудіт Батлер ; [пер. з англ. Олесі Бондаренко]. – Режим доступу : <http://www.eipcp.net/transversal/1011/butler/en>
23. Бауман З. Индивидуализированное общество / Бауман З. ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
24. Бахтин М. Диалектика общения. Гносеологические и мировоззренческие проблемы / Бахтин М. – М., 1987. – 424 с.
25. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / Бахтин М. М. – М. : Советская Россия, 1979. – 320 с.
26. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; сост. С. Г. Бочаров ; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина ; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
27. Бек У. Общество риска : На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
28. Беленький В. Х. Марксизм о роли народных масс – без прикрас / Владимир Хонович Беленький // Философия и общество. – 2011. – № 2. – С. 23–36.
29. Белл Д. Эпоха Разобшённости : Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Иноземцев. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с.
30. Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера / Бендикс Р. ; [пер. с англ.] // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 567–586.
31. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман ; пер. с англ. Е. Д. Руткевич ; вступление Е. Д. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 324 с.
32. Бестужев И. Бенито Муссолини и его государство / И. Бестужев // [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.e->

reading.club/bookreader.php/1021277/Bestuzhev_-
_Benito_Mussolini_i_ego_gosudarstvo.html

33. Биковець В. Групи інтересів у політиці : досвід типологізації / В. Биковець // Віче : теорет. і громад.-політ. журн. – 2007. – № 1. – С. 34–36.

34. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів / Валерій Биковець // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 44–52.

35. Бірюкова Г. С. Стратегія розвитку творчого потенціалу особистості в умовах глобальної трансформації людства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Бірюкова Ганна Сергіївна. – Житомир, 2013. – 23 с.

36. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер ; [пер. с англ. Д. Водотынский] // Американская социологическая мысль : тексты / сост. Е. И. Кравченко ; под. ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 90–215.

37. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология : тексты / под. ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 173–179.

38. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Г. Блумер ; [пер. с англ. И. Ясавеев] // Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории : хрестоматия / сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 150–159.

39. Богачов А. Відкритий політичний світ – прихований демократичний етос / Андрій Богачов // Філософська думка. – 2009. – № 1. – С. 80–95.

40. Бодрийяр Ж. Реквием по медиа / Ж. Бодрийяр ; [пер. с фр. Д. Кралечкин] // К критике политической экономии знака / Бодрийяр Ж. ; [пер. с фр. Д. Кралечкин]. – М. : Академический проект, 2007. – С. 228–260.

41. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / Бойченко І. В. – К. : Знання, 2005. – 120 с.
42. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні : ціннісні та функціональні аспекти / Михайло Іванович Бойченко. – К. : ПРОМІНЬ, 2011. – 320 с.
43. Бросцат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / Мартін Бросцат ; [пер. з нім. О. Насика]. – К. : Наука, 2009. – 384 с.
44. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Квинтэссенция : филос. альм. – М. : Политиздат, 1992. – С. 294–370.
45. Бузгалин А. В. Новые социальные движения и политические партии в условиях глобализации : докл. в Госдуме, 28 февраля 2003 г. / А. В. Бузгалин // Трансформационная Россия : экономика, политика, культура : труды науч. семинара [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-civil/globaliz/vchk-vin-civil-globaliz-nsd.html>
46. Бурдьє П. Соціальне пространство : поля і практики / П'єр Бурдьє ; [пер. с фр. сост., общ. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко]. – СПб. : Алетейя ; М. : Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с.
47. Бурлачук В. Ще раз стосовно питання: «Що таке суспільство?» / Віктор Бурлачук // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 5–20.
48. Бутирська Т. Державне будівництво : стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні : монографія / Бутирська Т. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 484 с.
49. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики / Дж. Бьюкенен // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 104–113.
50. Вальденфельс Б. Топографія Чужого : студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс ; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – К. : ППС-2002, 2004. – 206 с.

51. Васильченко А. Учаснісна теорія інтенційної дії / Андрій Васильченко // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 3–27.

52. Васютинський В. Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні : між ідеологією і мораллю / Вадим Васютинський // Соціальна психологія. – 2007. – Спецвипуск (вересень). – С. 23–29.

53. Вебер Макс. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика / Макс Вебер ; [пер. з нім. О. Погорілий]. – К. : Основи, 1998. – 534 с.

54. Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. ; [пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова, предисл. П. П. Гайденко]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

55. Вебер М. Основные понятия стратификации / Макс Вебер // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147–156.

56. Виговський Д. Групи інтересів як центр політичного впливу на внутрішньодержавному рівні / Дмитро Виговський // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософські науки. – 2008. – Вип.11. – С. 202–211.

57. Владиченко Л. Д. Демаркація поняття діалогу [Електронний ресурс] / Л. Д. Владиченко // Простір гуманітарної комунікації : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 жовтня 2008 р. / Ін-т філос. освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Ін-т реліг. наук. св. Т. Аквінського у Києві, МГО «Молодіжна асоц. релігієзнавців», Подільський ін-т у Києві. – Секція «Філософія». – Режим доступу : <http://iifpro.pp.net.ua/index/0-24>.

58. Владиченко Л. Д. Філософські та релігійні аспекти проблеми діалогу: компаративний аналіз творчості Мартіна Бубера та Михайла Бахтіна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Владиченко Лариса Дмитрівна. – К., 2007. – 18 с.

59. Войтинська М. Проблеми фіскального регулювання фінансових потоків політичних партій в Україні і шляхи їхнього вирішення через призму міжнародного досвіду / Марія Войтинська // Роль політичних партій у становленні та розвитку державності : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 лютого 2010 р. / за ред. Зінчука В., Ониська Б. – Львів, 2010. – С. 99–103.

60. Воронкова В. Співвідношення людини і соціуму як своєрідна іманентна суперечливість самої людини / В. Г. Воронкова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2010. – Вип. 43. – С. 14–24.

61. Вступ до філософії : Історико-філософська пропедевтика : [підручник] / Г. І. Волинка, В. І. Гусєв, І. В. Огородник, Ю. О. Федів ; за ред. Г. І. Волинки. – К. : Вища школа, 1999. – 624 с.

62. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас ; [пер. з нім.] // Умови громадянства : зб. ст. / за ред. Варта ван Стінбергена. – К. : Український Центр духовної культури, 2005. – С. 49–70.

63. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму / Габермас Ю. ; [пер. з нім. В. Купліна]. – К. : Дух і Літера, 2014. – 320 с.

64. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; [пер. з нім. А. Дахній]. – Львів : Астролябія, 2005. – 416 с.

65. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Габермас Ю. ; [пер. з нім. В. Купліна]. – К. : Дух і Літера, 2011. – 280 с.

66. Габермас Ю. Структурні перетворення сфери відкритості / Габермас Ю. ; [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів : Літопис, 2000. – 317 с.

67. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Габермас Ю. ; [пер. з нім. В. Купліна]. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

68. Галіч Т. О. Соціальні інтернет-мережі та віртуалізація суспільного життя / Тетяна Олександрівна Галіч // Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2010. – № 1. – С. 145–152.

69. Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 50–62.

70. Гарань А. Политико-государственные преобразования в Украине / А. Гарань, С. Макеев // Политические и экономические преобразования в России и Украине / отв. ред. В. Смирнов. – М. : «Три квадрата», 2003. – С. 185–223.

71. Гарнага К. П. Діалогічне підгрунття досократівської філософії [Електронний ресурс] / К. П. Гарнага – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N154/N154p076-082.pdf.

72. Гатальська С. М. Філософія культури : підруч. [для студ. вищ. навч. закладів]. / Гатальська С. М; [голов. ред. В. М. Куценко; ред. О. О. Лисенко] ; М-во освіти і науки України. – К. : Либідь, 2005. – 328 с.

73. Гвишиани Д. М. Организация и управление / Гвишиани Д. М. . – М. : Наука, 1972. – 536 с.

74. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Собрание сочинений : в 14 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель – М. – Л., 1935. – Т. 8. – 237 с.

75. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем. Б. Г. Столпнера ; вступ. ст. В. С. Соловьёва ; примеч. В. С. Нерсисянца]. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – 464 с.

76. Гідденс Е. Нестримний світ : як глобалізація перетворює наше життя / Гідденс Е. ; [пер. з англ. Н. П. Поліщук]. – К. : Альтерпрес, 2004. – 100 с.

77. Гідденс Е. Соціологія / Гідденс Е. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

78. Гоббс Т. Левиафан / Гоббс Т. // Сочинения : в 2 т. / Гоббс Т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.

79. Гобозов И. А. Общество и государство: их взаимодействие / Иван Аршакович Гобозов // Философия и общество. – 2011. – № 2. – С. 5–22.

80. Головка В. В. Ідентичність як метафора / В. В. Головка // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 23–24.

81. Голуб В. В. Соціальна модернізація у контексті реформ перехідних суспільств [Електронний ресурс] / Валерія Вікторівна Голуб // Державне будівництво. – 2011. – № 11. – (Електронне наукове фахове видання ХАРРІДУ НАДУ при Президентові України). – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/index.html>.

82. Горак Г. Громадянське суспільство як інтегратор особистісних начал / Ганна Горак, Георгій Фінін // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 62–73.

83. Горак Г. Образ філософії на межі тисячоліть / Ганна Горак // Філософська думка. – 2004. – № 3. – С. 3–13.

84. Горак Г. Філософська спільнота як соціальна, наукова та соціально-психологічна структура / Ганна Горак // Філософська думка. – 2004. – № 1. – С. 3–15.

85. Горак Г. І. Філософія : курс лекцій / Горак Г. І. – К. : Вілбор, 1998. – 272 с.

86. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / Горкгаймер М. ; [пер. з нім. М. Култаєва]. – К. : ППС-2002, 2006. – 282 с.

87. Грановеттер М. Сила слабких зв'язей [Електронний ресурс] / Марк Грановеттер ; [пер. с англ. З. В. Котельниковой] // Економічна соціологія : Електронний журнал. – 2009. – Т. 10. – № 4. – С. 31–50. – Режим доступу к журн. : www.ecsoc.msses.ru.

88. Грива О. А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі : монографія / Ольга Анатоліївна Грива. – К. : Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 275 с.

89. Гричина Н. А. Лобізм як інститут сучасної демократії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Наталія Анатоліївна Гричина. – К., 2009. – 20 с.

90. Гринчишин Н. Діалог як визначальний принцип етики Е. Левінаса [Електронний ресурс] / Надія Гринчишин. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vpnu/filos_psihol/2008_11/12.pdf.

91. Гринчишин Н. І. Принцип діалогу як світоглядна парадигма морально-ціннісних орієнтацій та самовдосконалення людини / Н. І. Гринчишин // Аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 27-28 квітня 2007 р. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 162–164.

92. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносини : підруч. / Грішнова О. А. – К. : Знання, 2004. – 535 с.
93. Громов И. А. Западная социология / Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семёнов В. А. – Санкт-Петербург : Ольга, 1997. – 372 с.
94. Грубась В. Тенденції та перспективи розвитку партійної системи в Україні / Вікторія Грубась // Роль політичних партій у становленні та розвитку державності : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 лютого 2010 р. / за ред. Зінчука В., Ониська Б. – Львів, 2010. – С. 40–42.
95. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.
96. Гумплович Л. Основы социологии / Гумплович Л. ; [пер. В. Гессен]. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 368 с.
97. Гуссерль Е. Криза Європейського людства і філософія / Е. Гуссерль // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія. – К. : Ваклер, 1994. – С. 61–94.
98. Гьоффе О. Індивід і почуття солідарності (тези з соціальної етики ХХІ століття) / О. Гьоффе // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 3–19.
99. Дармограй Н. Культура влади трансформаційного періоду / Н. Дармограй // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 1. – С. 39–50.
100. Денисюк Ж. З. Масова культура і проблеми національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації / Ж. З. Денисюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : Щоквартальний науковий журнал. – 2009. – №2. – С. 43–48.
101. Денисюк Ж. З. Масова культура як чинник трансформування національно-культурної ідентичності в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культ. наук : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Ж. З. Денисюк. – К., 2010. – 18. с.

102. Дергачёв В. А. Геополитика / Дергачёв В. А. – К. : Вира-Р, 2000. – 448 с.
103. Джафарли Т. М. Из истории домарксистской этической мысли / Джафарли Т. М. – Тбилиси, 1970. – 346 с.
104. Дикун І. М. Плюралістичний напрямок в теорії демократії : історичні витоки та природа / І. М. Дикун // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич ; Одеська національна юридична академія ; Південноукр. центр гендерних досліджень. – Одеса : «Фенікс», 2009. – Вип. 36. – С. 301–309.
105. Дмитренко М. Й. Інституціалізація соціальних відносин як умова буття корпоративної культури / М. Й. Дмитренко // Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – Вип. 2. – С. 31–35.
106. Довгаль І. В. Технологічний контекст поняття «Соціальний діалог» / І. В. Довгаль // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2012. – Вип. 6. – С. 276–281.
107. Довгополова О. Толерантність та відторгнення у культурі раннього нового часу / Оксана Довгополова // Філософська думка. – 2007. – № 2. – С. 96–111.
108. Донкіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Леонідас Донкіс. – К. : Факт, 2010. – 312 с.
109. Дорофеев Б. Ф. Размышления о человеческом обществе / Дорофеев Б. Ф. – Донецк : Юго-Восток Лтд, 2003. – 530 с.
110. Дукачов О. Діалектика духовного і матеріального виробництва / О. Дукачов // Вісник Тернопільського державного університету. Сер. : Філософія. – 1996. – № 1. – С. 88–92.
111. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : колективна монографія у трьох книгах / [Михальченко М., Скотний В., Бичко А. та ін.] ; за заг. ред. доктора філос. наук, професора, члена-кореспондента НАН України Миколи

Михальченка, доктора філософ. наук, професора Валерія Скотного. – К. – Дрогобич : Інформаційно-редакційний відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – Кн. 1. – 224 с.

112. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Дюркгейм Э. – М. : Наука, 1991. – 575 с.

113. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Дюркгейм Э. ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.

114. Єрмоленко А. Дискурс-етична легітимація соціальних інституцій сучасного суспільства / А. Єрмоленко // Філософська думка. – 2009. – № 5. – С. 82–88.

115. Єрмоленко А. М. Комуникативна практична філософія : підручник / Анатолій Миколайович Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.

116. Жадан І. В. Політична освіта: соціально-психологічні чинники формування толерантності підростаючого покоління / Ірина Василівна Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2002. – № 5 (8). – С. 90–94.

117. Жижек С. Дразливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології / С. Жижек ; [пер. з англ. Р. Димерець]. – К. : ППС-2002, 2008. – 510 с.

118. Жуков В. І. Десятиріччя сподівань на перемогу виробничої демократії / В. І. Жуков // Соціальне партнерство – шлях до злагоди : практика, проблеми, здобутки, перспектива. – К., 2003. – С. 91–96.

119. Задорожний Г. В. Трансперсональная психология, духовный мир человека и социальная экономия как новая парадигма экономической науки / Задорожний Г. В. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2009. – 39 с.

120. Здравомыслова Е. А. Парадигмы и модели социологии общественных движений / Е. А. Здравомыслова // Социология общественных движений: концептуальные модели исследования 1989–1990 гг. / ред. В. В. Костюшев. – М. ; СПб. : ИС РАН, 1992. – 172 с.

121. Здравомыслова Е. А. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е. А. Здравомыслова // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 90–96.
122. Зеленовский Я. Организация трудовых коллективов / Зеленовский Я. – М. : Прогресс, 1971. – 311 с.
123. Зиммель Г. Изменение форм культуры / Георг Зиммель ; [пер. с нем.] // Избранное : в 2 т. / Зиммель Г. – М. : Юрист, 1996. – Т. 1. – С. 483–488.
124. Зиммель Г. Как возможно общество? / Георг Зиммель ; [пер. с нем.] // Избранное : в 2 т. / Зиммель Г. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2. – С. 509–528.
125. Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной, социологии / Г. Зиммель // Социс. – 1984. – № 2. – С. 170–178.
126. Зиммель Г. Філософія грошей / Георг Зиммель ; [пер. з нім.]. – К. : Промінь, 2010. – 504 с.
127. Золотарёв Р. В. Плюрализм, группы и демократия : элитизм в американской политической науке / Р. В. Золотарёв, А. М. Салмин // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической ретроспективе : пробл.-темат. сб. / ред. Ю. С. Пивоваров и др. – М., 1998. – Вып. 4. – С. 88–96.
128. Ильин В. И. Государство и социальная стратификация / Ильин В. И. – Сыктывкар, 1996. – 349 с.
129. Иноземцев В. Теория постиндустриального общества как методологическая парадигма российского обществоведения / В. Л. Иноземцев // Вопросы философии – 1997. – № 10. – С. 29–44.
130. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы [Электронный ресурс] / В. Л. Иноземцев – Режим доступа : http://www.iu.ru/biblio/archive/inosemcev_sovr/.

131. Ионин Л. Г. Социология культуры путь в новое тысячелетие / Ионин Л. Г. – М. : Логос, 2000. – 432 с.
132. Йосипенко С. Переваги та перешкоди демократичного універсалізму / С. Йосипенко // Філософська думка. – 2009. – № 5. – С. 77–82.
133. Іноземцев В. Соціальна нерівність як проблема становлення постеконічного суспільства [Електронний ресурс] / В. Іноземцев // Поступ. – 2000. – № 97 (541). – 6 червня. – Режим доступу до журн. : http://postup.brama.com/000606/97_14_1.html
134. Ісакова Т. Колективні ідентичності та соціальні рухи в інформаційному суспільстві / Тамара Олегівна Ісакова // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4 (25). – С. 82–88.
135. Казмиренко В. П. Соціальна психологія організацій / Казмиренко В. П. – К. : МЗУХП, 1993 – 202 с.
136. Казміренко В. П. Вплив організаційних середовищ на соціальній світогляд особистості / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціологічної та політичної психології : зб. ст. – К., 2005. – Вип. 10 (13). – С. 158–169.
137. Камаралі Г. В. Людина і суспільство / Ганна Володимирівна Камаралі // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. – 2012. – № 1 (54). – С. 20–26.
138. Камаралі Г. В. Поняття соціуму у філософії, його детермінація // Ганна Володимирівна Камаралі // Інтелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. пр. із соц.-філос. пробл. / гол. ред. О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. – Вип. 8 – С. 117–128.
139. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Ф. Камінська // Соціологія. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 1–2. – С. 91–93.
140. Канак Ф. Конфлікти та перехідний стан національного буття / Федір Канак, Володимир Лобас // Філософська думка. – 1999. – № 4. – С. 71–85.

141. Капустин Б. Что такое консерватизм? / Б. Капустин // Свободная мысль – XXI. – М., 2004. – № 2. – С. 44–53.
142. Карась А. Етика свободи і солідарність у громадянському суспільстві / Анатолій Карась // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – С. 110–140.
143. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Анатолій Карась. – К. ; Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
144. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство / Катаєв С. Л. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.
145. Качак Н. В. Вплив інформаційних технологій на зміну ціннісних орієнтацій людини і суспільства : філософсько-методологічний аналіз / Надія Василівна Качак // Вісник Черкаського університету. Сер. : Філософія. – 2013. – Вип. 31. – С. 16–21.
146. Кирилюк Ф. Новітня політологія : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закладів] / Кирилюк Ф. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.
147. Климанська Л. Про громаду та її соціальний капітал [Електронний ресурс] / Лариса Климанська // Ф. Форум нових соціальних ідей – Режим доступу : <http://www.dialog.lviv.ua/socialpartnership/articles/5/>
148. Климанська Л. Соціально-комунікативні технології в політиці. Таємниці політичної «кухні» / Климанська Л. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2007. – 332 с.
149. Ковальчук С. Ю. Неформальные молодёжные объединения в условиях социальной трансформации современного российского общества : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / С. Ю. Ковальчук. – Волгоград, 2008. – 26 с.
150. Коктыш К. Социокультурные рамки институционализации политических практик и типы общественного развития / К. Е. Коктыш // Полис. – 2002. – № 4. – С. 6–17.

151. Колаковський Лешек. Мої правильні погляди на все / Колаковський Лешек ; [пер. з пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 280 с.
152. Колісник Л. Загальнодержавна програма розвитку конкуренції в Україні як засіб модифікації умов формування конкурентного середовища / Колісник Лариса, Русинський Михайло // Конкуренція. Вісник антимонопольного комітету України. – 2012. – № 4. – С. 12–17.
153. Колодій А. Вибори–98 і становлення громадянського суспільства в Україні / А. Колодій // Українські варіанти. – 1998. – № 2. – С. 20–29.
154. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т. Н. Колокольцева. – Волгоград : Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2001. – 260 с.
155. Компанієць Л. Г. Сутність поняття «діяльність» / Людмила Георгіївна Компанієць // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 41. – С. 258–266.
156. Корнейчук Б. В. Кризис механистической ценности в информационном обществе [Электронный ресурс] / Б. В. Корнейчук. – Режим доступа : http://labecon.spbstu.ru/userfiles/krizis_mech.doc.
157. Котовська О. П. Діалог як метод пошуку істини в українській філософській традиції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / О. П. Котовська. – Львів, 2008. – 20 с.
158. Кремень В. Україна : Альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Василь Григорович Кремень, Дмитро Володимирович Табачник, Василь Миколайович Ткаченко. – К. : «ARC-UKRAINE», 1996. – 794 с.
159. Кремень В. Г. Индивидуальное и коллективное: антиподы или стороны одной медали? / Кремень В. Г. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

160. Крюков О. Демократизация общества та розвиток еліти / О. Крюков // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2004. – № 4. – С. 470–475.
161. Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы / Кубедду Р. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 387 с.
162. Кули Ч. Социальная самость / Ч. Кули // Американская социологическая мысль : тексты / сост. Е. И. Кравченко ; под. ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 172–179.
163. Кучевский В. Б. Социальная философия: общество и сферы его жизнедеятельности / Кучевский В. Б. – М. : МЗ Пресс, 2003. – 152 с.
164. Ле Гофф Жак Рождение Европы / Жак ле Гофф ; [пер. с фр. А. И. Поповой, предисл. О. А. Чубарьяна]. – СПб. : Александрия, 2008. – 398 с. – (Серия «Становление Европы»).
165. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Г. – СПб. : Маркет, 1995. – 544 с.
166. Левенець С. В. Лобізм у системі представництва інтересів / С. В. Левенець // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 17. – С. 214–219.
167. Левинас Э. Путь к Другому: Сборник статей и переводов, посвящённый 100-летию со дня рождения Э. Левинаса / Эмманюэль Левинас ; под. ред. Н. В. Голик, И. Н. Зайцев и др. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 2006. – 239 с.
168. Леви-Строс К. Путь масок / Клод Леви-Строс ; [пер. с фр. А. Б. Островского]. – М. : Республика, 2000. – 399 с.
169. Левченко А. В. Організація українського козацтва XVI–XVIII ст. як чинник державотворення: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Андрій Вікторович Левченко. – Хмельницький, 2012. – 184 с.

170. Лейн Д. Еліти, класи та громадянське суспільство в період трансформації державного соціалізму / Девід Лейн // Соціологія : Теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 14–31.

171. Лекторский В. А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 56–87.

172. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / Алексей Николаевич Леонтьев ; под ред. В. В. Давыдова и др. – М. : Педагогика, 1983.– Т. 1. – 1983. – 392 с.; Т. 2. – 1983. – 320 с.

173. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 456–465.

174. Липсет С. Размышления о легитимности [Электронный ресурс] / С. Липсет // Апология. – 2005. – № 5 (5). – Режим доступа : http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id=331&id_issue=81.

175. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Джон Локк // Сочинения : в 3 т. / Джон Локк ; [пер. с англ. и лат.]. – М. : Мысль, 1985. – Т. 2. – 560 с.

176. Локк Дж. Послание о веротерпимости / Джон Локк ; [пер. с англ. и лат.] // Сочинения : в 3 т. / Джон Локк ; [пер. с англ. и лат. ; ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин]. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 91–135.

177. Лопата М. Лобювання : світова практика та українські реалії / Мар'яна Лопата // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матеріали всеукр. наук. конф., 10–11 трав. 2007 р. / [укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л.]. – Львів : ЦПД, 2008. – 162–167 с.

178. Лукашенко П. Особливий політичний відтінок / П. Лукашенко // Підприємництво в Україні. – 2001. – № 3. – С. 30–32.

179. Луман Н. Введение в системную теорию / Луман Н. ; [под ред. Дирка Беккера, пер. с нем. К. Тимофеева]. – М. : «Логос», 2007. – 360 с.

180. Луман Н. Власть / Луман Н. ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

181. Луман Н. Невероятность коммуникации / Н. Луман ; [пер. с нем. А. М. Ложеницина, под ред. Н. А. Головина] // Проблемы теоретической социологии / отв. ред. А. О. Бороноев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – Вып. 3. – С. 165–199.
182. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
183. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / Ніклас Луман [пер. з нім. М. Бойченка та В. Кебуладзе]. – К. : Дух і Літера, 2011. – 336 с.
184. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Луман Н. ; [пер. с нем. И. Д. Газиева ; под ред. Н. А. Головина]. – СПб. : Наука, 2007. – 648 с.
185. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современных обществ / Луман Н. ; [пер. с нем. А. Ф. Филиппова, сост., общ. ред. и предисл. В. В. Винокурова, А. Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1991. – С. 194–218.
186. Людко Н. В. Інформаційне суспільство та ціннісні орієнтації особистості / Н. В. Людко // Наукові праці : зб. наук. праць Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер. : Політологія. – Миколаїв, 2012. – Т. 182, вип. 170. – С. 98–101.
187. Льюс Р. Д. Игры и решения / Р. Д. Льюс, Х. Райфа ; пер. с англ. И. В. Соловьёва – М. : Иностран. л-ра, 1961. – 642 с.
188. Майборода О. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.] – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2002. – 312 с.
189. Максименко С. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Максименко, В. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
190. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.

191. Мангайм К. Идеологія та утопія / Мангайм Карл ; [пер. з нім. В. Швед]. – К. : Дух і Літера. – 2008. – 370 с.
192. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ / Маркарян Э. С. – М. : Мысль, 1983. – 284 с.
193. Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36–50.
194. Мацкевич Р. Особливості процесу формування інституту лобізму / Р. М. Мацкевич // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 37. – С. 71–76.
195. Мацкевич Р. М. Суспільне значення лобізму / Мацкевич Роман Миколайович // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2006. – № 29. – С. 423–428.
196. Мертон Р. Соціальна теорія і соціальна структура (фрагменти) / Роберт Мертон ; [реферат. перевод и вступ. ст. В. Костинской ; под ред. В. Танчера]. – К. : Абрис, 1996. – 109 с.
197. Мертон Р. К теорії референтно-групового поведіння / Мертон Роберт ; [пер. с англ. В. Ф. Чесноковой] // Референтна група і соціальна структура / под ред. С. А. Белановського. – М. : Інститут молодіжи, 1991. – С. 3–105.
198. Мид Дж. Інтерналізовані другіє і самість / Мид Дж. // Американська соціологічна думка : тексти / сост. Е. І. Кравченко ; под ред. В. І. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 222–224.
199. Миненков Г. Концепт ідентичності : перспективи визначення [Електронний ресурс] / Г. Миненков. – Режим доступу : <http://old.belintellectuals.eu/discussions/?id=74>.
200. Минта Е. П. Соціальна структура сучасного суспільства / Минта Ельвіна Петрівна // Філософія та соціологія трансформаційного суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 24–26 трав. 2012 р. – Сімферополь : Кримський інститут бізнесу, 2012. – С. 69–73.

201. Михальченко М. Еліта в Україні: їсте, куме, що зварили / Микола Михальченко // Віче : теорет. і громад.-політ. журн. – 2003. – № 1 (130). – С. 7–11.
202. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Мід Дж. Г. ; [пер. з англ. Т. Корпало]. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.
203. Мовчан В. Парадокси свободи : можливість вибору і потреба вибирати / В. Мовчан // Філософські пошуки – Львів–Одеса–Хмельницький : Gogito – Центр Європи, 2001. – Вип. XI–XII. – С. 159–165.
204. Мозговий О. Л. Україна в контексті глобалізаційних процесів (соціально-філософський аспект) / О. Л. Мозговий // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. – 2004. – Вип. 41. – С. 107–116.
205. Моисеев Н. Н. Сохранить человечество на земле / Н. Н. Моисеев // Экология и жизнь. – 2000. – № 1. – С. 11–13.
206. Мулен Э. Кооперативное принятие решений: аксиомы и модели / Мулен Э. – М. : Мир, 1991. – 464 с.
207. Мюллер Д. Общественный выбор III / Мюллер Д. ; [пер. с англ. под ред. А. П. Заостровцева, А. С. Скоробогатова; Гос. ун-т]. – М. : Высшая школа экономики, Институт «Экономическая школа», 2007. – XIV+994 с.
208. Навроцький В. Колективні ментальні поняття / Володимир Навроцький // Філософська думка. – 2005. – № 2. – С. 3–12.
209. Навроцький В. В. Аналітична соціальна філософія про колективні феномени / В. В. Навроцький // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. праць. – Кривий ріг, 2009. – Вип. 10. – С. 293–301.
210. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Панасівна Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002 – 272 с.
211. Наумкіна С. Глобалізація : тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу / Світлана Наумкіна, Юлія Ткачук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 212–218.

212. Недюха М. Лобізм як соціально-політичний феномен : сутність і засоби впливу / Микола Недюха, Микола Федорін // Віче : теорет. і громад.-політ. журн. – 2010. – № 3. – С. 22–25.
213. Немчинов І. Лобіювання як форма діалогу з владою / І. Немчинов // Контекст. – 2002. – № 2. – С. 9–12.
214. Нестеренко Г. О. Самовідтворення української політичної нації : принципи та механізми : дис. ... доктора філос. наук : спец. 09.00.03 / Г. О. Нестеренко. – К., 2008. – 428 с.
215. Никифоров А. Л. Деятельность : теория, методология, проблемы, творчество / Александр Леонидович Никифоров. – М. : Политиздат, 1990. – 195 с.
216. Никифорова Л. А. Ідентичність особистості в умовах ринкового суспільства / Л. А. Никифорова // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. – 2005. – Вип. 48. – С. 200–207.
217. Новохатський В. Тенденції забезпечення громадського інтересу / В. Новохатський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 72–74.
218. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. ; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
219. Озадовська Л. Мова у контексті діалогу / Людмила Озадовська // Філософська думка. – 2004. – № 3. – С. 22–50.
220. Озадовська Л. В. Діалог як філософський жанр: витоки, підґрунтя, проблеми / Озадовська Л. В. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2006. – 118 с.
221. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні : монографія / Озадовська Л. В. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2007. – 164 с.
222. Олейник А. Н. Модель сетевого капитализма / А. Н. Олейник // Вопросы экономики. – 2003. – № 8. – С. 132–149.
223. Олексенко Р. Правове і соціально-економічне підґрунтя ринкової економіки / Р. Олексенко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред.

В. М. Вашкевич.– К. : ПП «Видавництво «Гілея» , 2014. – Вип. 80. – С. 266–270.

224. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / Олсон М. ; [пер. с англ.]. – М. : ФЭИ, 1995. – 174 с.

225. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / Олсон М. ; [пер. з англ., післямова С. Слухая]. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.

226. Острогорский М. Демократия и политические партии / Острогорский М. – М. : РОССПЭН, 1997. – 640 с.

227. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Еліно́р Остром ; [пер. з англ. Т. Монтян]. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.

228. Панасюк Ю. Взаємне благо як принцип соціальної справедливості / Ю. В. Панасюк // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. праць / ред. Я. В. Шрамко. – Кривий Ріг, 2010. – Вип. 11. – С. 355–368.

229. Панфилова Т. В. О содержании понятия «гуманизм» / Т. В. Панфилова // Философские науки. – 1990. – № 9. – С. 112–117.

230. Парсонс Т. О структуре социального действия / Парсонс Т. – М. : Академ. проэкт, 2002. – 880 с.

231. Парсонс Т. Система современных обществ / Парсонс Т. – М. : Аспект-Пресс, 1990. – 270 с.

232. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія / Пасько Я. І. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.

233. Патнем Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнем, Р. Леонарді, Р. Нанетті ; пер. з англ. В. Ющенко – К. : Основи, 2001. – 302 с.

234. Пахомов Ю. Н. Человеческий интеллект и духовность на рубеже тысячелетий / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко // Пути и перепутья современной цивилизации. – К. : Благотворительный фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – С. 379–409.

235. Пашков А. Вчення про громадянське суспільство в філософії права Гегеля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / А. Пашков. – К., 2007. – 18 с.
236. Перегуда Є. Становлення політичної опозиції в Україні в умовах переходу до індустріально-інформаційного суспільства / Є. Перегуда // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2003. – № 3. – С. 402–406.
237. Петрук Н. Українська духовна культура XVI–XVII ст. : соціальна організація і формування простору національного буття / Наталія Кирилівна Петрук. – Хмельницький, 2007. – 288 с.
238. Петрук Н. К. Організація як суспільний феномен : засади соціально-філософського аналізу / Наталія Кирилівна Петрук // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. – 2004. – Вип. 43. – С. 13–25.
239. Петрушенко В. Л. Філософія : навч. посібн. (в 2-х част.) / Петрушенко В. Л. – Львів : Новий Світ – 2000, 2011. – 647 с.
240. Пилипенко А. М. Суспільство як система соціального буття / А. М. Пилипенко // Мультиверсум. Філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. – 2005. – Вип. 47. – С. 135–149.
241. Платон. Диалоги / Платон. – М. : Мысль, 1986. – 607 с.
242. Полищук А. С. Состязательность и запрет в политике и экономике : социально-философский аспект / Александр Сергеевич Полищук // Вестник Тверского государственного университета. Сер. : Философия. – 2013. – № 44. – С. 114–122.
243. Поліщук О. Аксиологічний вимір модернізації українського суспільства / Олександр Поліщук // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧНУ, 2011. – Вип. 539–540 (Філософія). – С. 175–181.
244. Поліщук О. Вплив клієнтелізму на колективну дію (соціально-філософський аспект) / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб.

наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 80. – С. 279–284.

245. Поліщук О. Вплив формальних соціальних груп на особистість / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 77. – С. 162–164.

246. Поліщук О. Дія – основа соціального і колективного людини / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68. – С. 311–315.

247. Поліщук О. Збентежена ідентичність у колективній дії соціальної групи / Олександр Поліщук // Наукові записки. Сер. : Філософія. – Острог : Вид-во НУ «Острозька академія». – 2012. – Вип. 10. – С. 46–57.

248. Поліщук О. Колективна дія громадянського суспільства на перехідному етапі розвитку / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 60. – С. 528–532.

249. Поліщук О. Колективна дія соціальних груп у теорії соціальної дії / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66. – С. 337–343.

250. Поліщук О. Колективна дія соціальної групи у процесі соціалізації особистості / Олександр Поліщук // Наукові записки. Сер. : Філософія. – Острог : Вид-во НУ «Острозька академія». – 2012. – Вип. 11. – С. 154–166.

251. Поліщук О. Критичні маси і проблема колективних дій / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71. – С. 527–532.

252. Поліщук О. Людина у колективній дії громадянського суспільства / Олександр Поліщук // Науковий вісник Чернівецького національного університету : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧНУ, 2012. – Вип. 621–622 (Філософія). – С. 95–99.

253. Поліщук О. Людина у колективній дії перехідного суспільства / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 74. – С. 238–240.

254. Поліщук О. Особливості колективної дії у традиційних суспільствах / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 73. – С. 186–188.

255. Поліщук О. Праксеологія колективної дії у політичному бутті суспільства (соціально-філософський аспект) / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 64. – С. 236–240.

256. Поліщук О. Суб'єкти колективної дії в процесі лобювання / Олександр Поліщук // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧНУ, 2013. – Вип. 665–666 (Філософія). – С. 109–114.

257. Поліщук О. Суб'єкти колективної дії у суспільно-політичному бутті людини / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 69. – С. 442–446.

258. Поліщук О. Толерантність у системі взаємовідносин індивід–колектив–суспільство / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип. 83. – С. 240–246.

259. Поліщук О. Феномен колективної дії у політичній трансформації суспільства / Олександр Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76. – С. 120–122.

260. Поліщук О. С. Вплив кліважів на колективну дію соціальних груп «пограничних» суспільств: соціально-філософський аспект / О. С. Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 57. – С. 247–251.

261. Поліщук О. С. Демократія і колективна дія / Олександр Сергійович Поліщук // Вісник Черкаського університету. Сер. : Філософія. – 2013. – № 31. – С. 9–16.

262. Поліщук О. С. Діяльність – феномен колективної дії: соціально-філософський аналіз / Олександр Сергійович Поліщук // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – 2012. – № 2 (54). – С. 56–61.

263. Поліщук О. С. Довіра як умова утворення колективної дії / О. С. Поліщук // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – Дніпропетровськ. – 2015. – № 2 (118). – С. 21–26.

264. Поліщук О. С. Колектив у структурі суспільства (соціально-філософський аналіз) / О. С. Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 46. – С. 345–353.

265. Поліщук О. С. Колективна дія : соціальне пізнання і практика (досвід філософської концептуалізації) : монографія / Олександр Сергійович Поліщук. – Тернопіль : ТОВ «Тернограф», 2015. – 400 с.

266. Поліщук О. С. Колективна дія професійних об'єднань у соціальній структурі суспільства / О. С. Поліщук // Вісник Національного авіаційного університету : зб. наук. праць. Сер. : Філософія. Культурологія. – К. : НАУ, 2012. – Вип. 1 (15). – С. 29–32.

267. Поліщук О. С. Колективна дія соціальних рухів в інформаційному суспільстві / Олександр Сергійович Поліщук // Інтелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. праць із соц.-філос. пробл. / голов. ред. О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2013. – Вип. 11. – С. 59–70.

268. Поліщук О. С. Колективна дія соціальних рухів у суспільно-політичному бутті людини / Олександр Сергійович Поліщук // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Сер. : Філософські науки / гол. ред. В. С. Пазенок. – К. : КУТЕП, 2013. – С. 133–141.

269. Поліщук О. С. Колективна дія у соціальній структурі суспільства / Олександр Сергійович Поліщук // Інтелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. праць із соц.-філос. пробл. / голов. ред. О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – Вип. 9. – С. 133–140.

270. Поліщук О. С. Колективна дія численних соціальних утворень та їх парадокси / О. С. Поліщук // Філософія науки: традиції та інновації : наук. журн. – Суми : СумДПУ. – 2013. – № 2.– С. 57–67.

271. Поліщук О. С. Потреба людини як першопричина колективної дії соціальної групи / О. С. Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 54. – С. 272–277.

272. Поліщук О. С. Принцип гуманізму в колективній дії / Олександр Сергійович Поліщук // Філософія науки: традиції та інновації : наук. журн. – Суми : СумДПУ. – 2014. – № 1.– С. 152–163.

273. Поліщук О. С. Проблема колективної дії громадянського суспільства: соціально-філософський аспект / О. С. Поліщук // Філософія науки: традиції та інновації : наук. журн. – Суми : СумДПУ, 2012. – № 2. – С. 130–139.

274. Поліщук О. С. Соціальні зв'язки та організація колективної дії / Олександр Сергійович Поліщук // Вісник Черкаського університету. Сер. : Філософія. – 2014. – № 11. – С. 20–27.

275. Поліщук О. С. Толерантність у колективній дії / О. С. Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 49. – С. 576–580.

276. Поліщук О. С. Філософський погляд на колективну дію / Олександр Поліщук // Гілея : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 45. – С. 231–238.

277. Поліщук О. С. Філософські основи колективної дії у макросвіті людей / О. С. Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 53. – С. 271–274.

278. Попович М. Бути людиною / Мирослав Попович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
279. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К., 1999. – 727 с.
280. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги : в 2 т. / Карл Поппер ; [пер. з англ. Олександр Коваленко]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
281. Постман Н. Інформіруємося до смерті [Електронний ресурс] / Ніл Постман. – Режим доступу : <http://neilpostman.ucoz.ru/publ/1-1-0-37>.
282. Почепцов Г. Глобальні проекти: конструювання майбутнього / Г. Почепцов. – К. : Укр. центр політ. менедж., 2009. – 212 с.
283. Пригожин А. И. Методы развития организаций / А. И. Пригожин. – М. : МЦФЭР, 2003 – 863 с.
284. Причепій Є. М. Філософія : підруч. / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – К. : Академвидав, 2008. – 592 с.
285. Пролєєв С. Велика криза та її наслідки. Круглий стіл часопису «Філософська думка» / Сергій Пролєєв // Філософська думка. – 2009. – № 2. – С. 5–32.
286. Пролєєв С. В. Метафізика влади : монографія / С. В. Пролєєв. – К. : Наукова думка, 2005. – 324 с.
287. Разумцева Г. І. Морально-етнічні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.07 «Етика» / Г. І. Разумцева. – К., 2004. – 18 с.
288. Рац М. В. Диалог в современном мире / М. В. Рац // Вопросы философии. – 2004. – № 10. – С. 20–32.
289. Резник Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации / Резник Ю. М. – СПб. : Пневма, 2005. – 496 с.

290. Резнік О. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / Олександр Станіславович Резнік // Український соціум. – 2009. – № 4 (31). – С. 150–159.

291. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Поль Рикёр ; [пер. И. С. Вдовиной]. – М. : Канон-пресс-Ц, 1998. – 623 с.

292. Рикёр П. Путь признания. Три очерка / Рикёр П. ; [пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2010. – 286 с.

293. Рихлі Л. Соціальний діалог на національному рівні у країнах – кандидатах на вступ до Європейського Союзу / Рихлі Л., Прітцер Р. // Соціальне партнерство – шлях до злагоди / [упоряд. : С. Ю. Кропивка]. – К., 2003. – С. 104–136.

294. Рікер П. Навколо політики / П. Рікер // Поступ сучасних ідей : Панорама новітньої науки / Жаклін Рюс ; [пер. з фр.]. – К. : Основа, 1998. – С. 565–567.

295. Рікер П. Сам як інший / Рікер П. ; [пер. з фр.]. – К. : Дух і літера, К., 2002. – 450 с.

296. Рогожина К. А. Роль патрон-клиентных отношений в формировании политических элит Центральной Азии / К. А. Рогожина // Власть. – 2009. – № 11. – С. 28–32.

297. Рогозін М. П. Демократія від А до Я : словник-довідник / Рогозін М. П. – Донецьк : Видавництво «Донбас», 2002. – 204 с.

298. Розанвалон П. Перевинайдення демократії / П. Розанвалон ; [пер. з фр. В. Омельянчика] // Філософська думка. – 2009. – № 5. – С. 74–77.

299. Руденко Т. Діти в Інтернеті: реальні загрози віртуального світу [Електронний ресурс] / Тетяна Руденко // Асоціація підприємств інформаційних технологій України – Режим доступу : <http://apitu.org.ua/node/1336>

300. Рудик О. Соціальний капітал і демократія [Електронний ресурс] / Олександр Рудик // Діалог. Проект «Україна». – 2008. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13153.
301. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Об общественном договоре. Трактаты / Руссо Ж.-Ж. ; [пер. с фр.]. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – С. 195–322.
302. Савицька Н. Еволюція моделі людини в економічній теорії / Н. Л. Савицька // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2010. – № 3, том 2. – С 137–140.
303. Савостьянова М. В. Нові цінності індустріального суспільства / Марина Володимирівна Савостьянова // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2011. – № 59. – С. 9–13.
304. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знаниями, или История будущего / Т. Сакайя // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 337–371.
305. Самедов В. А. Средний слой или класс? / В. А. Самедов // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 3. – С. 28–33.
306. Семенченко Ф. Г. Толерантність як моральний принцип та стрижнева проблема політичної діяльності / Ф. Г. Семенченко // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. Сер. : Політологія. – 2011. – Вип. 123. – С. 240–243.
307. Сергеев В. Лобізм в Україні : можливості неурядових організацій / В'ячеслав Сергеев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 88–95.
308. Сибиряков С. О. Роль соціальних медіа у формуванні громадянської культури державних службовців [Електронний ресурс] / С. О. Сибиряков // Зб. наук. пр. НАДУ / за заг. ред. О. Ю. Оболенського. – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – Вип. 1. – С. 147–161. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpnadu/2008_1/09%20Doslid.pdf.

309. Сибиряков С. Соціальна медіа як середовище архетипового впливу на масову свідомість / Сергій Сибиряков // Політичне управління : теорія і практика. – 2013. – № 1. – С. 202–210.
310. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии / Сципион Сигеле ; [пер. с фр.]. – М. : Академический проект, 2011. – 128 с.
311. Скідін Л. Класичні теорії соціальної дії в соціологічному дискурсі: можливості утилітаристського уточнення / Леонід Олегович Скідін // Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія теорія, методи : Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 59–65.
312. Сковорода Г. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. С. Сковорода ; [упоряд., прим., вступ. ст. І. В. Іваньо]. – К. : Наук. думка, 1983. – 541 с.
313. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода – Т. 1 – К., 1973. – 531 с.
314. Слаква С. П. Психология малой группы / Слаква С. П. – М. : ЭКЗАМЕН, 2004. – 160 с.
315. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит А. ; [пер. с англ.]. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
316. Соболь Т. Соціальна дія та соціальна взаємодія – засади порівнюваності понять / Т. В. Соболь // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. : Філософія. Політологія. – 2009. – № 91–93. – С. 41–45.
317. Соединенные Штаты Америки : Конституция и законодательные акты / под ред. О. Жидкова. – М. : Прогресс, 1993. – 326 с.
318. Соколов В. Дійові особи та виконавці / Соколов В., Рябіка В. // Віче: теорет. і громад.-політ. журн. – 2003. – № 4. – С. 24–27.
319. Соловьёв А. И. Три облака государства – три стратегии гражданского общества / А. И. Соловьёв // Полис. – 1996. – № 6. – С. 12–16.

320. Соловьёв В. Смысл любви / Соловьёв В. – К. : Гардарики, 1991. – 289 с.
321. Соловьёв В. С. Сочинения : в 2-х т. / Соловьёв В. С. ; общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосев ; примеч. С. Л. Кравца и др. – Т. 2 . – М. : Мысль, 1988. – 822 с.
322. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П. А. ; [пер. с англ.], общ. ред., сост. А. Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
323. Социальная философия : учебник / [под общей ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлач]. – К. : Издательский центр «Единорог», 2002. – 736 с.
324. Социологический справочник / [под общ. ред. В. И. Воловича]. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
325. Соціологічна енциклопедія / [уклад. В. Г. Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
326. Старцев Я. Ю. Личностно-ориентированные взаимодействия в государственном и муниципальном управлении / Я. Ю. Старцев // Органы власти в системе социальных взаимодействий: социологический, политический и управленческий анализ / А. А. Александров, Т. Е. Зерчанинова, К. Н. Самков, Я. Ю. Старцев. – Екатеринбург : УрАГС, 2009. – С. 31–59.
327. Степаненко І. Духовні засади громадянського суспільства: українські реалії / І. Степаненко, М. Степаненко // Громадянське суспільство в Україні за добу глобалізації : ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. – К., 2007. – С. 73–90.
328. Строев Е. Становление России завтрашней : опасности и шансы / Е. Строев // Полис. – 1996. – № 4. – С. 6–16.
329. Струманський В. Висхідні позиції філософського бачення сутності процесу становлення людини в особистісному сприйнятті В. В. Зеньковського / Василь Струманський // Філософська думка на

Поділлі : зб. наук. праць присвячений 130-річчю з дня народження В. В. Зеньковського / [ред. кол. І М. Предборська (наук. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. Івана Огієнка, 2011. – С. 13–18.

330. Сучасна політична філософія : антологія / [упоряд. Я. Кіш]. – К. : Основи, 1998. – 575 с.

331. Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 тисяч слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

332. Телешун С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – К. : [б.в.] ; Херсон : [б.в.], 2008. – 151 с.

333. Тимошенко И. И. Мотивация личности и человеческих ресурсов / И. И. Тимошенко, А. С. Соснин. – К. : Издательство Европейского университета, 2002. – 576 с.

334. Токвиль А. Старый порядок и революция / Алексис де Токвиль ; [пер. с фр. М. Федоровой]. – М. : Моск. философский фонд, 1997. – 252 с.

335. Томенко М. Політичні олігархи, холдинги та синдикати / М. Томенко // Політичний календар. – 1999. – № 2. – С. 24–28.

336. Тоффлер Э. Шок будущего / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 557 с.

337. Труш О. Толерантність як механізм саморегуляції поліетнічного суспільства / Олександр Труш, Андріана Черняк // Публічне управління. – 2011. – № 4 (8). – С. 122–126.

338. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів / Тур М. Г. – К. : Парапан, 2006. – 395 с.

339. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. / Турен А. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.

340. Турен А. Повернення дієвця / Ален Турен ; [пер. з фр. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб]. – К. : Альтпрес, 2003. – 320 с.

341. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство = Gemeinschaft und Gesellschaft : основні поняття чистої соціології / Тьоніс Ф. ; [пер з нім. Н. Комарової та О. Погорілого]. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.
342. Удод О. Традиційне суспільство: його сутність та особливості / О. Удод, М. Юрій // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 10. – С. 269–275.
343. Усанов І. В. Ідеї гуманізму в контексті сучасного філософського дискурсу / І. В. Усанов // Інтелект. Особистість. Цивілізація : темат. зб. наук. пр. із соц.-філос. пробл. / гол. ред. О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2010. – Вип. 8. – С. 90–96.
344. Ушкалов Л. В. Нариси з філософії Григорія Сковороди / Л. В. Ушкалов, О. В. Марченко. – Х. : Основа, 1993. – 152 с.
345. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Фейербах Л. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 1. – 676 с.
346. Философский словарь / под. ред. М. М. Розенталя. – [изд. 3-е]. – М. : Политиздат, 1975 – 496 с.
347. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Энциклопедия, 1983. – 840 с.
348. Філософія : навч. посіб. / [Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. – [6-те вид., випр. і доп.] – К. : Вікар, 2006. – 455 с.
349. Філософія : підручник / [Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін.] – [2-ге вид., стереотип.] – К. : Либідь, 2002. – 408 с.
350. Філософія політики : Короткий енцикл. словник / [авт.–упоряд. : В. П. Андрущенко та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
351. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи : навч. посібн. / [Андрущенко В. П., Волинка Г. І., Мозгова Н. Г. та ін.] ; за ред. Г. І. Волинки. – К. : Каравела, 2009. – 368 с.

352. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – К. : Гол. ред. укр. рад. енцикл., 1986. – 513 с.
353. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація / Олександр Фісун // Агора. Україна – нові перспективи. – К. : Стилос, 2005. – Вип. 1. – С. 24–34.
354. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины : в 3 т. / П. А. Флоренский. – М. : Правда, 1990. – 490 с.
355. Флоренский П. А. Христианство и культура / Флоренский П. А. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2001. – 672 с.
356. Франк С. Л. Духовные основы общества / Франк С. Л. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
357. Франк С. Л. Предмет знания. Душа человека / Франк С. Л. – Минск. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 992 с.
358. Франк С. Л. Реальность и человек / Франк С. Л. – М. : Республика, 1997. – 479 с.
359. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. ; [пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Розмана, Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
360. Фрейд З. Влечения и их судьба / Зигмунд Фрейд // Основные психологические теории в психоанализе / Зигмунд Фрейд. – М. : Госиздат, 1923. – С. 103–123.
361. Фрейре П. Формування критичної свідомості / Пауло Фрейре ; [пер. з англ. О. Дем'янчук]. – К. : Юніверс, 2003. – 176 с.
362. Фромм Е. Революція надії / Е. Фромм // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / [упоряд. В. Лях]. – К. : Либідь, 1996. – 380 с.
363. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : АСТ: Ермак, 2005. – 588 с.

364. Хабермас Ю. Концепция модерна. Ретроспектива двух традиций / Хабермас Ю // Политические работы / Ю. Хабермас. – М. : Праксис, 2005. – С. 234–268.
365. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Хаек Ф. ; [пер. с англ. Е.Осиновой]. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
366. Хангтингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / Самуэль Хангтингтон ; [пер. с англ. Т. Велишеев, Ю. Новиков]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
367. Ханипов А. Т. Интересы как форма общественных отношений / Ханипов А. Т. – Новосибирск : Наука, 1987. – 255 с.
368. Ханстантинов В. Ідеї толерантності в ранньому лібералізмі / Віталій Олександрович Ханстантинов // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2009. – Вип. 18. – С. 247–254.
369. Цветков В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В. Цветков, В. Горбатенко – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
370. Цвих В. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : монографія / Цвих В. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002 – 376 с.
371. Чижевський Д. І. Початок і кінець нових ідеологій / Д. І. Чижевський // Історія філософії України : хрестоматія / Упорядн. : Тарасенко М. Ф., Русин М. Ю., Бичко А. К. та ін. – К. : Либідь, 1993. – С. 478–567.
372. Чиркин В. Е. Переходное постсоциалистическое государство: содержание и форма / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 4–11.
373. Чорна Л. Проблема оновлення українського суспільства у філософії Лазаря Барановича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Лариса Сергіївна Чорна. – 2001. – 18 с.

374. Чорновіл О. Проблеми багатопартійності в Україні на сучасному етапі / Оксана Чорновіл // Роль політичних партій у становленні та розвитку державності : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 26 лютого 2010 року / за ред. Зінчука В., Ониська Б. – Львів, 2010. – С. 55–57.

375. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Юрій Шайгородський, Катерина Меркотан // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 176–182.

376. Шампань П. Делать мнение : новая политическая игра / Шампань П. ; [пер. с фр. под. ред. Н. Г. Осиповой]. – М. : Socio-logos, 1997. – 317 с.

377. Шаповал М. Загальна соціологія / Шаповал М. Ю. – К. : УЦДК, 1996. – 280 с.

378. Шаров А. В. Взаимодействие культур и проблема идентичности / А. В. Шаров // Общечеловеческое и национальное в философии : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. КРСУ, 27–28 мая 2004 г. / под общ. ред. И. И. Ивановой. – Бишкек, 2004. – С. 171–176.

379. Шевчук В. Патрон-клієнтелізм як державоструктуруючий фактор / В. Шевчук // Нова політика. – 2000. – № 3 – С. 19–24.

380. Шибутани Т. Социальная психология / Шибутани Т. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 539 с.

381. Шкаратан О. И. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчёт / Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 33–45.

382. Шкаратан О. И. Социальное расследование и его воспроизводство в современной России / О. И. Шкаратан, Н. В. Сергеев. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 100 с.

383. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Шопенгауэр А. – М. : Республика, 1992. – 448 с.

384. Штомпка П. Социология : анализ современного общества / Петр Штомпка ; [пер. с пол. С. М. Червонной]. – М. : Логос, 2005. – 655 с.
385. Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П. – М., 1997 – 223 с.
386. Шуровьески Дж. Мудрость толпы. Почему вместе мы умнее, чем поодиночке, и как коллективный разум формирует бизнес, экономику, общество и государство / Шуровьески Дж. ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «И. Д. Вильяме», 2007. – 304 с.
387. Шютц А. Совместное сочинение и исполнение музыки. Исследование социального отношения / Альфред Шютц ; [пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой] // Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов; научн. ред. перевода Г. С. Батыгин. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – С. 238–259.
388. Шютц А. Чужой. Очерк социальной психологии / Альфред Шютц ; [пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой] // Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов; научн. ред. перевода Г. С. Батыгин. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – С. 191–206.
389. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129–137.
390. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман ; [пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе]. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.
391. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанский ; [пер. с польск. / под общ. ред. А. М. Румянцева]. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.
392. Щерба С. П. Філософія : навч. посіб. – [3-є вид., змінене і доповнене]. – К. : Кондор. – 2007. – 452 с.

393. Щербина В. Соціальні риси мережних спільнот / В. Щербина // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 139–149.
394. Щур А. Теорія групової дії М. Олсона / А. В. Щур // Філософія. Політологія. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 87–88. – С. 135–138.
395. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций / Эйзенштадт Ш. ; [пер. с англ.]. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
396. Элиас Н. Общество индивидов / Элиас Н. ; [пер. с нем. А. Иванченко и др.]. – М. : Праксис. – 2001. – 331 с.
397. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / Эрроу К. Дж ; [пер. с англ. Ю. М. Яновской]. – М. : Гу ВШЭ, 2004. – 201 с.
398. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам / Юм Д. ; [пер. с англ. С. И. Церетели и др.; вступ. ст. А. Ф. Грязнова] // Сочинения : в 2 т. / Юм Д. ; [пер. с англ. С. И. Церетели и др.; вступ. ст. А. Ф. Грязнова]. – [2-е, допол. и исправ. изд.]. – Т. 1. – М. : Мысль, 1996. – 276 с.
399. Яковенко Т. Соціальне буття людини: від нестабільності до сталості / Т. Яковенко // Вісник Львівського національного університету. Сер. : Філософські науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 64–70.
400. Яковлев Д. В. Раціональний вибір політичних акторів як фундаментальна умова переходу до демократії / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики. – 2012. – Вип. 47. – С. 28–35.
401. Яскевич Я. С. Человек и общество. Вопросы и ответы: справ. пособие / Яскевич Я. С. – Минск : ТетраСистемс, 2001. – 160 с.
402. A Grammar of Politics, 4 th. Ed. – London : George Allen & Unwin, 1939. – 672 p.
403. Alexander J. C. Neo-Functionalism / Jeffrey Alexander (Md.). – Newbury Park: Sage Publications, 1985. – 823 p.

404. Berk Richard A Gaming Approach to Crowd Behavior / Berk Richard // *American Sociological Review*. – 1974. – Vol. 39. – № 3. – P. 355–373.
405. Blau P. M. The American Occupational Structure / Blau P. M., Dunkan O. D. – N. Y., 1967. – 524 p.
406. Borgatti S. P. Network analysis of 2-mode data / Borgatti S. P. and Everett M. G. // *Social Networks*. – 1997. – № 19 (3). – P. 243–270.
407. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste / Bourdieu P. – L.; N. Y., 1986. – 240 p.
408. Bourdieu P. Les etudiants et leur etudes / Bourdieu P. – P. : Minuit, 1964. – 278 p.
409. Burt R. S. Structural Holes : The Social Structure of Competition / Ronald Burt // Harvard University Press. – 1992. – 324 p.
410. Charles D. Aristotele's Philosophy of Action. / D. Charles. – London, 1984. – 282 p.
411. Cohen P. R. Teamwork / Cohen P. R., Levesque H. J. // *Nous*. – 1991. – Vol. 25. – № 4. – P. 487–512.
412. Coleman J. S. Social capital in the creation of human capital / J. S. Coleman // *American Journal of Sociology*. – 1988. – № 94. – P. 95–120.
413. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in the Industrial Society / Dahrendorf R. – L., 1959. – 318 p.
414. Danto A. Action, Knowledge find Representation / A. Danto // *Action Theory*. – Dordrecht, 1975. – 298 p.
415. Davidson D. Essays on Actions and Events / Davidson D. – Oxford, 1980. – 694 p.
416. Dictionnaire etymologique. Larousse. – Paris, 1964. – 804 p.
417. Erikson R. The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J. H. Goldthorpe – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 360 p.
418. Fantasia Rick Cultures of Solidarity : Consciousness, Action, and Contemporary American Workers / Fantasia Rick. – Berkeley : University of California Press, 1988. – 304 p.

419. Festinger Leon Group Attraction and Membership, Group Dynamics, ed. / Leon Festinger, Dorwin Cartwright and Alvin Zander – Evanston, HI. : Row, Peterson, 1953. – 518 p.
420. Garfinkel H. What is Ethnomethodology? / H. Garfinkel // Studies of Ethnomethodology / Garfinkel H. – Cambridge, 1984. – P. 1–34.
421. Giddens A. The Glass Structure of the Advanced Societies / Giddens A. – L., 1976. – 366 p.
422. Gilbert M. Collective Preferences, Obligations and Rational Coice / M. Gilbert // Economics and Philosophy. – 2001. – Vol.17. – № 1. – P. 109–119.
423. Gilbert M. On Social Facts / Gilbert M. – Princeton; New Jersey, 1992. – 521 p.
424. Goffman E. Frame analysis of gender / E. Goffman // The Goffman reader / edited and with preface and introduction by Charles Lemert and Ann Branaman. – Oxford, 1997. – P. 86–90.
425. Hadge R. W. Class Indentification in the United States / Hadge R. W., Treiman D. W. // American Journal of Sociology. – 1968. – № 73. – P. 535–547.
426. Hardin Russell Collective Action as an Agreeable N-Prisoners' Dilemma. Behavioral Science / Hardin Russell – 1971. – Vol. 16. – № 5. – P. 472–481.
427. Honneth A. The Critique of Power : Reflective Stages in a Critical Social Theory / Axel Honneth ; [transl. by Kenneth Baynes]. – Cambridge, Mass. : The MIT Press, 1991. – 340 p.
428. Hunter F. Community power structure: a study decision-makers / Hunter F. – Chapel Hill : Univ. Of North Carolina press, 1953. – 311 p.
429. Kaufman R. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems / Robert Kaufman // Comparative Studies in Society and History. – 1974. – Vol. 16, № 3. – P. 290–320.
430. Keck M. Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics / M. Keck, K. Sikkink – Ithaca : Cornell University Press, 1998. – 222 p.

431. Kelley J. Class and Class Conflict in Six Western Nations / J. Kelley, M. D. R. Evans // *American Sociological Review*. –1995. – Vol. 60. – P. 157–178.
432. Klandermans B. Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory / B. Klandermans // *American Sociological Review*. –1984. – Vol. 49. – № 5. – P. 583–600.
433. Le Bon Gustav *The Crowd : A Study of The Popular Mind* / Gustav Le Bon. – New York : Compass Books. Viking Press, 1960. – 207 p.
434. Lipset S. V. *Social Mobility in Industrial Society* / S. V. Lipset, R. Bendix – Berkeley, 1959. – 280 p.
435. Lockwood D. *The Blackcoated Worker* / Lockwood D. – 1989. – 278 p.
436. Mach Z. *Symbols, Conflict, and Identity: Essays in Political Anthropology* / Mach Z. – Albany : State University of New York Press, 1993. – 160 p.
437. MacIver R. M. «Interests», *Encyclopedia of the Social Sciences*, VII / MacIver R. M. – New York : Macmillan, 1932. – 724 p.
438. Maiba H. *Grassroots Transnational Social Movement Activism: The Case of People Global Action* / H. Maiba // *Social Focus*. – 2005. – Vol. 38. – № 1. – P. 41–63.
439. Marshall G. *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies* / Marshall G. – L., 1997. – 236 p.
440. Marwell G. *The Critical Mass in Collective Action : A Micro-Social Theory* / Marwell Gerald and Oliver Pamela. – New York : Cambridge University Press, 1993, xii + 206 pages and *On Social Facts*, Gilbert Margaret. Princeton University Press, 1989, x + 521 pages.
441. McPhail Clark *Civil Disorder Participation : A. Critical Examination of Recent Research*. *American Sociological Review* / Clark McPhail – 1971. – Vol. 36. – № 6. – P. 1058–1073.

442. Médard Jean François. Le rapport de clientèle: du phénomène sociale à l'analyse politique / Médard Jean François // *Revue Française de Science Politique*. – 1976. – Vol. 26. – № 1, février. – P. 103–133.

443. Medina Luis Fernando A Unified Theory of Collective Action and Social Change. University of Michigan Press / Medina Luis Fernando. – 2007, x + 278 pages.

444. Mele A. R. Introduction / A. R. Mele // *The Philosophy of Action* / Mele A. R. – Oxford, 1997. – 320 p.

445. Melucci Alberto Challenging Codes : Collective Action in the Information Age / Alberto Melucci – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 177 p.

446. Mizruchi M. Social Network Analysis: Recent Achievements and Current Controversies / M. Mizruchi // *Acta Sociologica*. – 1994. – Vol. 37. – P. 302.

447. New Webster's Dictionary of the English Language : College Edition. – Surjeet Publications, Delhi, 1989. – 1826 p.

448. Nora R. Between Memory and History : Les Lieux de Memoire / R. Nora // *History and Memory in African – American Culture* / Ed. G. Farbe, R. O. Meally. – N.-Y. Oxford, 1994. – P. 289.

449. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups / Mancur Olson. – Harvard University Press, 2nd ed. 1971. – 186 p.

450. Parkin F. Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique / Parkin F. – L., 1979. – 217 p.

451. Philip Mark Defining Political Corruption / Mark Philip // *Political Studies*. – 1997. – Vol. 45. – № 3. – P. 436–462.

452. Polishchuk Oleksandr Serhiyovych Influence of myths onto the collective activity is an international, German/English/Russian language, peer-reviewed journal / Oleksandr Serhiyovych Polishchuk // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2014. – 5–6 (May–June). – P. 213–217.

453. Polishchuk O. *Politikal-ekonomik model of clientelistic relations / O. Polishchuk // Jurnal Azerbaijan Genc Alim, Aspirant ve Magistrler Cemiyetinin tesebbusu ve Azerbaijan Respublikasinin Gencler ve Idman Nazirliyinin maliyye desteyi ile gap olunmusdur. – Vol. 10. – 2014. – P. 39–44.*

454. Polishchuk O. *Social Networks in the context of collective activity formation / Oleksandr Polishchuk // Modern Science – Moderni veda. – Praha. – Ceske Republika, Nemoros. – 2015. – №1. – P. 92–101.*

455. Poulantzas N. *On Social Classes / Poulantzas N. // Classes, Power, and Conflict: Classical and Contemporary Debates / Ed. by. A.Giddens, D.Held. – L., 1982. – P. 101–111.*

456. Putnam R. D. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modem Italy / Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Y. Nanetti. – Princeton University Press, New Jersey, 1993 – 258 p.*

457. Schelling Thomas *Hockey Helmets, Concealed Weapons and Daylight Saving : A Study of Binary Choices with Externalities / Thomas Schelling // The Journal of Conflict Resolution. –1973. – Vol. XVII. – № 3. – P. 381–428.*

458. Stone C. *Power, reform and urban regime analysis / C. Stone // City and community. – Oxford, 2006. – Vol. 5. – № 1. – P. 23–38.*

459. Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution / Charles Tilly. – Addison–Wesley Pub. Co. – 1978. – 349 p.*

460. Tourainc A. *Sonologie de L'action / Tourainc A. – Paris : Les Éditions du Seuil, 1965. – 507 p.*

461. Wasserman S. *Social Network Analysis : Methods and Applications / S. Wasserman, K. Faust. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 857 p.*

462. Wilson G. *Business and Politics / Wilson G. – N.-J., 1985. – 267 p.*

463. Wright E. *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis / Wright E. – Cambridge, 1997. – 284 p.*